crvena HRVATSKA

SABRANA DJELA DR. O. DOMINIKA MANDIĆA

Svezak 2

CRVENA HRVATSKA
U
SVJETLU POVIJESNIH IZVORA

Izvanredna izdanja

Urednik

Vinko D. Lasić

Z I R A L
ZAJEDNICA IZDANJA RANJENI LABUD

Dr. DOMNIK MANDIĆ

Crvena Hrvatska
u svjetlu povijesnih izvora

3. upotpunjeno izdanje

Z I R A L
ZAJEDNICA IZDANJA RANJENI LABUD
Chicago - Rim 1973

Ova je knjiga unesena pod slijedećim naslovom i brojem u Katalog Kongresne biblioteke u Washingtonu:

Library of Congress
Catalog Card Number: 73-92378
Washington, D. C. 20541, U.S.A.
Mandić, Dominik
Crvena Hrvatska (Red Croatia)
Chicago-Roma, ZIRAL
December 1973
(Sabrana Djela O. Dominika Mandića
Svezak 2)

Omot izradio: Roman Forte
Karte izradio: Ing. Ivan Biser
Kazalo imena priredio: V. Lasić

SADRŽAJ

ZEMLJOVIDNE KARTE HRVATSKE

PREDGOVOR

Prvo izdanje knjige dr. Dominika Mandića *Crvena Hrvatska* izašlo je g. 1957. Knjiga, već davno rasprodana, mnogo je tražena, naravno zbog njezine posebne vrijednosti.

Od kolike je važnosti za proučavanje povijesti Hrvatâ i Hrvatske ovo djelo dr. Dominika Mandića može se jasno sagledati tek onda, kada ga gledamo u okviru njegovih daljnjih istraživanja iz hrvatske starine, koja je objavio u narednim svojim djelima, kao što su ova glavnija: *Državna i vjerska pripadnost sredovječne Bosne i Hercegovine* (Chicago 1960), *Bogomilska crkva bosanskih krstjana* (Chicago 1962), *Etnička povijest Bosne i Hercegovine* (Rim 1967), *Franjevačka Bosna* (Rim 1967), *Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti* (Rim 1963), *Hrvati i Srbi dva stara različita naroda* (München-Barcelona 1971); te ako ga usporedimo s današnjim pisanjem hrvatske povijesti u Hrvatskoj.

Dr. Mandić, naime, u ovome djelu počo je preispitivati hrvatsku povijest od najstarijih vremena, koja je do njega u mnogočemu bila svedena na najmanje, zapostavljena, krivo prikazana, netočno obrađena. Tvrdilo se, da je Hrvatski Narod koncem 7. i tijekom 8. stoljeća nastao iz slavenske bezimene mase u predjelima između rijekâ Zrmanje i Krke, te da srednjovjekovni hrvatski narodni i državni prostor nije sezao južno od rijeke Cetine u Dalmaciji.

U djelu *Crvena Hrvatska* Mandić je iznio mnoge valjane dokaze iz domaćih i stranih izvora, iz arheoloških ostataka i jezične baštine, da su Hrvati došli u današnju domovinu g. 626 po Kristu iz zakarpatske Bijele Hrvatske, kao organiziran narod, sa svojim narodnim imenom, sa svojim vladarom i sa svojom vojnom snagom. Nakon što su pobijedili Avare (Obre), tadašnje gospodare zemlje, Hrvati su naselili i državno uredili sve zemlje od Drave i Mure do Jadrana, od Istre do Dunava i Drine na istok, a na jug do grada Valone i rijeke Vojuše u današnjoj Albaniji. Zapadni dio svoje nove postojbine od Istre do rijeke Cetine nazvali su *Bijela Hrvatska,* što stvarno znači Zapadna Hrvatska, a područje od Cetine do Valone nazvali su *Crvena Hrvatska,* što u stvari znači Južna Hrvatska. Dakle, u ovom se djelu raspravlja o ovoj drugoj staroj Hrvatskoj.

Na našu molbu dr. Mandić je pregledao prvo izdanje djela i učinio neke manje nadopune, posebno u prvom poglavlju, gdje je uzeo u obzir svoja istraživanja i utvrđenja o *Ljetopisu* Popa Dukljanina, do kojih je došao nakon prvoga izdanja.

Makar da je djelo pisano znanstveno, štivo je ipak pristupačno i lako čitljivo i prosječno naobraženu čovjeku. Budući da ovo treće izdanje ulazi u sklop *Sabranih djela O. Dominika Mandića,* koja izražavaju konačnu riječ našega Povjesničara, stavili smo odnosne bilješke pod samo štivo, što će stručnjacima olakšati posao možebitnoga provjeravanja i uspoređivanja.

V. D. LASIĆ

PREDGOVOR PRVOM IZDANJU

Hrvatsku povijest na osnovu izvora prvi je počeo obrađivati Trogiranin Ivan Lučić (Ioannes Lucius, 1604-1679). On je obašao razne arhive u Dalmaciji i Italiji, iskoristio mnoge prvorazredne izvore, našao i objelodanio glavne stare hrvatske kronike: *Ljetopis* Popa Dukljanina, *Hrvatsku kroniku* u latinskom prijevodu Marka Marulića iz 1510, *Povijest Salonitanske nadbiskupije* od splitskoga arhiđakona Tome, *Ljetopise* Splićanina Mihe Madijeva, *Memoriale* Pauli de Paulo i t. d.

U svojoj velikoj kritičkoj revnosti Lučić je potcijenio i omalovažio stare hrvatske kronike, koje su govorile o prostiranju negdašnje Hrvatske od Raše u Istri do Drača u Albaniji, dotično o Bijeloj Hrvatskoj od Raše do Cetine, i o Crvenoj Hrvatskoj od Cetine do Drača. Dajući preveliku vrijednost djelu Konst. Porfirogeneta, *De administrando imperio,* koje je za njegova djetinjstva g. 1611 bilo otkriveno i objelodanjeno, Lučić je ograničio hrvatski državni prostor na zemlje između Raše i Cetine te Jadranskoga mora i rijeke Drave na sjeveru. To znači, da se njegova Hrvatska pokrivala s negdašnjom Bijelom Hrvatskom. I Bosnu, i zemlje Crvene Hrvatske, napose sredovječnu Duklju i Dubrovačku republiku, on je izostavio iz povijesti svoje Hrvatske. U tom postupku ga utvrđivala i činjenica, što je tadašnja

kraljevina Hrvatska, Slavonija i Dalmacija, « ostaci ostataka negdašnjega slavnog kraljevstva hrvatskoga », uistinu vukla korijen i bila pravna nasljednica samo kraljevstva Bijele Hrvatske, koje je g. 1102 priznalo ugarskoga kralja Kolomana za kralja « Hrvatske i Dalmacije ». Zato je Lučić i dao naslov svomu djelu: *De regno Dalmatiae et Croatiae.*

Svojim znanstvenim djelima Lučić je mnogo koristio hrvatskoj stvari, jer je preko njegovih kritičkih djela Zapad upoznao staru i slavnu povijest hrvatskog naroda. Ali je on i nehtijući nanio i štetu hrvatskom narodu time, što ni zapadni pisci poput njega neće ubuduće smatrati hrvatskim zemljama: Bosnu, Zahumlje, sredovječnu Duklju i Dubrovačku republiku, niti će povijest tih zemalja obrađivati kao sastavni dio opće hrvatske povijesti.

U svom djelu *Croatia rediviva* (= Oživjela Hrvatska), koje je tiskao u Beču g. 1700, pokušao je rodoljubni Senjanin, Pavao Vitezović - Ritter, da se čast hrvatskoga imena prizna na cijelom negdašnjem hrvatskom narodnom prostoru od Istre do Albanije. Ali u tome nije uspio, jer ni to djelo, kao ni drugi njegovi spisi, nije nosilo znanstveni karakter niti je bilo pisano s kritičkom uporabom vjerodostojnih povijesnih izvora. I tako smo u zlosretnoj sjeni Lučićeve okrnjene Hrvatske dočekali narodne pokrete prve polovice 19. stoljeća.

Rano probuđeni madžarski nacionalizam kušao je još od druge polovice osamnaestoga stoljeća uklopiti u madžarsko narodno tijelo sve « pripojene krajeve » (partes adnexae), među koje je ubrajao i saveznu kraljevinu Hrvatsku. Da bi se oduprli madžarizaciji, više hrvatskih rodoljuba na čelu s

Ljudevitom Gajem pozovu g. 1836 sve Hrvate, Srbe i Slovence, da se okupe i ujedine pod starim imenom ilirskim. Ali pravoga odziva nije bilo ni kod Srba ni kod Slovenaca. Srbi su istina prihvatili misao ujedinjenja, ali su htjeli, da se to učini pod srpskim narodnim imenom. Na osnovu nastranih jezičnih tvrdnja Slovenca J. Kopitara i Slovaka J. Šafarika, Vuk St. Karadžić tiskao je g. 1849 svoj članak: *Srbi svi i svuda,* proglasujući srpskim zemljama sve one krajeve, gdje se govori štokavski, dakle do Bjelovara i Karlovca u Hrvatskoj.

Nakon ilirskoga neuspjeha šezdesetih godina prošloga stoljeća pokrenuo je biskup Strossmayer novi pokret pod geografskim jugoslavenskim imenom nastojeći kulturno ujediniti sve Slavene na jugu, uključivši ovamo i Bugare. U tu je svrhu osnovao u Zagrebu g. 1867 Jugoslavensku akademiju znanosti i umjetnosti, g. 1874 sveučilište, a slijedećih godina druge kulturne ustanove. U vezi s ustanovom Akademije počelo se marno raditi i na povijesnom polju. Radu na obradi hrvatske povijesti posvetio se sam predsjednik Jugosl. akademije, Franjo Rački, jak i nadaren kritički talenat. Da ne bi odbio od jugoslavenske misli Srbe, koji su svojatali Bosnu i sve južne hrvatske krajeve, Rački je, kao jedan od glavnih nosilaca jugoslavenske ideje, prihvatio Lučićevu tezu i prepustio Srbima sve zemlje, koje im je « darovao » Konst. Porfirogenet u 10. stoljeću. U mnogobrojnim i vrijednim radnjama Rački obrađuje povijest samo Hrvata između Cetine i Raše, dakle negdašnje Bijele Hrvatske. Što je južno od Cetine, dotično Neretve, a istočno od Vrbasa, to on mimoilazi, jer ne smatra hrvatskim

narodnim prostorom. Od tada pa do danas pisanje hrvatske povijesti ostaje pod sjenom Franje Račkoga, najjačega hrvatskog povjesničara. I T. Smičiklas i Vj. Klaić pišu hrvatsku povijest, ali u njoj obrađuju samo prošlost Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, dakle negdašnje Bijele Hrvatske. I dr. Ferdo Šišić, priznati učenjak i dugogodišnji profesor hrvatske povijesti na zagrebačkom sveučilištu, ne udaljuje se od teza I. Lučića i F. Račkoga. Na Šišića je nepovoljno djelovalo i to, što je morao za izdavanje svojih glavnih djela iz hrvatske povijesti tražiti pomoć od Srba, u Sv. Pribičevića i kod Srpske akademije u Beogradu. Naravno, ovakvo držanje hrvatskih povjesničara dobro je došlo srpskim historičarima, koji su bez ozbiljnih prigovora protegli granice povijesnoga srpskog narodnog prostora do rijeke Cetine u Dalmaciji i do Livna u zapadnoj Bosni (1).

Napuštanje Bosne i južnih krajeva sa strane ponajboljih hrvatskih povjesničara nas je potaklo, da narodno pitanje tih zemalja temeljito ispitamo po pravilima današnje povijesne kritike. S dosta truda i napora mi smo sakupili povijesne izvore, koji se na to pitanje odnose, domaće i strane, pomno smo ih proučili, međusobno povezali i povukli zaključke, koje povijesna kritika traži. I dobili smo jasno i nedvojbeno svjedočanstvo spomenikâ, koji glasom mnogobrojnih i vjerodostojnih izvora svjedoče, da su Hrvati kod svoga dolaska na Jadran naselili sve zemlje od Istre do Albanije,

(1) Gl. Vl. Ćorović, *Historija Bosne* I (Beograd 1940) 117 sl.

i od Jadrana do Drave na sjeveru i Drine na istoku. U dugim stoljećima Hrvati su s mnogo ljubavi i znoja sve te zemlje kulturno podizali i s potocima krvi branili od raznih i mnogobrojnih neprijatelja. Hrvatske su zemlje i Bijela Hrvatska, koja će se kasnije zvati Kraljevina Hrvatska, Slavonija i Dalmacija, i Crvena Hrvatska, t. j. Neretva, Zahumlje, Travunja i sredovječna Duklja, te Bosna i Dubrovačka republika. Sve te zemlje sačinjavaju jedinstven povijesni i etnički prostor hrvatskoga naroda. Sve te krajeve valja da svi Hrvati jednako ljube, a hrvatski povjesničari da ih s jednakim marom obrađuju i opisuju u općoj zajedničkoj povijesti hrvatskoga naroda.

Chicago, na Uskrs g. 1957.

D. M.

KRATICE
I GLAVNI IZVORI I DJELA

Acta Alb.	=	*Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia,* izd. L. Thallóczy, C. Jireček, E. Sufflay I-II (Vindobona 1913 1918)
an.	=	annus (godina)
bilj.	=	bilješka
br.	=	broj, brojevi
cap.	=	capitulum (poglavlje)
CIL	=	*Corpus inscriptionum latinarum* 1-16 (Berlin 1863-1936)
g.	=	godina, godine
gl.	=	gledaj, sravni
GZM	=	*Glasnik zemaljskog muzeja za Bosnu i Hercegovinu* 1 sl. (Sarajevo 1899 sl.)
JA	=	Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti u Zagrebu: *Djela* 1 sl. (Zagreb 1882 sl.); *Rad* 1 sl. (1867 sl.); *Starine* 1 sl. (1869 sl.)
izd.	=	izdanje, izdao, izdali
JAFFÉ	=	PH. JAFFÉ, *Regesta pontificum romanorum* 1-2 (Lipsia 1885 1886)
MANSI	=	D. MANSI, *Conciliorum aplissima collectio* 1-31 (Florentiae 1759 sl.)
MPG	=	J.-P. MIGNE, *Patrologiae cursus..., series graeca* 1-161 (Paris 1844 sl.)
MPL	=	J.-P. MIGNE, *Patrologiae cursus..., series latina* (1-221 (Paris 1844 sl.)
MGH	=	*Monumenta Germaniae historica*: Ep. = *Epistolae*; Leg. = *Leges*; SS = *Scriptores rerum germanicarum* (Hannover 1826 sl.)
MOŠIN	=	VL. MOŠIN, *Ljetopis Popa Dukljanina.* Latinski tekst s hrvatskim prijevodom i *Hrvatskom kronikom* (Zagreb 1950)
o	=	oko
n. dj.	=	navedeno djelo
n. mj.	=	navedeno mjesto

PORPHYR.	= CONSTANTINUS PORPHYROGENITUS, *De administrando imperio,* izd. J. Bekker (Bonn 1840); izd. G. Moravcsik - R. J. H. Jenkins (Budapest 1949). Brojevi u zagradama pojedinih navoda odnose se na bonnsko i budimpeštansko izdanje
RAČKI	= FR. RAČKI, *Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia* (*Mon. spect. hist. Slav. Merid.* 7; Zagreb 1877)
SMIČIKLAS	= T. SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* 2-15 (Zagreb 1904-1934)
ŠIŠIĆ	= F. ŠIŠIĆ, *Letopis Popa Dukljanina* (Posebna izdanja Srpske kr. akademije 67; Beograd-Zagreb 1928)
ŠIŠIĆ, *Priručnik*	= F. ŠIŠIĆ, *Priručnik izvora hrvatske historije,* Dio I, čest 1 (Zagreb 1914)
sl.	= slijedi, slijedeći
str.	= stranica, stranice

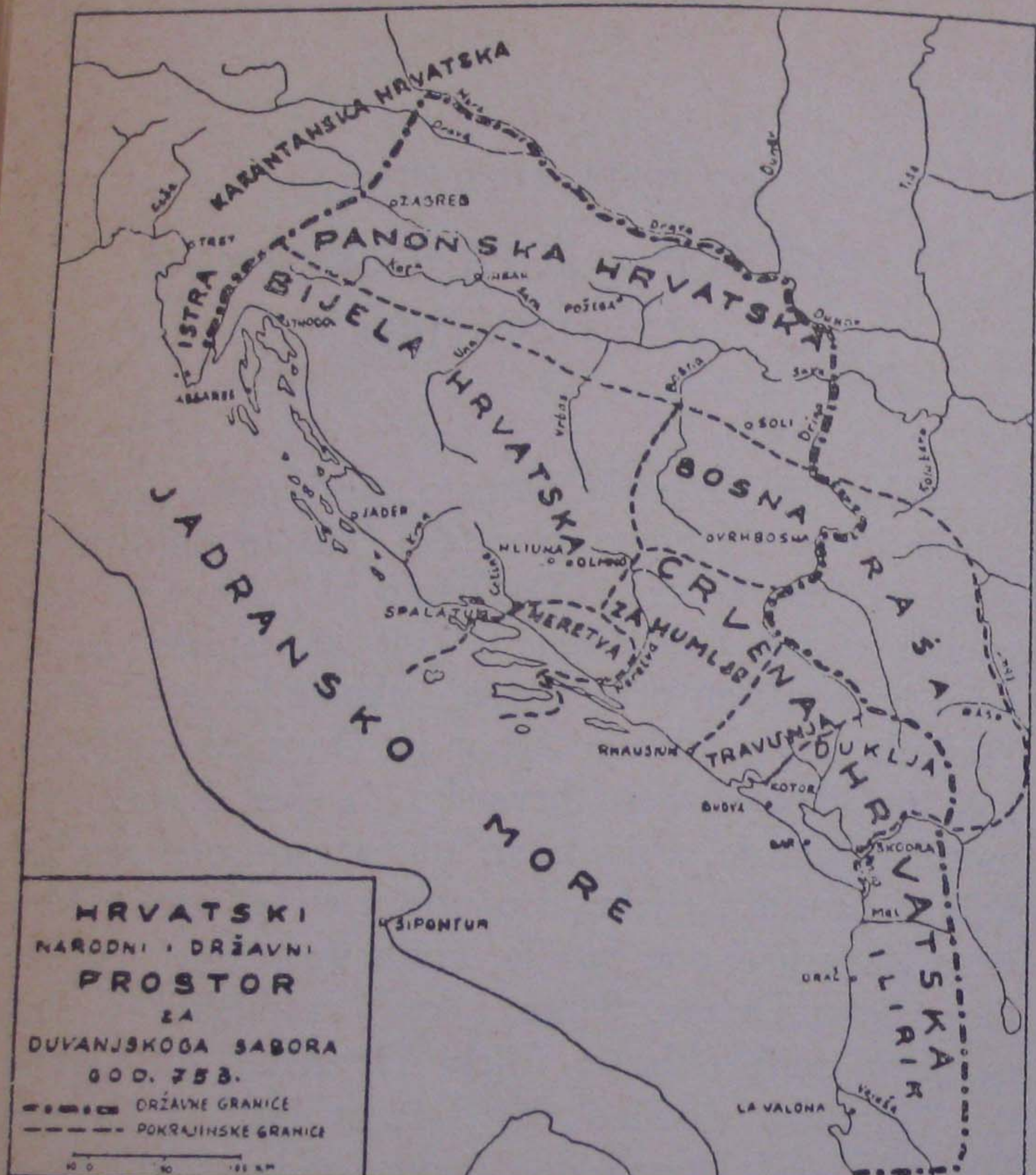
I

CRVENA HRVATSKA U LJETOPISU POPA DUKLJANINA (G. 1149 - 1153)

Koliko je do sada poznato, prvi pisac, koji je zabilježio ime Crvene Hrvatske, bio je dukljanski svećenik nazvan Pop Dukljanin. U devetom poglavlju svoga *Ljetopisa* (1), koji je napisao latinskim jezikom, on pripovijeda, kako je hrvatski kralj Budimir sazvao državni sabor na Duvanjskom Polju i tu razdijelio državu hrvatsku na dva dijela: Primorje i Zagorje. Primorjem su nazvane one zemlje, kojima protječu rijeke, što utječu u Jadransko More, a Zagorjem one zemlje, kojih vode utječu u veliku rijeku Dunav. Sabor i kralj razdijelili su Primorje u dvije oblasti: Bijelu Hrvatsku, od Duvna do Vinodola, dotično do Raše u Istri, i Crvenu Hrvatsku, od Duvna do Valone u današnjoj Alba-

---

(1) PRESBYTER DIOCLEAS, *De regno Sclavorum,* izd. IOANNES LUCIUS, *De regno Dalmatiae et Croatiae* (Amsterdam 1666) 287-302; SCHWANDTNER, *Scriptores rerum hungaricarum* III (Beč 1748) 474-509; ŠIŠIĆ 292-375; MOŠIN 39-105; SL. MIJUŠKOVIĆ, *Letopis Popa Dukljanina* (Titograd 1967). O nedostacima i uvodnim nastranostima ovoga izdanja vidi S. M. ŠTEDIMLIJA, *Zagonetka Popa Dukljanina,* u *Prilozi za nacionalnu ... povijest Crne Gore* I (Zagreb 1969) 67-85.

Karta hrvatskih zemalja za vrijeme Duvanjskoga sabora g. 753

niji. Zagorje, koje je na Duvanjskom saboru nazvano Surbia, razdijeljeno je na dvije pokrajine: Bosnu, od Borove planine do Drine, i Rašu, od Drine do rijeke Laba i grada Lipljana na Kosovu polju. Dukljaninov tekst u hrvatskom prijevodu glasi ovako:

« Potom ... podijeli oblasti i okružja svoga kraljevstva ... ovako: po toku rijeka, koje teku s planina i utječu u more prema jugu, nazva Primorje; rijeke pak, koje teku s planina u pravcu sjevera i utječu u veliku rijeku Dunav, nazva Surbia. Zatim podijeli Primorje u dvije pokrajine: od mjesta Duvna, gdje je tada boravio kralj i držao sabor, do Vinodola nazva *Bijelom Hrvatskom,* koja se naziva i Donja Dalmacija; ... isto tako od istoga mjesta Duvna do grada Bambalona, koji se sada zove Drač, nazva *Crvena Hrvatska,* što se zove i Gornja Dalmacija ... Surbiu pak, koja se zove i Zagorje, podijeli u dvije pokrajne: jednu od velike rijeke Drine prema zapadu do planine Borove, koju naime *Bosnom* nazva; drugu pak od iste rijeke Drine prema istoku do Lipljana i Laba (2), koju nazva *Raša* » (3).

---

(2) Grad Lipljan i rijeka Lab bili su do Nemanje istočna granica stare Raše. Gl. darovnicu Stjepana Nemanje manastiru Hilandaru od g. 1198-9, u F. MIKLOSICH, *Monumenta serbica* (Beč 1858) 4, br. 9; A. V. SOLOVJEV, *Odabrani spomenici srpskog prava* (Beograd 1926) 12, br. 10; K. J. JIREČEK, *Die Handelsstrassen u. Bergwerke von Serbien u. Bosnien* (Prag 1916) 68 86. Prema tome Šišić (307) je krivo ispravio tekst *Ljetopisa* Popa Dukljanina na slijedeći način: « ad Lipiam et (paludem Labeatidem) », jer su labeatske bočvare oko Skadarskog Jezera (gl. POLYBIUS 29, 2; LIVIUS 44, 31), koje nijesu Drini na istok nego na jug, niti je taj kraj kada pripadao staroj Raši.

(3) « Post haec secundum continentiam priuiligiorum, quae

Svjedočanstvo Popa Dukljanina o Crvenoj Hrvatskoj ima prvorazrednu vrijednost. On kao domaći sin znao je kako se zove njegova rođena zemlja i kojemu narodu ona pripada. Ako veli, da Duklja pripada Crvenoj Hrvatskoj i prema tome da u njoj žive Crveni Hrvati, kao što u Bijeloj Hrvatskoj žive Bijeli Hrvati, to mu treba vjerovati. Bez obzira na povijesnu vrijednost *Ljetopisa,* o čemu nije još rečena zadnja riječ, u ovoj stvari Pop Dukljanin sve da je htio, nije mogao neistinu govoriti. Kako sâm veli u predgovoru, on je svoje djelo napisao na molbu i za uporabu svećenikâ u sjedištu barske nadbiskupije i za svoje sugrađane svjetovnjake, stare i mlade (4). Ovima Pop Dukljanin nije mogao nepostojeće nazive njihove vlastite zemlje izmišljati niti dukljanski narod dovoditi u vezu s Bijelim Hrvatima, ako te veze nijesu uistinu postojale.

---

lecta coram populo fuerant, scripsit priuilegia, diuisit prouincias et regiones regni sui ac terminos et fines earum hoc modo: secundum cursum aquarum, quae a montanis fluunt et intrant in mare contra meridianam plagam, Maritima uocauit; aquas uero, quae a montanis fluunt contra septentrionalem plagam et intrant in magnum flumen Donaui, uocauit Sumbra (!). Deinde Maritima in duas diuisit prouincias: a loco Dalmae, ubi rex tunc manebat et synodus tunc facta est, usque ad Ualdeuino uocauit *Croatiam Albam,* quae et inferior Dalmatia dicitur... Item ab eodem loco Dalmae usque Bambalonam ciuitatem, quae nunc dicitur Dyrachium, *Croatiam Rubeam* uocauit, quae et superior Dalmatia dicitur... Surbiam autem, quae et Transmontana dicitur, in duas diuisit prouincias: unam a magno flumine Drina contra occidentalem plagam usque ad montem Pini, quam et *Bosnam* uocauit, alteram uero ab eodem flumine Drina contra occidentalem (!) [orientalem] plagam usque ad Lupiam et Lab, quam *Rassam* uocauit». Pop Dukljanin, *Ljetopis,* pogl. 9. Ovaj tekst naveden je prema vatikanskom rukopisu: *Vat. lat. 6958,* fol. 56v-57r.

(4) Gl. dolje, str. 44-45.

Šišić u svom izdanju djela *Letopis Popa Dukljanina,* koji je g. 1928 izdala Srpska kr. akademija u Beogradu, nazivlje pisca «Slovenom, Srbinom» (5). Kada bi on to uistinu bio, to bi njegovo svjedočanstvo za Crvenu Hrvatsku samo dobilo na vrijednosti. On bi, iako Srbin, dao dragocjeno, nepristrano svjedočanstvo istini, naime da do njegova vremena nije bilo Srbâ u Zahumlju, Travunji i Duklji, nego da su tu prebivali Hrvati, po kojima su se te zemlje zvale Južna ili Crvena Hrvatska.

Stvarno Pop Dukljanin kao katolički svećenik mogao je biti ili Hrvat, kao što je bio narod, među kojim je živio, ili dalmatinski Roman, Latin. Kako nam on sam u svom *Ljetopisu* veli, i kako ćemo to kasnije utvrditi iz drugih izvora, na Jadranskom moru od Rijeke (Vinodola) do Valone živjeli su od polovice 7. stoljeća Hrvati i uz njih ostaci staroga dalmatinskoga pučanstva (6). Ovi su sami sebe nazivali « Romani », a drugi su ih zvali Latinima (7).

---

(5) «... Pop Dukljanin bio (je) Sloven (Srbin) a ne Latin (Roman)». Šišić 107, bilj. 94. Za mnoge stvari, napose za ovaj navod, bilo bi zanimljivo vidjeti Šišićev izvorni rukopis, da mognemo znati, da li je to on sam napisao ili su to umetnuli izdavači.

(6) «At christiani... congregantes se caeperunt super cacumina montium ac fortia loca, castella et aedificia, prout poterant, construere...». Šišić 299; Mošin 46. – «Omnes congregati, tam latina quam et sclavonica lingua qui loquebantur». Šišić 304, Mošin 52. Gl. i pogl. 26, Šišić 318 sl., Mošin 70. Ne navodimo Mijuškovićevo izdanje, jer on ne donosi latinski tekst *Ljetopisa* znanstveno obrađen, nego samo fototipske snimke vatikanskoga rukopisa, i to u dosta slabom i nečitljivom otisku.

(7) «...istjeravši odatle Romane, koji sada stanuju u Dalmaciji i Draču». Porphyr., cap. 32 (153; 153); Rački 274; «... Romanos et Sclavos... in Dalmatiam», Einhardus, *Annales,* ad an. 817 (MGH SS I 203); «... de finibus Dalma-

Romanski gradovi: Kotor, Dubrovnik, Split, Trogir i Zadar, te kvarnerski otoci: Osor (zajedničko ime za Cres i Lošinj), Rab i Krk, činili su posebnu upravnu cjelinu, koja se zvala «Dalmacija» (8). Ta je dugo vremena stala pod izravnom vlasti bizantskih careva. Bar nije bio u toj bizantskoj upravnoj jedinici, nego je pripadao hrvatskom državnom prostoru. Ipak u Baru je postojala jaka skupina svećenika i svjetovnjaka dalmatinskih Latina, koji još u 12. stoljeću nijesu znali hrvatski. To je bio razlog, da su takvi željeli imati u latinskom prijevodu djelo o povijesti Hrvatâ, napisano u hrvatskom jeziku, koji su spis Latini među sobom zvali *Libellus Gothorum* (= Knjižica o Gotima) (9).

Pop Dukljanin je sigurno govorio hrvatski, jer drukčije ne bi mogao prevoditi djelo napisano hrvatskim jezikom. Kada se radi o izvanjskim narodima: Bizantincima (Grcima), Madžarima, Nijemcima i Srbima, simpatije su Popa Dukljanina s domaćim hrvatskim narodom (10). Ipak iz nekih njegovih izraza proizlazi, da on Hrvate (Sclavi) ne smatra potpuno svojima. On o Hrvatima govori: « oni », « njihov » (11), a ne « mi », « naši ». U poglavlju petome Pop Dukljanin izričito veli, da je latinski jezik njegov materinski govor (12). Prema tome Pop Dukljanin nije bio Hrvat nego dvojezični romanski Latin iz Bara. Koncem 11. i tijekom 12. stoljeća bilo je po svim dalmatinskim gradovima dvojezičnih Romana, koji su u kući govorili romanski, a u općenju s Hrvatima i hrvatskim državnim vlastima upotrebljavali su hrvatski jezik. Jedan od takvih bio je i barski svećenik, koji je napisao *Ljetopis* poznat pod imenom Popa Dukljanina. Svoje romansko podrijetlo Pop Dukljanin očituje u cijelom *Ljetopisu.* On svakom prigodom, koja mu se pruži, otvoreno s posebnom ljubavi govori o dalmatinskim Romanima (13).

Romansko podrijetlo i osjećaji Popa Dukljanina ne umanjuju vrijednost njegova svjedočanstva za Crvenu Hrvatsku i opstanak Hrvata južno od Cetine. Tim naprotiv njegove izjave dobivaju na stvarnosti i nepristranosti. Iako Roman, on ispovijeda stvarnu činjenicu, naime da Hrvati čine jedan na-

---

torum Romanorum et Sclavorum ... », *Vita Hludovici imp.* 27 (MGH SS II 621); Vilim Tirski, *Historia* II 17 (gl. dolje IX, bilj. 1); « monasteriis tam Latinorum quam Graecorum seu Sclavorum », bula pape Kaliksta II od 4. I. 1124. Pflug-Hartung, *Acta pontificum romanorum inedita* II (Stuttgart 1880) 242; *Acta Alb.* I 27 81; 1188, 15. III; « ... multi tam Sclaui quam Latini ... », Smičiklas II, br. 206, str. 218; slično str. 240, 243, 250, 253, 269; « praelati Latini » u nadbiskupiji barskoj g. 1250, *Acta Alb.* I 60, 200; « Grk' ili Bl'garin' ili Sr'bin', Latin', Arbanasin', Vlah'... ». Povelja kralja *Stj. Milutina* od g. 1300, A. V. Soloviev, *Odabrani spomenici,* br. 44, str. 80 sl.; gl. također: *Acta Alb.* I 68, 81, 98, 127 sl., 133, te Jireček, *n. dj.* 4.

(8) Gl. Šišić, *Povijest Hrvata* 280-290.

(9) Gl. dolje, str. 44-45.

(10) Gl. *Ljetopis,* pogl. 2, 3, 12, 20, 23, 27, 30, 38, 47.

(11) Gl. « bella eorum » (Šišić 292; Mošin 39); « de graeca litera in slavonicam, nec non missam eis ordinavit » (Šišić 301; Mošin 49); « qui velit agnoscere, librum Sclavorum, qui dicitur " Methodius " legat ... » (Šišić 308; Mošin 56).

(12) « ... quem in lingua sua (Bugari) " cagan " appellabant, quod in lingua nostra resonat " imperator " », Šišić 297; Mošin 45. – Mošin (45, bilj. 30) dovoljno je opovrgao mišljenje Šišićevo, da bi prednji navod bio kasnija interpolacija.

(13) Gl. *Ljetopis,* pogl. 2, 3, 4, 6, 7, 8, 9.

rod od Vinodola do Drača, da su dugo vremena živjeli u zajedničkoj državi, koja se dijelila na zapadnu ili Bijelu Hrvatsku i južnu ili Crvenu Hrvatsku te Zagorje.

O tome, kada je napisan *Ljetopis* Popa Dukljanina, raspravljalo se i pisalo mnogo. Rački je iznio mišljenje, da je *Ljetopis* napisan između g. 1143 i 1154 (14), što Šišić smatra « očito prerano » (15). Jireček se izjasnio za g. 1160-1180, zadnjih godina bizantskoga cara Emanuela Komnenca (16). Šišić misli da je *Ljetopis* napisan najkasnije oko g. 1200, dotično oko g. 1204, ali se i on priključuje mišljenju Jirečekovu i smatra g. 1160-1180 za doba, kada je *Ljetopis* uistinu nastao (17). Dr. Vladimir Mošin, izdavač Matičina jubilarnoga izdanja *Ljetopisa* Popa Dukljanina, dolazi do zaključka, da je *Ljetopis* napisan upravo g. 1149 (18).

Rački je zadnji rok za sastav *Ljetopisa* Popa Dukljanina povukao ispod g. 1154, jer *Ljetopis* u pogl. 9 spominje Zadar među sufraganim biskupijama splitske metropolije, dok je Zadar g. 1154 postao samostalnom metropolijom (19). Ali takav zaključak nije ispravan. U istom poglavlju Pop Dukljanin veli, da je i Dubrovnik sufragana biskupija Splita (20), iako mi znamo, da je g. 998 grad

---

(14) F. Rački, *Ocjena starijih izvora za hrvatsku i srpsku povijest Srednjega vjeka*, u *Književnik* I (Zagreb 1864) 47.
(15) Šišić 105, bilj 91.
(16) Jireček-Radonić, *Istorija Srba* I (Beograd 1922) 166.
(17) Šišić 105, napose bilj. 91.
(18) Mošin 23-27.
(19) Zadar je podignut na čast metropolije bulom pape Anastazija IV « Licet universalis ecclesiae », od 17. list. 1154. Smičiklas II 78, 76-79; Jaffé II 9928.
(20) « instituit Salonitanam ecclesiam metropolim, sub cuius

sv. Vlahe podignut na metropolitansku čast (21). Pop Dukljanin u pogl. 9. govori o biskupijama, kako su bile uređene na Duvanjskom saboru polovicom 8. stoljeća, a ne o stanju, kako je bilo u njegovo vrijeme, polovicom 12. stoljeća, pa zato zaključak Račkoga nema vrijednosti.

Vrijeme, kada je *Ljetopis* napisan, može se odrediti samo tako, da se vremenski navodi o posljednim događajima, o kojima govori Pop Dukljanin, dovedu u međusobnu vezu i popune podacima drugih vjerodostojnih izvora te da se iz svega povuku opravdani povijesni zaključci. Učinimo to ukratko.

U zadnjem poglavlju *Ljetopisa* Pop Dukljanin priča, kako je knez Radoslav, potomak stare dukljanske kraljevske obitelji, otišao u Carigrad i priznao vrhovnu vlast Emanuela Komnenca (8. travnja 1143 do 24. rujna 1180), koji mu je potvrdio sve zemlje, kojima je vladao njegov otac (22). Dakle *Ljetopis* je bez sumnje napisan poslije 8. travnja 1143, kada je stupio na prijestolje car Emanuel.

U pogl. 36. priča Pop Dukljanin, da je tijelo sv. Vladimira Dukljanskoga, djeda prvoga kralja Mihajla, pokopano u crkvi sv. Marije u Krajini i da se tu štuje « do današnjega dana » (23). Kosti

---

regimine has ecclesias statuit, videlicet ... Arausonam, quod nunc est castellum Jadrae ... et Epitaurum, quod nunc dicitur Ragusium ». Šišić 306; Mošin 54.
(21) Vidi: D. Mandić, *Rasprave i prilozi* 266-283.
(22) « Post haec Radoslavus knesius perexit ad imperatorem Hemanuelem et benigne ab eo susceptus est, deditque ei totam terram dominandam eamque regendam, sicut tenuit pater eius », pogl. 47, Šišić 375; Mošin 104.
(23) « ... tulique denique corpus eius et asportavit in loco,

su sv. Vladimira bile prenesene g. 1215 u manastir Elbasan u Albaniji, gdje se i danas časte u novoj crkvi, koju je g. 1381 podigao albanski vladar Karlo Topija (24). Kako su kosti sv. Vladimira bile još u Krajini, kada je Pop Dukljanin pisao svoje djelo, to je *Ljetopis* sastavljen prije g. 1215. Prema tome *Ljetopis* je napisan između g. 1143 i 1215.

U zadnjem poglavlju Pop Dukljanin nadalje priča, kako su se « neki zlotvori » pobunili protiv kneza Radoslava i doveli Desu, sina velikoga srpskog župana Uroša i predali mu Zetu i Travunju. Ali knez Radoslav i njegova braća, nadodaje Pop Dukljanin, ne prestaju se boriti protiv Dese i ostalih svojih neprijatelja, da zemlju, koja se odmetnula, povrate, i onu, koju drže, da junački brane (25). Nazivajući pristaše srpske « zlotvorima » (maligni) Pop Du-

qui Craini dicitur, ubi curia eius fuit et in ecclesia sanctae Mariae recondidit. Iacet corpus eius integrum ... congregaturque multitudo populi in eadem ecclesia omni anno in festivitate eius ... usque in hodiernum diem ». Šišić 340, Mošin 84.

(24) Gl. Novaković, *Prvi osnovi književnosti* (Beograd 1893) 228 sl.; Jireček-Radonić, *Istorija Srba* I 150-153; M. Šufflay, *Die Kirchenzustände im vortürkischen Albanien*, u Thallóczy, *Illyr.-Alb. Forschungen* I 222-228; Šišić 124 sl.; Mošin 24; S. M. Štedimlija, *Tragom Popa Dukljanina* (Zagreb 1941) 5-66. – Dokazi koje navodi Sl. Mijušković (n. dj. 71-80), da tijelo sv. Vladimira nije bilo pokopano u Krajini kod Skadra, nijesu uvjerljivi.

(25) « Post haec surrexerunt quidam maligni, qui antiqui inimici fuerunt, et rebellaverunt ei et adduxerunt Dessam filium Urosci et dederunt ei Zentam et Tribuniam. Radoslavo autem et fratribus eius remansit maritima regio et civitas Decatarum usque Scodarim, et indesinenter non desinebant dimicare et praeliare contra (Dessam) filium Urosci et contra caeteros inimicos, quatenus terram, quae eis rebellaverat, valerent acquirere et eam, quam dominabant, viriliter defendere ». Šišić 375; Mošin 104 sl.

kljanin je jasno očitovao svoje negodovanje i osudio nastojanje onih, koji su radili da dovedu Srbe u Duklju, a sa izrazom, da Radoslav i njegova braća « junački brane » svoju djedovinu, izrazio je svoju ljubav za staru dukljansku dinastiju hrvatsku. Ljetopis se završuje riječima: « Praeliare contra ... viriliter defendere – junački braniti ». Kada se te završne riječi dovedu u vezu s Predgovorom, gdje Pop Dukljanin veli, da mladići moraju ne samo slušati i čitati o ratovima, nego i u njima učestvovati, proizlazi bez dvojbe, da je on svojim kratkim i sažetim završetkom htio potaći svoje mlađe sugrađane, da i oni hrabro pomažu svoga junačkoga vladara Radoslava da očuva Duklju od srpskog osvajanja. Zadnje je dakle poglavlje *Ljetopisa* pisano, dok je primorski dio Duklje još bio slobodan i junački se otimao srpskom tuđinskom zagrljaju (26).

Pisati, kao što Pop Dukljanin u zadnjem poglavlju *Ljetopisa* piše, niti bi imalo smisla, niti bi pisac smio pisati, da je *Ljetopis* sastavljen poslije g. 1189, kada je Stjepan Nemanja, sinovac Desin, potpuno osvojio Duklju. Ispred Nemanje pobjegla je i Dezislava, žena zadnjega potomka stare hrvatske kraljevske obitelji u Duklji s barskim nadbiskupom Grgurom. Nemanja je nemilosrdno razrušio cijeli

(26) N. Radojčić, *Društveno i državno uređenje kod Srba u ranom srednjem veku prema Barskom rodoslovu*, u *Glasnik skopskog naučnog društva* XV (Skoplje 1935) 1-28; *Srpski državni sabori u srednjem veku* (Beograd 1940); a za njim Sl. Mijušković, *Letopis Popa Dukljanina* (Titograd 1967); proglasuju *Ljetopis* Popa Dukljanina ljetopisom srpske države i naroda, i u njemu sve posrbljuju, iako je to u suprotnosti s duhom i riječima teksta samoga *Ljetopisa* Popa Dukljanina.

niz gradova u Duklji, koji su mu se opirali (27), pa ne bi sigurno štedio ni Popa Dukljanina, koji je pristaše njegova strica Dese nazivao « zlotvorima » i pozivao Dukljane, da se hrabro bore protiv Srba. Ovo nam veli, da je *Ljetopis* napisan prije g. 1189.

Kako smo naveli, knez Radoslav vladao je ostatkom Duklje i vodio je borbu s vojvodom Desom, kada je Pop Dukljanin završio svoj *Ljetopis*. Iz izvorno sačuvanoga pisma barskoga biskupa Grgura papinskom legatu Gvalteru, pisanom g. 1177 (28), znamo, da je te godine vladao ostacima Duklje Mihajlo, sin ili bliži rod kneza Radoslava (29). Prema tome Radoslav je već prije g. 1177 morao umrijeti i događaji, s kojima je Pop Dukljanin završio svoj *Ljetopis*, morali su se dogoditi više godina prije g. 1177. To je moralo biti i prije g. 1165. Da je *Ljetopis* pisan poslije te godine, Pop Dukljanin, koji se u zadnjim poglavljima *Ljetopisa* pokazuje velikim bizantinofilom, spomenuo bi, da je car Emanuel Komnenac g. 1165 Duklju izravno podvrgao Bizantu i proglasio jednom od bizantskih pokrajina (30). S tim su bile prekinute sve srpske borbe

---

(27) « Kotor ostavi ... A ostale gradove poobara i razruši, i izmeni slavu njihovu u sliku pustoši », STEVAN PRVOVENČANI, *Život sv. Simeona,* prijevod L. Mirkovića (Beograd 1939) 184; « tolike ratove učinio i tolike careve pobedio ... I tako strašan postade neprijateljima svojima ... », DOMENTIAN, *Život sv. Simeona,* pr. L. Mirković (Beograd 1938) 253.

(28) Vidi: D. MANDIĆ, *Bosna i Hercegovina* (Chicago 1960) 299 sl.

(29) « Knesius quoque Michael, cui dioclitane ecclesie cura et sollicitudo non modica est, ab avunculis molestatus, ad ea que nos cupimus, nunc intendere minime valet », I. KUKULJEVIĆ, *Codex dipl.* II 115; SMIČIKLAS II 170.

(30) J. CINNAMUS, *Epitome* V 17, ed. A. Meineke (Bonn

za Duklju, koju je car Emanuel ostavio u neposrednoj upravi svoga štićenika kneza Radoslava ili njegova nasljednika Mihajla, pod nazorom carskoga predstavnika Izancija (31).

Da je Desino osvajanje i kneštvo u Zeti i Travunji, o kojemu govori Pop Dukljanina u 47. poglavlju *Ljetopisa,* bilo prekinuto i poništeno, proizlazi također iz darovnice Stefana Nemanje manastiru Hilandaru g. 1198/99, u kojoj Nemanja tvrdi, da je on, a ne Desa, osvojio Zetu i pripojio Raši: « ... i priobretoh' od' Mor'ske zemle Zetu i s' gradovi, a od' Arbanas' Pilot', a od' Gr'č'ske zemle Lab' s' L'planem' ... » (32). Nemanja je počeo osvajati Zetu i druge dukljanske krajeve, nakon što se u Evropi saznalo, da je car Emanuel Komnenac bio hametom potučen 17. rujna 1176 od Seldžuka u Maloj Aziji (33).

Kako se vidi iz sadržaja, Pop Dukljanin napisao je Predgovor svome *Ljetopisu* nakon što je djelo dovršio. Povijesna pak analiza Predgovora svjedoči nam, da je *Ljetopis* napisan prije g. 1153. U Predgovoru naime Pop Dukljanin obraća se: « u Kristu ljubljenoj braći i časnim svećenicima nadbiskupske stolice dukljanske crkve » (34). Kada je, dakle, Pop Dukljanin završavao svoj *Ljetopis,* Bar je bio nad-

---

1836) 248 sl.; JIREČEK-RADONIĆ, *Istorija Srba* I 186; ŠIŠIĆ, *Poviest Hrvatâ za kr. Arpadovića* I (Zagreb 1944) 84-88.

(31) Vidi dolje, str. 195, bilj. 60.

(32) F. MIKLOSICH, *Mon. serbica* 4, str. 9; A. V. SOLOVIEV, *Odabrani spomenici* 12, br. 10.

(33) G. OSTROGORSKY, *History of the Byzantine State* (New Brunswick, N.J., 1957) 347; D. MANDIĆ, *Rasprave i prilozi* 34. Vidi dolje, str. 44-45.

biskupija. Tu čast Bar je pak imao samo od g. 1089 do smrti barskoga nadbiskupa Ilije (1124 - o. 1153) (35), zatim g. 1178-1195 (36) i od g. 1199 sve do danas (37). Papa Anastazije IV (12.VII.1153-3.XII. 1154) i Hadrijan IV (5.XII.1154-1.IX.1159) barsku su nadbiskupiju ukinuli i Bar podvrgli dubrovačkoj nadbiskupiji (38). Kako to nije htio priznati barski biskup, dubrovački nadbiskup Tribun oko g. 1160 izopćio ga je iz Crkve, što je papa Aleksandar III na 29. prosinca 1167 potvrdio (39). Pop

---

(35) Gl. *Acta Alb.* I 68, 21 i 81, 27. Ne slažemo se mišljenjem Šufflayevim, da je krivotvorena bula Kaliksta II. « Elie sancte Dioclitane atque Antibarensis ecclesie archiepiscopo », Pflug-Harttung, *Acta Pont. inedita* II 242; Ulysse Robert, *Bullaire du pape Calixte II* (Paris 1891) 2, 436; Jaffé I n. 7099. Pismo se nalazi u kodeksu biblioteke vatikanske (*Vat. Lat. 7109*, f. 2r-3r) u prijepisu iz 17. stoljeća, koji je učinjen u Rimu za nadbiskupa barskoga (« Memorial per l'arcivescovo d'Antivari », na poleđini f. 3v). Ne postoje nikakvi razlozi, ni unutarnji ni vanjski diplomatički, protiv ispravnosti bule. Pogrješke u prijepisu govore za starost podloška, kojega ni vatikanski prepisivač 17. stoljeća nije znao čitati. Šufflay tvrdi da pismo nije datirano, a ono nosi datum 4. I. 1124: « Datu(m) Romae Lateran(i) p(er) manu(m) [Aimerii] Cancelarii S. R. E. II Non(as) Januarii indictione secunda anno dominicae incarnationis miless(i)mo centess(i)mo vigess(i)mo quarto pontificatus aute(m) d(omi)ni Calixti papae secundi (anno V) ». Kancelar Aimericus spominje se u istoj formi datiranja i u drugim suvremenim pismima (Jaffé I², n. 7084).

(36) Godine 1178-1195 bio je barski nadbiskup Grgur Zadranin. An. 1178: « G(regorius) Antivarensis humilis archiepiscopus », Farlati, *Illyricum sacrum* III 201 i VII 26; Smičiklas II 159, 163; *Acta Alb.* I 101, 34; an. 1195 Jaderae: « G(regorius) olim ... Antibarensis archiepiscopus », Farlati VII 27; Smičiklas II 265, 282; *Acta Alb.* I 111, 36.

(37) 8. siječnja 1199 poslao je papa Inocencije III preko svojih legata metropolitanski palij « (Johanni) Diocliensi archiepiscopo ». Reg. Vat. vol IV, fol. 187r; Farlati VII 28; MPL 214, 481; Smičiklas II 294, 313; Potthast, *Reg. I* 567; *Acta Alb.* I 115, 38. Od tada je trajno popunjavana barska nadbiskupija.

(38) Smičiklas II 113; *Acta Albaniae* I 32.

(39) Smičiklas II 109; *Acta Albaniae* I 32. Opširnije: D. Mandić, *Rasprave i prilozi* 280-82.

Dukljanin, kako se vidi iz cijeloga *Ljetopisa*, bio je dobar svećenik i vjeran Crkvi, pa on barsku stolicu ne bi nazivao nadbiskupijom poslije nego je papa Anastazije IV g. 1153, ili najkasnije 1154, barsku nadbiskupiju pravno i stvarno proglasio ukinutom. Budući da je Pop Dukljanin završio svoje djelo za života kneza Radoslava, koji je umro prije g. 1177, on nije mogao imati pred očima u Predgovoru *Ljetopisa* barsku nadbiskupiju drugoga perioda (1178-1195) ili onu trećega g. 1195 i dalje. Prema tome, Pop Dukljanin je završio svoje djelo i napisao Predgovor *Ljetopisu* prije g. 1153, dotično 1154, dok je barska nadbiskupija pravno i stvarno opstojala.

Ovaj naš zaključak potvrđuju i povijesni izvori, koji govore o životu i djelovanju kneza Dese, o kojemu Pop Dukljanin piše u zadnjem poglavlju svoga *Ljetopisa*. Od tih izvora najznamenitija je darovnica vojvode Dese, kojom je kao vladar Zahumlja darovao otok Mljet samostanu svete Marije u Pulsano na planini Gargano u Apuliji (40).

Šišić je dovoljno dokazao autentičnost te darovnice (41). U potkrepu toga mi smo donijeli novih dokaza iz zapadnih izvora (42).

Svoju darovnicu napisao je « Desa ... Duklje, Travunje i Zahumlja vojvoda » četrnaeste indikcije

---

(40) Darovnicu su objelodanili između drugih: Smičiklas II 67 sl. i Šišić 201. Stariji i bolji prijepis objelodanio je V. Foretić, *Dvije isprave zahumskog kneza Dese o Mljetu iz 1151 godine*, u *Anali Hist. instituta JA u Dubrovniku* (Dubrovnik 1952) 68.

(41) Šišić 242-255.

(42) D. Mandić, *Bosna i Hercegovina* I 295.

g. 1151 (43), dakle prije 1. rujna te godine. Budući da su se knez Radoslav i njegov nasljednik Mihajlo sve do g. 1177 održali u primorskim krajevima Duklje (44), to je borba između njih i Dese trajala i g. 1151, kada je Desa pisao svoju darovnicu Pulsanskom samostanu. Ta je borba nastala, kako je zabilježio savremenik Pop Dukljanin, kada su u srednjem Balkanu otpočele borbe između bizantskih pristaša i protivnika (45). Tomu je dao povoda normanski kralj Roger II (1130-1151), koji je u jeseni 1147 zauzeo Krf, Korint i Tebe (46). Kada je bizantski car Emanuel Komnenac g. 1149 poduzeo borake, da od Normana preotme Krf, Roger II pridobio je Srbe i Madžare za savez protiv Bizanta (47). Budući da se dukljanski knez Radoslav bio opredijelio za Bizant, protiv njega se digla jaka protubizantska stranka u državi. Ovi su pozvali u zemlju Desu (48), kojega je djed Marko bio hrvatski velikaš iz Ribnice kod današnjega Titograda, pa su ga dukljanski Hrvati smatrali domaćim, svojim čovjekom (49). I tako je g. 1149 otpočela borba između Dese i kneza Radoslava, potomka starih hrvatskih dukljanskih kraljeva. Da ojača položaj kneza Dese i protubizantski pokret u Duklji, ugarsko-hrvatski kralj Gejza II

---

(43) « Anno domini M°C°LI indictione XIIII. Ego Dessa, dei gracia Dioclie, Stobolie (!), Tacholmie (!) dux ... », SMIČIKLAS II 67; ŠIŠIĆ 201; V. FORETIĆ, *n. dj.* 68.

(44) Vidi gore, bilj. 28.

(45) POP DUKLJANIN, *Ljetopis*, pogl. 47 (ŠIŠIĆ 377; MOŠIN 104 sl.).

(46) G. OSTROGORSKY, n. dj. 340.

(47) JIREČEK-RADONIĆ, *Istorija Srba* I 181 sl.; ŠIŠIĆ, *Poviest Hrvatâ za kr. Arpadovića* I 65-69.

(48) Vidi gore bilj. 45.

(49) Vidi dolje str. 316-320.

(1141-1162) dao je Desi, svome ujaku, u feud pokrajinu Zahumlje, koje je tada pripadalo kraljevini Hrvatskoj i Dalmaciji (50).

U jeseni 1149, nakon što je zauzeo Krf, Emanuel Komnenac krenuo je preko Valone i Bitolja na Srbe. Ravničke krajeve s glavnim gradom Rasom zauzeo je, ali nije mogao uhvatiti velikoga župana Uroša II, koji se povukao u planine. Zbog zime Emanuel se povratio u Bizant. I g. 1150 i 1151 car je pobjedonosno vodio borbe u Raši i Podunavlju (51). Ali kako nije slao jačih sila na jug, u Duklju, knez Desa održao se u Zeti, Travunji i Zahumlju od 1149 sve do g. 1153. Te se godine morao povratiti u Rašu, gdje ga je protubizantska stranka podigla na velikožupanski prijestol skinuvši starijega brata Uroša II, kojega su okrivljivali, da je previše popustljiv prema Bizantincima. U to pitanje upleo se i car Emanuel, pa je Uroša II ponovno uspostavio za velikoga župana srpskoga, a Desi dao na upravu bizantsku pokrajinu Dendru kod Niša (52).

Da se knez Desa najkasnije tijekom g. 1153 prestao boriti s knezom Radoslavom i povukao u Srbiju, dokazuje i arapski zemljopisac Ibn Idris, koji g. 1154 navodi, da Zahumlje pripada Hrvatskoj (53), što znači, da je već prije te godine Desa prestao vladati u Zahumlju, koje je bio dobio u

---

(50) D. MANDIĆ, *Bosna i Hercegovina* I 296.

(51) G. OSTROGORSKY, *n. dj.* 340; JIREČEK-RADONIĆ, *n. dj.* I 181-83.

(52) J. CINNAMUS, *Epit. Hist.* 113; N. CHONIATA, *Historia*, ed. Bekker (Bonn 1835) 132; JIREČEK-RADONIĆ, *n. dj.* I 183-85; ŠIŠIĆ 99 sl., 248 sl.

(53) M. AMARI-C. SCHIAPARELLI, *L'Italia descritta nel « Libro del re Ruggero » compilato da Idrisi* (Roma 1883) 90. Vidi dolje, str. 310.

feud na početku borbâ s dukljanskim knezom Radoslavom.

Navedeni podaci iz života kneza Dese, naime da je on ostavio Zahumlje i Zetu i prekinuo borbu s dukljanskim knezom Radoslavom g. 1153, pokrivaju se sa zaključcima, koje smo izveli iz Predgovora *Ljetopisa* Popa Dukljanina, iz kojega proizlazi, da je *Ljetopis* bio završen i Predgovor napisan dok je još opstojala barska nadbiskupija prvoga perioda (1089 - o. 1153), prije nego je bila ukinuta g. 1153 ili 1154 od pape Anastazija IV.

Iz svega ovoga, što smo dosada napisali, valja zaključiti, da je *Ljetopis* Popa Dukljanina napisan između g. 1149 i 1153 (54). Usto, Dukljanin naziva barskog nadbiskupa Petra (55): « dobre uspomene muž ». To dokazuje, da je *Ljetopis* napisan oko 50 godina nakon Petrove smrti, dok je u Baru još živjelo dosta svećenika i svjetovnjaka, koji su dobro poznavali nadbiskupa Petra. Dakle, najkasnije g. 1154.

Pop Dukljanin, kada je počeo raditi, imao je namjeru, kako sam kaže u Predgovoru, da prevede s hrvatskoga na latinski jezik hrvatsko djelo, koje se među Latinima nazivalo *Knjižica o Gotima,* a koje je imalo pravi naslov, koji je u latinskom

---

(54) Sl. Mijušković polazeći s pretpostavke, da *Ljetopis* Popa Dukljanina opisuje povijest srpske srednjovjekovne države od njezina početka do propasti u drugoj polovici 14 stoljeća, zastupa mišljenje, da je *Ljetopis* Popa Dukljanina bio napisan približno: « druga polovina XIV – sredine XV vijeka » (Mijušković, *Letopis* 107). Iz temeljne krive pretpostavke Mijušković nije mogao doći nego do krivoga zaključka uza svu dugu raspravu (Mijušković 81-107) o vremenu postanka *Ljetopisa* Popa Dukljanina.

(55) Šišić 360, Mošin 96. Petar je nadbiskupovao g. 1074-1104: gl. nadgrobni natpis u *Istorija Crne Gore* I (Titograd 1967) 430; D. Mandić, *Rasprave* 278, 318 sl.

prijevodu glasio *Sclavorum regnum.* Ali, kako je to djelo bilo odviše kratko i svršavalo s opisom događaja do pod konac 10. stoljeća, to se Pop Dukljanin odlučio, da učinjeni prijevod nastavi i opiše događaje sve do najnovijih zgoda svoga vremena. Za to se poslužio ljetopisnim bilješkama, kojih je sigurno bilo i u Duklji, osobito po samostanima, kao i na evropskom zapadu. Napose je iskoristio dubrovačku legendu o osnivaču grada Pavlimiru Bello (poglav. 25-27) i legendu sv. Vladimira Dukljanskoga (pogl. 36). Poglavlje 28-35 napisao je prema raznim zapisima, do kojih je došao, a moguće i našao u kakvoj obradi, koja je već bila učinjena prije njega (56). Konac *Ljetopisa* (pogl. 37-47) napisao je prema uspomenama « naših otaca i negdašnjih staraca », a naravno i prema svom osobnom sjećanju. Kada je svoje djelo pisao, Pop Dukljanin i njegovi vršnjaci bili su već starci, sadašnji starci, a « negdašnji starci » (« antiqui seniores ») su oni, koji su bili starci, kada je on bio mladić, a to su djedovi sadašnjih staraca. Da mu ne bi tko poricao vjerodostojnost, Pop Dukljanin naglasuje, da on nije ništa drugo napisao, – povrh prijevoda knjižice *Sclavorum regnum,* koja je svima poznata – nego samo ono, što je čitao u drugim djelima i čuo pričati kao pravu istinu « od naših

---

(56) O sastavnim dijelovima *Ljetopisa* Popa Dukljanina i o njegovim izvorima dosada je najopširnije i najdublje pisao M. Medini u drugom poglavlju svoga djela *Dubrovačke starine* (Dubrovnik 1933) 29-64, te u raspravi: « *Kako je postao ljetopis popa Dukljanina?* », *Rad JA* sv. 273 (Zagreb 1942) 113-156. Samo zaključci Medinijevi nijesu uvijek ispravni radi toga, što se dovoljno ne oslanja na povijesne izvore i na neprijeporno utvrđene činjenice.

otaca i negdašnjih staraca », naime od djedova sadašnjih staraca (57).

Vj. Klaić iznio je misao, da bi pisac *Ljetopisa* Popa Dukljanina mogao biti barski biskup Grgur (o. 1173-1195) (58). Tomu se protivi sve ono, što smo dosada naveli o Popu Dukljaninu i o vremenu, kada je *Ljetopis* sastavljen (59).

Pisac *Ljetopisa* bio je Baranin « nadbiskupske stolice dukljanske crkve ... našega grada » (60), a Grgur je bio Zadranin. Da je Grgur pisao *Ljetopis* kao barski biskup poslije g. 1173, on ne bi mogao zvati Bar nadbiskupijom, kada je papa 29.I.1167 pod izopćenjem tražio od barskoga biskupa da prizna ukinuće barske nadbiskupije i svoje podređenje dubrovačkoj metropoliji (61). Nakon svrgnuća ili smrti g. 1167 izopćenoga barskog biskupa, Grgur je kao stranac (Zadranin) imenovan barskim biskupom upravo zato, da smiri barski kler, koji se i dalje protivio podređenosti dubrovačkom nadbiskupu. Nadalje, da je Grgur bio pisac *Ljetopisa,* ili njegov nadahnitelj, on bi kao Zadranin pokazao bolje znanje povijesti svoje uže domovine, Bijele Hrvatske, nego je pokazuje Pop Dukljanin. Usto Grgur, koji je umro g. 1195 ili kasnije, nije mogao biti « starac » (senex) g. 1149-1153, kada je *Ljetopis* sastavljen (62).

O tome nema sumnje, da su Barani brzo predobili svoga novoga biskupa Grgura za misao barske nadbiskupije. I on je počeo raditi za priznanje Bara metropolijom, ali zakonitim putem, i to u Rimu na papinskoj kuriji posredstvom svojih prijatelja u Splitu (63). U pismu splitskom nadbiskupu Rajneriju oko g. 1177 Grgur tvrdi, da je on pomno ispitao cijelu stvar, i da je našao, da je splitska stolica negda vršila primatsku vlast nad cijelom Dalmacijom, dakle Gornjom i Donjom, i da je ona dozvolila da se barska stolica podigne na čast metropolitansku. Grgur piše:

« Ex antiquis rescriptis et monumentis antecessorum meorum et diuersis aliis conjecturis veritatem perpendens, quod salonitana ecclesia totius Dalmatie domina-	« Iz starih raspisa i isprava mojih predšasnika te iz drugih raznih navoda saznajemo istinu, da je nekoć solinska crkva dobila upravu i prvenstvo cije-

(57) Izraz *Ljetopisa* Popa Dukljanina u Predgovoru: « ... a patribus nostris et antiquis senioribus veridica narratione referre audivi », Mijušković (*Letopis* 174) prevodi: « kazivanja naših (crkvenih) predšasnika i davnašnjih patricija, koja kazivanja su istinitim pripovijedanjem doprla do mene ». Do toga neispravnoga prijevoda, u kojemu je htio stvoriti osnovno opravdanje za svoje mišljenje o kasnom postanku *Ljetopisa* Popa Dukljanina, Mijušković je došao neumjesno primjenjujući srednjovjekovne izraze « senior », « antiquus » i « pater » na naš slučaj (Mijušković, *n. dj.* 48-57).

(58) *Znameniti i zaslužni Hrvati* (Zagreb 1925) 97.

(59) Gl. gore, str. 19-33.

(60) Predgovor *Ljetopisa.* Gl. dolje, str. 44-45.

(61) Pismo pape Aleksandra III kleru i narodu Dulcinja i Bara od 29. I. 1167. MPL 200, 463; Smičiklas II 103, 109 sl.; *Acta Alb.* I 96, 32.

(62) Predgovor *Ljetopisa.* Gl. dolje, str. 44-45.

(63) « ... ita tamen, quod mihi ad pallium ad vestrum seruitium a curia romana inquirendum tanquam in negotio proprio curiosius existatis, et quod consilium, auxilium et adiutorium huic ecclesie Antibarensi ... quod dominus papa hoc velit, vobis incumbat ... ». Pismo Grgura, barskoga biskupa, splitskom nadbiskupu Rajneriju, oko g. 1177. Farlati III 200; Smičiklas II 155, 159; *Acta Alb.* I 100, 33sl. Gl. D. Mandić, *Sredovječna Bosna bez Srba,* u *Hrvatska Revija* V (Buenos Aires 1955) 477 sl.

tum et primatum quondam obtinuit et quod dioclitiana ecclesia, cuius vices antibarensis ecclesia in se recto transtulit consilio, in metropolim predicte salonitane ecclesie consensu se ordinauit, reuerentia sue matrici seruata ... » (64).

le Dalmacije, a dukljanska crkva, koju je pravno zamijenila barska crkva, uredila se, privolom (našom), kao prvostolna spomenute solinske crkve, sačuvavši poštovanje prema svojoj matici ... ».

U sredovječnoj latinštini izrazi: « rescripta et monumenta » označuju papinske bule i druge isprave (65), a riječ « conjecturae » naznačuje spise sastavljene iz raznih izvora i drugih djela (66). Pod ovim zadnjim izrazom (« et diuersis aliis conjecturis ») Grgur je mogao misliti i na *Ljetopis* Popa Dukljanina, ali on nigdje ne veli, da bi on sam sastavio *Ljetopis* ili koje drugo djelo, spomenuto pod općim nazivom « conjecturae ». Grgur izričito veli, da su papinska rješenja i spomenici izdani za njegovih predšasnika, a cijela je rečenica tako sastavljena, da se jasno vidi, da on tvrdi, da su i druga djela, « et diuersis aliis conjecturis », postojala za njegovih predšasnika, prije njega. Ako se dakle ne nađu novi izvori, nama će, nažalost, trajno ostati nepoznato ime svećenika, koji je polovicom 12. stoljeća napisao *Ljetopis,* kojemu su kasnija pokoljenja dala ime Pop Dukljanin.

---

(64) Gl. djela navedena u prednjem broju.
(65) Gl. Du Cange, *Glossarium mediae et infimae latinitatis* IV 543 i V 720.
(66) *N. d.* II 539.

* * *

Povijesna vrijednost *Ljetopisa* Popa Dukljanina jednaka je onoj njegovih izvora. Prva četiri dijela (pogl. 1-24, 25-27, 28-35, 36) imaju onu vrijednost, koju ima *Regnum Sclavorum* zvano *Knjižica o Gotima,* dubrovačka legenda o Pavlimiru, legenda sv. Vladimira i druge ljetopisne bilješke, kojima se pisac poslužio. Zadnji dio, pogl. 37-47, pravi osobni rad Popa Dukljanina, ima prvorazrednu povijesnu vrijednost. Kada je počeo pisati to djelo, Pop je Dukljanin bio starac (senex) (67), a to znači, da je imao preko 60 godina, dotično da se rodio koncem 11. stoljeća. Zato za sve događaje iz prve polovice 12. stoljeća, o kojima priča, on je suvremeni svjedok, očevidac. Što se tiče događaja cijeloga 11. stoljeća, dakle od g. 1000 pa dalje, on je mogao sve, o čemu piše, čuti od samih očevidaca, od oca svoga i njegovih vršnjaka, ili od djeda svoga i njegovih istodobnika. Prema tome za ove je događaje posredni svjedok prve ruke, a takav izvor u povijesti ima veliku dokaznu vrijednost. Kazivanje očevidaca i svjedoka posrednih prve ruke u povijesnoj kritici se prima kao istinito svugdje, gdje se ne može iz službenih i bolje upućenih suvremenih izvora dokazivati, da spomenuti svjedoci govore neistinu. Neke poteškoće i neispravnosti iz ovoga razdoblja, koje se nalaze u rukopisima *Ljetopisa* iz 17. stoljeća (68), nastale su preinakama, ispuštanjima ili umecima prepisivača tijekom vremena.

---

(67) Gl. dolje, str. 44-45.
(68) Vidi Sl. Mijušković, *Letopis Popa Dukljanina* 95-99.

II

CRVENA HRVATSKA U STAROJ HRVATSKOJ KRONICI KRALJEVSTVO HRVATA (G. 1074 - 1081)

Drugu domaću vijest o Crvenoj Hrvatskoj, dotično o Hrvatima južno od Cetine do Valone u Albaniji, nalazimo u staroj *Hrvatskoj kronici* (1). Kada usporedimo ovo djelo s *Ljetopisom* Popa Dukljanina, na prvi je mah očito, da ova dva spisa tijesno ovise jedan od drugoga. U prva 23 poglavlja oba su djela i kazivanjem događaja i redom gotovo istovjetna uz neke manje razlike. To nam veli, ili da je *Hrvatska kronika* prijevod *Ljetopisa* s latinskoga na hrvatski, ili da je *Ljetopis* latinski prijevod *Hrvatske kronike.* Ivan Crnčić i Šišić misle, da je *Hrvatska kronika* prijevod prvoga dijela (pogl. 1-23) *Ljetopisa,* a taj prijevod da je napravio neki splitski svećenik u 14. stoljeću. Kao glavni i jedini dokaz navode, što *Hrv. kronika* u svojoj današnjoj redakciji osobitom ljubavi i zanosom govori o staroj Saloni (2).

(1) *Kronika hrvatska iz XII. vieka,* izdao I. Kukuljević, u *Arhiv za povjesnicu Jugoslavensku* I (Zagreb 1851) 1-37; I. Crnčić, *Popa Dukljanina Ljetopis,* Kraljevica 1874; Šišić 383-416; Mošin 39-68.

(2) Gl. Crnčić, *n. dj.* 21; Šišić 162 sl., napose bilj. 204.

Protiv Šišićeva, dotično Crnčićeva mišljenja, koje je danas općenito primljeno u nauci, govore slijedeći razlozi: 1) U *Hrvatskoj kronici* nema nikakva traga Predgovoru, kojega je Pop Dukljanin napisao na početku svoga djela. 2) U *Hrvatskoj kronici* nema velikoga i znamenitoga odlomka iz pogl. 9. *Ljetopisa,* u kojemu se navode biskupije, koje bi od starine pripadale dukljanskoj metropoliji (3). 3) *Ljetopis* i *Hrvatska kronika* se vjerno prate do pogl. 23, dotično 24; tu *Hrvatska kronika* naglo prekida pratnju i svršava sa 4 svoja vlastita poglavlja o nasilnoj smrti hrvatskoga kralja Zvonimira (4). 4) U pogl. 24. *Hrvatske kronike* kralj Radoslav povraća se osobno iz Rima među Hrvate i preuzimlje vlast nakon smrti nevrijednoga sina Seislava (5), dok po *Ljetopisu* Radoslav umire u Rimu i u domovinu se vraća tek njegov unuk Pavlimir Bello (6). 5) U *Hrvatskoj kronici,* pogl. 24, kralja Radoslava nasljeđuje sin Koloman (7), a po *Ljetopisu* Popa Dukljanina njegov se preživjeli sin zove Predislav, koji umire u Rimu (8). Sve nas ovo upućuje na to, da *Hrvatska kronika* nije poznavala ni upotrebljavala *Ljetopis,* i prema tome da *Hrv. kronika* ne ovisi o *Ljetopisu* Popa Dukljanina, nego da *Ljetopis* ovisi o *Hrvatskoj kronici.*

Da je *Hrvatska kronika* mlađa od *Ljetopisa,* tada ne bi imali objašnjenja, zašto prevodilac, koji je

(3) Gl. Šišić 306 sl.; Mošin 54.
(4) Šišić 411-416; Mošin 66-68.
(5) Šišić 411; Mošin 66.
(6) *Ljetopis,* pogl. 25, Šišić 318; Mošin 69; te pogl. 26, Šišić 319; Mošin 70.
(7) Šišić 411; Mošin 66.
(8) Šišić 318; Mošin 69.

inače do u sitnice vjeran, izostavlja Predgovor *Ljetopisa,* a osobito zašto je ispustio u pogl. 9. za Duklju tako važan odsjek o biskupijama dukljanske metropolije. Ako pak uzmemo, da je *Ljetopis* mlađi i da prevodi prva 23 poglavlja *Hrvatske kronike,* tada nam sve postaje jasno. Pop je Dukljanin napisao svoj Predgovor poslije nego je sastavljena *Hrvatska kronika,* pa ta nije mogla Predgovor *Ljetopisa* donijeti. I odsjek o biskupijama splitske i dukljanske metropolije u pogl. 9. *Hrvatska kronika* nije donijela, jer je taj odsjek *Ljetopis* naknadno unio iz bule protupape Klementa III Viberta od g. 1089 (9), dotično iz bule pape Kaliksta II od 4.I.1124 (10). Osobito je značajno, i dokaz, da je *Hrvatska kronika* starija od *Ljetopisa* Popa Dukljanina to, što *Hrvatska kronika* naglo prekida s pogl. 23, dotično 24, svoj usporedni put s *Ljetopisom.* Da je pisac *Hrvatske kronike* prevodio *Ljetopis* na hrvatski jezik, ne bi imali obrazloženja, zašto nije nastavio do kraja nego je prekinuo rad na 23, dotično 24, poglavlju. Šišić navađa kao razlog to, da je splitski prevodilac preveo samo prva 23 poglavlja, jer je smatrao da se samo taj dio odnosi na zajednički hrvatsku državu, dotično na Bijelu Hrvatsku, u kojoj je prevodilac živio (11). Ali protiv toga govori pogl. 27, u kojemu se opisuje život Pavlimira, kralja cijele hrvatske države (12), te pogl.

(9) *Acta Alb.* I 68, 21.

(10) *Acta Alb.* I 81, 27. Gl. posebno Šišić 138 sl., i gore I, bilj 26.

(11) Šišić 163. Protiv takva Šišićeva shvaćanja ustaje i N. Radojčić, *Legenda o smrti hrv. kralja D. Zvonimira,* u *Glas srp. kr. akad.* 131, str. 57 sl.

(12) Šišić 320-322; Mošin 71 sl.

28-31, u kojima se opetovano i izričito govori o Bijeloj Hrvatskoj i o njoj donose dragocjene vijesti (13). Napose su važne činjenice, koje smo naveli gore pod brojem 4. Da je naime pisac *Hrvatske kronike* poznavao *Ljetopis* Popa Dukljanina, on ne bi mogao napisati, da se kralj Radoslav povratio iz Rima u svoje kraljevstvo (*Hrv. kronika,* pogl. 24), kada *Ljetopis* u pogl. 25 kaže, da je Radoslav umro u Rimu; niti bi mogao napisati, da je Radoslava naslijedio sin Koloman, kada nam *Ljetopis* veli, da se Radoslavov sin zvao Petrislav i da je i taj umro u Rimu (pogl. 25 sl). Ovo nam sve veli, da je *Hrvatska kronika* u svom prvom dijelu (pogl. 1-23) starija od *Ljetopisa* Popa Dukljanina, te da je *Ljetopis* prevodio *Hrvatsku kroniku,* a ne ova djelo Popa Dukljanina.

A sada dovedimo dobiveni zaključak u vezu s uvodnim riječima *Ljetopisa* i povucimo iz toga nužne izvode.

U kratkom Predgovoru, u kojemu Pop Dukljanin objašnjuje, kako je njegovo djelo nastalo, on veli, da su ga svećenici sjedišta dukljanske nadbiskupije i njegovi sugrađani u gradu Baru, stari i mladi, molili « da prevedem s hrvatskoga jezika na latinski *Knjižicu o Gotima,* što se latinski zove *Sclavorum regnum,* u kojemu su opisama sva djela i ratovi njihovi ». Dukljanin dodaje: « čineći silu svojoj starosti, prinuđen bratskom ljubavi, nastojao sam udovoljiti vašoj tražnji ». Dakle Pop Dukljanin

(13) Šišić 323-327; Mošin 72-76.

izričito veli, da je on bio zamoljen, da prevede s hrvatskoga na latinski *Knjižicu o Gotima* i da je on toj molbi udovoljio i prijevod učinio. Predgovor *Ljetopisa* glasi ovako:

« Rogatus a vobis dilectis in Christo fratribus ac venerabilibus sacerdotibus sanctae sedis archiepiscopatus Dioclitanae ecclesiae, necnon et a pluribus senioribus, maxime a iuvenibus nostrae civitatis, qui non solum in audiendo seu legendo, sed etiam in exercendo bella – ut iuvenum moris est – delectantur, ut *Libellum Gothorum,* quod latine *Sclavorum* dicitur *regnum,* quo omnia gesta ac bella eorum scripta sunt, ex sclavonica littera verterem in latinam, vim inferens meae ipse senectuti, vestrae postulationi, fraterna coactus charitate, parere studui. Verum tamen nullus legentium credat, alia me scripsisse praeter ea, quae legi et a patribus nostris et antiquis senioribus veridica narratione referre audivi »(14).

« Zamoljen od vas, u Kristu ljubljena braćo i časni svećenici svete nadbiskupske stolice Dukljanske crkve, kao i od mnogih staraca, a najviše od mladih našega grada (Bara), koji se naslađuju ne samo slušanjem i čitanjem o ratovima nego i učestvovanjem u njima – kako je običaj mladih – da prevedem s hrvatskoga jezika na latinski *Knjižicu o Gotima,* koja se latinski zove *Sclavorum regnum,* u kojoj su opisana sva djela i ratovi njihovi, čineći silu svojoj starosti, prinuđen bratskom ljubavi, nastojao sam udovoljiti vašoj tražnji. Ali neka nitko od čitalaca ne misli, da sam ja napisao išta drugo, osim onoga, što sam čitao i čuo pričati od naših otaca i negdašnjih staraca kao pravu istinu ».

Knjižicu o Gotima na hrvatskom jeziku nije napisao Pop Dukljanin, kako to tvrdi Šišić (15) bez ikakvih dokaza, nego je bila napisana prije njega i poznata svećenicima i svjetovnjacima grada Bara, kako se vidi iz malo prije navedenoga Predgovora *Ljetopisu.* Šišić je došao do svoje tvrdnje neispravno shvaćajući latinski tekst Predgovora Dukljaninova *Ljetopisa.*

Naslov hrvatskoga djelca nije bio *Knjižica o Gotima* (*Libellus Gothorum*), nego je tako nazivano od suvremenih Romana, dukljanskih Latina. Dalmatinski naime Romani tako su zvali hrvatsku povijesnu kroniku najprije, jer je samo djelo izvodilo podrijetlo Hrvata od Gota, ali glavno, jer su Romani uopće Hrvate nazivali « Gotima » (16), što je imalo porugljivo i prezirno značenje. Pravi naslov, koji je nosilo samo djelo, Pop Dukljanin prevodi na latinski s riječima: *Sclavorum regnum.* Kako su u ono doba Talijani, a i dalmatinski Romani, nazivali Hrvate « Sclavi » (17), to je djelo u hrvatskom jeziku

---

(14) Šišić 292; Mošin 39.

(15) Šišić 107 sl.

(16) Što je značio u srednjem vijeku izraz « *Got* » i o njegovoj zamjeni za ime hrvatsko uopće, opširno je pisao Šišić 113-21.

(17) Franački kroničar g. 817 spominje « Dalmatorum ... Slavorum » (Rački, *Doc.* 317). Ivan VIII g. 879 piše hrvatskom vojvodi « Sedesclauo, glorioso comiti Sclauorum » (*ib.* 7). Na kamenom natpisu opata Teodeberta iz 9. stoljeća u Ninu piše: « Temporibus domno Branimero dux Slcavorum (pogrješkom mjesto Sclavorum) ... ». Ivan X, g. 925, više puta spominje Hrvate i Hrvatsku pod imenom « Sclavi » i «Sclavonia » (*ib.*

moralo imati naslov *Kraljevstvo Hrvata.* Naslov hrvatskoga djela nije mogao biti: « Kraljevstvo Slavena », jer sami spis, kako vidimo iz teksta *Hrvatske kronike,* nije poznavao ime «Slaveni» ni «Srbi», nego samo « Hrvati » (18).

Da je i najstariji rukopis *Hrvatske kronike,* koji je g. 1500 našao Dmine Papalić u Krajini, nosio naslov *Kraljevstvo Hrvata,* možemo zaključiti iz uvodnih riječi Marka Marulića svom latinskom prijevodu g. 1510. On veli: « Marko Marulić Dominiku Papaliću pozdrav. Sastavak, što si ga nedavno našao među veoma starim spisima toga naroda, dalmatinskim govorom sastavljen, na tvoju molbu sam preveo na latinski. On sadrži djela kraljeva Hrvatske i Dalmacije, koja je zaista vrijedno saopćiti (objelodaniti), da bi ih ne samo oni, koji poznaju naš narodni jezik, nego također i Latini razumjeli ... Budi zdravo! Godine kršćanskoga spasa 1510 » (19). I bolonjski rukopis Marulićeva prijevoda nosi naslov: « *Gesta regum Croatiae et Dal*-

---

189 sl.). Mletački kroničar Ivan Đakon oko g. 1000 redovito zove Hrvate « Sclavi » (*ib.* 364, 366 i t. d.) ili « Croati Sclavi » (*ib.* 424). U darovnici Biograđana, g. 1076, piše: « apud Sclavos Suinimiro regnante » (*ib.* 109). Grgur VII, g. 1078, piše hrvatskomu dukljanskom kralju Mihajlu: « Michaheli Sclauorum regi » (*ib.* 211). Suvremenik Popa Dukljanina, Vilim Tirski, Hrvate zove: « Sclavi » i « Sclavi Dalmatae» (*ib.* 463), a tako i drugi njihov suvremenik Rajmund de Agiles (*ib.* 461-63). Gl. gore I, bilj. 7, te dolje XIV, bilj. 1.

(18) Gl. dolje, str. 63 sl.

(19) « Marcus Marulus Dominico Papali salutem. Comentariolum a te in Craina nuper repertum, inter vetustissimas gentis illius scripturas, dalmatico idiomate compositum, tuo rogatu latinum feci, Croatiae Dalmatiaeque regum gesta continentem; res certe digna relatu, et quam non solum nostrae vernaculae linguae gnari sed etiam Latini intelligant ... Vale. Anno christianae salutis MDX ». Šišić 157 i 382.

matiae a Marco Marulo » (20), a i sam Lučić u svom izdanju zove Marulićev prijevod: « *Regum Dalmatiae et Croatiae Gesta,* a Marco Marulo Spalatensi patritio latinitate donata » (21).

Djelo, koje je Pop Dukljanin preveo s hrvatskoga na latinski jezik, nazivlje se « knjižica » (libellus = mala knjiga), jer je bilo dosta kratko. I uistinu prva 23 poglavlja današnje *Hrvatske kronike* čine nešto malo više od 28 polustranica, dotično 14 stranica obične osmine u Šišićevu izdanju (22).

Izvornik djela *Kraljevstvo Hrvata* nije se, nažalost, sačuvao u starim samostalnim rukopisima. Ali na sreću on je došao do nas u dvije recenzije, iz kojih se može uspostaviti izvorni tekst djela. *Kraljevstvo Hrvata* bilo je napisano prije nego se znalo za štampu, pa se rukom prepisivalo i širilo. Takav jedan prijepis, iz izvornika ili iz njegova prvoga prijepisa, imao je u rukama Pop Dukljanin i na latinski ga preveo u svom *Ljetopisu,* pogl. 1-23. U *Ljetopisu* dakle Popa Dukljanina, koji je nastao polovicom 12. stoljeća, sačuvala nam se najstarija recenzija djelca *Kraljevstvo Hrvata* i to na latinskom jeziku. *Ljetopis* je do nas došao, koliko je danas poznato, u dva latinska rukopisa iz 17. stoljeća (23)

---

(20) Gl. Šišić 158, bilj 191.

(21) Joannes Lucius, *De regno Dalmatiae et Croatiae* (Schwandtner, u *Script. rerum Hung.* III; Beč 1748) 510.

(22) Šišić 383-416.

(23) Jedan se nalazi u rukopisnoj ostavštini Ivana Lučića u vatikanskoj biblioteci pod signaturom: *Vat. Lat. 6958* (razna izdanja vidi gore, str. 17, bilj. 1). Drugi rukopis nalazi se u Narodnoj biblioteci u Beogradu pod signaturom: *R. 570.* Taj je rukopis kratko opisao M. Kurelac u *Bulletin scientifique,* section B, 6(15), br. 4-6 (Zagreb 1970) 113 sl. U Beogradskom rukopisu je latinski tekst *Ljetopisa* Popa Dukljanina (*fol. 2r-30v*) i Ma-

te u talijanskom prijevodu mljetskoga opata Mavra Orbinija iz g. 1601 (24).

Recenzija hrvatskoga teksta sačuvala se u *Hrvatskoj kronici,* koju je splitski plemić Dmine Papalić g. 1500 našao u Krajini u kući kneza Jurja Markovića, iz staroga hrvatskog plemena Kačića, i to « u jedne knjige stare, pisane hrvackim pismom ». Papalić je taj stari rukopis prepisao, a Marko Marulić, njegov rođak i prijatelj, g. 1510 preveo na latinski jezik (25). Iz Markovićeva izvornika novu je kopiju napravio svećenik Jerolim Ćaletić g. 1546 u Omišu (26). Markovićeve «stare knjige» su se izgubile.

---

rulićev prijevod *Hrvatske kronike* (*fol. 36r-47v*). Na osnovu rukopisa, vodenih znakova na papiru i životnih podataka, mišljenja smo, da Beogradski rukopis potječe od fra Rafaela Levakovića, koji ga je u Kotoru koncem g. 1648 prepisao iz mjesnoga staroga rukopisa. Vidi D. Mandić, *Rasprave i prilozi* 445; B. Pandžić, u *Hrvatski Kalendar* (Chicago 1971) 100. Željeti je, da M. Kurelac što prije kritički izda latinski tekst *Ljetopisa* Popa Dukljanina prema Beogradskom rukopisu s varijantama vatikanskoga rukopisa i kritičkim bilješkama.

(24) M. Orbini, *Il regno degli Slavi oggi corrottamente detti Schiavoni* (Pesaro 1601) 205-239.

(25) Marulićev prijevod *Hrvatske kronike* ovako počinje u Beogradskom rukopisu: « Regum Dalmatiae et Croatiae Historia una cum Salonarum desolatione, quam Dimneta filius Nicolai Papalich in Polyza in domo Marcouich caractere ac lingua Illyrica in libro quodam peruetusto scriptam anno Domini 1500, die 22 Octobris reperit; Marcus uero Marulus Spalatensis latinam reddidit », M. Kurelac, *An unknown manuscript of the « Annals of Presbyter Dukljanin »*, u *Bulletin scientifique,* section B, 6(15) (Zagreb 1970) 114.

(26) « Gospodin Dmine Papalić najde ovoj pismo u Krajini u Marković, u jedne knjige stare, pisane hrvackim pismom, i ispisa rečeni Dmine rič po rič. A ja Jerolim Ćaletić ovoj pripisah iz rečenih knjig na tisuća i pet sat i četrdeset i šest, na sedam dan otubra miseca u Omišu. Bogu hvala ». Šišić 382; Mošin 68. – Stipe Gunjača, *Kako i gdje je svršio hrv. kralj Dimitrije Zvonimir* (*Rad JA* 288) 241-243, dokazao je, da je Ćaletić svoj prijepis učinio iz Markovićeva izvornika izravno, a ne iz Papalićeva prijepisa.

Tako i prijepis Papalićev. Sačuvao se samo Ćaletićev prijepis, koji se danas čuva u Vatikanskoj biblioteci u Rimu (27).

U *Hrvatskoj kronici,* koja se našla g. 1500 u Krajini, prva 23 poglavlja odgovaraju pogl. 1-23 *Ljetopisa* Popa Dukljanina, i prema tome predstavljaju izvorni tekst djelca *Kraljevstvo Hrvata.* U tom djelu mislim da je bilo i 24. poglavlje *Hrvatske kronike,* osim predzadnje rečenice, gdje se govori o Radoslavovu sinu Kolomanu. To je poglavlje Pop Dukljanin preradio u svojim pogl. 25. i 26. i donekle izmijenio, da bi mogao dovesti izvorni tekst u vezu s dubrovačkom legendom o Pavlimiru. Uz poglavlja 1-23, dotično i 24, koja odgovaraju prvim poglavljima *Ljetopisa* Popa Dukljanina, *Hrvatska kronika* nađena u Krajini dodaje 4 nova poglavlja svoja vlastita (28). Prva dva od tih poglavlja (pogl. 25. i 26) čine prijelaz od teksta *Kraljevstvo Hrvata* na glavni dio dodatka (pogl. 27-28), u kojem je pisac prepisao odnekuda drugdje legendu o nasilnoj smrti hrvatskoga kralja Zvonimira. Mi ćemo u buduće hrvatski tekst *Kraljevstva Hrvata*, kako se

---

(27) Gl. gore, bilj. 23, te Šišić 156. – Gunjačino potcjenjivanje Ćaletićeva prijepisa i uveličavanje vrijednosti Marulićeva prijevoda (Gunjača, *n. dj.* 241-247) nije na mjestu. Prijevod Popa Dukljanina, koji je nastojao vjerno prevoditi izvornik *Kraljevstvo Hrvata* (gl. gore, str. 46) daleko je bliži Ćaletićevu prijepisu nego Marulićevu prijevodu. Uostalom sam Marulić veli, da je prevodio po smislu, gledajući na sadržaj, a ne na izvorni tekst, koji je imao pred očima: « Hucusque historiam vernaculo gentis nostrae sermone compositum vidi et quam potui diligenter fideliterque in latinum transposui nihil de sententia dimittens, licet aliqua de verbis quae superflua videbantur, mutilans, ne lectori oneri essem ». Šišić 416; Mošin 69 bilj. o.

(28) *Hrvatska kronika,* pogl. 25-28; Šišić 411-416; Mošin 66-68.

nalazi u prva 24 poglavlja *Hrvatske kronike,* koja je nađena g. 1500 u Krajini, zvati Krajinska recenzija, a zadnja četiri poglavlja istoga djela Krajinski dodatak.

A sada nekoliko riječi o tome, gdje je nastalo djelce *Kraljevstvo Hrvata,* kada i koja mu je bila svrha.

Ako pomno pročitamo prva 23 poglavlja Krajinske recenzije djelca *Kraljevstvo Hrvata,* vidjet ćemo nedvojbeno, da pisac od početka do kraja stavlja Dukliju, stari « Privilit » (rimska provincija Praevalitana, Praevalis), kao središte velikoga i jedinstvenoga hrvatskoga kraljevstva Bijele i Crvene Hrvatske. U Duklji je udario svoje sjedište prvi gotski (hrvatski) kralj Stroil (29), odatle vladaju, tu se krune i pokopavaju svi drugi hrvatski kraljevi (30). To nam sve veli, da djelo *Kraljevstvo Hrvata* nije napisano u Bijeloj Hrvatskoj, nego u Crvenoj Hrvatskoj, i to u Duklji.

---

(29) « Utom Stroil ... s vojskom svojom vaze kraljevstvo od Ilirije, a to jest sva zemlja ča jest s ovu stranu Valdemije (Vinodola) deri de Polonije (Poljana blizu Valone) ... posla sina svoga ... i s njim vojske, da bi obujal i donju zemlju i zagorsku ... da je Stroil ... ostao u Privilitu ... i cezar sabrav vojske i pojde na Stroila ... i dospiše ubiti ga ... Potom ... Sviolad, sin Stroilov ... poče na očevo misto gospodovati ... i bi kraljevstvo njegovo Bosna i Valdemin deri do Polonije, tako primorsko kako i zagorsko kraljevstvo ». *Kraljevstvo Hrvata,* pogl. 2 i 3. Šišić 386-388; Mošin 42-43.

(30) « I potom blaženi kralj kraljeva (Budimir) ... umri ... i pogreben bi u crikvi blažene svete Marije u gradu Dokoliji (Dioklea) ... I ditića, komu izdili ime bihu Svetolik ... krunjen bi i pomazan od arhibiskupov u onoj crikvi svete Gospoje, gdi otac ležaše ». *Kraljevstvo Hrvata,* pogl. 9 i 10. Šišić 400 sl.; Mošin 56 sl.

Ovdje upozorujem na jednu karakterističnu sitnicu iz pogl. 9, koja je dosada ostala nezapažena. Tu pisac veli, da je zapadna strana Drine « gornja strana » te rijeke (31). Tu se pisac izrazio pučkim načinom, po kojemu je « gore » ono, što je sjevernije i dalje od osobe, koja govori i piše. Ako je dakle piscu zapadna strana Drine « gornja strana » te rijeke, znači, da je pisac živio, kada je pisao djelo *Kraljevstvo Hrvata,* južno od Drine, dotično južno od crte Drina - Boka Kotorska. A to nas dovodi u Bar ili koje drugo mjesto u Duklji.

Na barsko podrijetlo našega djelca upućuje nas i onaj odsjek pogl. 9, u kojemu se priča, kako je hrvatski crkveni i državni sabor u Duvnu razdijelio hrvatsku državu ne samo na dva politička dijela: Bijelu i Crvenu Hrvatsku, nego također i na dva crkvena teritorija: nadbiskupiju salonsku (splitsku) i dukljansku (barsku) (32). Ovakvo nešto ne bi nigda napisao pisac Donje Dalmacije, pripadnik splitske nadbiskupije, napose zato što u stvari takva razdioba nije nigda postojala prije konca 11. stoljeća.

Ovo, što smo rekli o dukljanskom podrijetlu kronike *Kraljevstva Hrvata,* otkriva nam i svrhu djela i vrijeme, kada je ono bilo napisano.

Djelce je bilo napisano najprije i glavno, da opravda proglašenje Duklje kraljevstvom. Od sta-

---

(31) « ... počamše od gornje strane Drine, ča jest na zahod sunčeni do gore Borave, a toj prozva Bosnu ... ». *Hrvatska kronika,* pogl. 9. Šišić 399; Mošin 54 sl.

(32) « I tako poslaše dva arhibiskupa: jednoga u lipi i nesrićni grad Solin ... a drugoga arhibiskupa poslaše u Duklji ... ». *Hrvastka kronika,* pogl. 9. Šišić 397; Mošin 53.

rine Duklja je bila sastavni dio općega hrvatskoga kraljevstva i njezin vladar nosio je naslov dukljanskoga bana ili vojvode, koji je priznavao vrhovnu vlast « vojvode Hrvata », a kasnije « kralja Hrvata » u Bijeloj Hrvatskoj sjeverno od Cetine (33). A sada « Mihajlo vladar onih, koji se zovu Hrvati », proglasio se kraljem i više ne priznaje svojim vrhovnim vladarima kralja Slavca ni Zvonimira, nasljednike negda opće, a sada izumrle hrvatske dinastije Trpimirovića. To je valjalo opravdati pred samim Hrvatima u Crvenoj Hrvatskoj. Da to učini, napisano je djelce *Kraljevstvo Hrvata*.

Kada je i kako Mihajlo Dukljanski postao kraljem, ne znamo. Prvi put, što nam je dosada poznato, taj mu naslov daje papa Grgur VII u svom pismu od 9. siječnja 1078. Papa piše: « Grgur biskup, sluga sluga Božjih, Mihajlu kralju Slavena (= Hrvata) » (34). Kako se iz toga pisma razabire, neke stvari u novom kraljevstvu nijesu išle onako, kako je želio kralj Mihajlo. Zato se on obrati papi moleći ga da izašalje svoga legata, koji bi stvari uredio, kako se on nadao, prema njegovoj želji. Papa izašalje g. 1077 svoga legata kardinala svećenika Petra. Ovaj najprije posjeti Mihajla i prođe Crvenom Hrvatskom, navrati se u Dubrovnik, a onda prijeđe u Bijelu Hrvatsku (35). Dubrovčani su tražili, da se dubrovačkoj nadbiskupiji podvrgnu biskupije Mihajlova kraljevstva, koje su tada bile pod vlašću splitske metropolije.

(33) Gl. dolje IX, točka 6.

(34) « Sclauorum regi. Gregorius episcopus, seruus seruorum Dei, Michaheli Sclauorum regi ». MANSI XX 246; FARLATI III 150; RAČKI 211; JAFFÉ I 3799.

(35) Kako se vidi iz dokumenata, što ih je objelodanio Rački, *Doc.* 119-122 (br. 101-3) kardinal Petar nalazio se polovicom g. 1077 u Splitu i njegovoj okolici. Gl. D. MANDIĆ, *Rasprave* 317-19.

Kako se iz spomenutoga papina pisma mora zaključiti, glavne su se poteškoće kretale oko ustanove samoga kraljevstva i oko toga, da Duklja dobije svoga posebnoga metropolitu, da bi se na taj način novo kraljevstvo i crkveno osamostalilo. Prije nego se povratio u Rim, kardinal je Petar izvijestio papu o pravom stanju stvari, i to u protivnom smislu, nego je tražio i očekivao kralj Mihajlo. Raspoloženje i mišljenje kardinala Petra morao je Mihajlo razabrati za samoga posjeta Petrova u Dukljі. Zato se kralj ponovno obrati papi moleći ga da pošalje njemu zastavu sv. Petra, a metropolitanski plašt barskom biskupu Petru, da bi na taj način priznao i iskazao čast njegovu kraljevstvu. Papa mu odgovori, da je on naklonjen to učiniti, ali kako je primio izvještaje od svoga legata Petra, « koji su tako od vaših različiti, da vašu i dubrovačke crkve stvar nikako nijesmo mogli riješiti. Nužno je radi toga, da barski biskup Petar i dubrovački nadbiskup ili drugi zgodni izaslanici budu poslani k nama, po kojima bi se o sporu, koji postoji između splitskog i dubrovačkoga nadbiskupa, mogla pravednost ispitati i kanonski riješiti i čast tvoga kraljevstva od nas priznati. Tada ćemo pak, saznavši kako stvar stoji, moći tvojoj tražnji, kako želimo, pravedno zadovoljiti, i tebe s darom zastave i s dopuštenjem metropolitanskog plašta kao predragoga sina sv. Petra uslišati » (36).

(36) « Cognoscat debitae tuae deuotionis circa sedem apo-

Grgur VII. običavao je vladarima, koji su priznavali posebnu vrhovnu vlast Crkve, najprije predati zastavu sv. Petra, a tek onda im priznavao kraljevski naslov i slao kraljevsku krunu (37). Ako papa, 9. siječnja 1078, oslovljuje Mihajla s kraljevskim naslovom, a još mu nije bio poslao zastavu sv. Petra, znači, da Mihajlo nije primio kraljevski naslov iz Rima. Osim pape po sredovječnim običajima kraljevski naslov i krunu mogao je podjeljivati samo bizantski car, kao što ih je oko g. 989 podijelio hrvatskom kralju Stjepanu Držislavu (38), a tako i kralju Tomislavu g. 923.

---

stolicam reuerentia, Petrum apud uos dictum nostrum legatum adhuc ad nostram non aduenisse praesentiam, suas tamen misisse litteras, quae ita a uestris dissonantes existunt, quod uestram causam seu ragusanae ecclesiae penitus finire nequiuimus. Quapropter Petrum antibarensem episcopum atque ragusanum siue alios idoneos nuncios ad nos mittere oportet, per quos de lite, quae est inter spaletanum arhiepiscopum ac ragusensem, iustitia possit inquiri ac canonice difiniri, tuique regni honor a nobis agnosci. Tunc uero, re cognita, tuae petitioni iuste satisfacere, secundum quod cupimus, ualebimus, ac te in dono uexilli et in concessione palii quasi karissimum beati Petri filium, dictante rectitudine audiemus ». MANSI XX 246; FARLATI III 150; RAČKI 211 sl.

(37) Gl. postupak kod krunjenja hrvatskoga kralja Zvonimira g. 1076: « Ego Demetrius, qui et Suinimir nuncupor, dei gratia Croatie Dalmatieque dux, a te domino Gebizo, ex apostolice sedis legatione ... de Chroatorum Dalmatinorumque regni per uexillum, ensem, sceptrum et coronam inuestitus atque constitutus rex ». Zakletva odanosti Sv. Stolici kralja Zvonimira početkom listopada 1076 (1075 ?). BARONIUS, *Annales eccl.* (Colonia Agrippina 1624) 527 sl.; FARLATI III 146; RAČKI 103; D. MANDIĆ, *Rasprave i prilozi* 308-317.

(38) « Ab isto Dirciscla(v)o ceteri successores eius reges Dalmatie et Chroatie appellati sunt. Recipiebant enim regie dignitatis insignia ab imperatoribus Constantinopolitanis et dicebantur eorum eparhi sive patritii. Habebant namque ex successione sue originis patrum et proavorum dominium regni Dalmatie et Chroatie ». THOMAS ARCH., *Hist. Salonitana*, cap. 13

Mihajlo Dukljanski vodio je g. 1073 ili 1074 teški rat s Bizantom i bio je od Nikifora Brienija potučen i morao je primiti bizantske posade u svoje veće gradove (39). Sreća je za nj bila, da su brzo u bizantskom carstvu nastali veliki neredi i političke promjene. Protiv slaboga cara Mihajla VII Duke (1071-1078) pobunio se Nikifor Brienij, zapovjednik zapadnoga Balkana i pobjednik Mihajlov. Brienij se, 3. listopada 1077, proglasio carem i počeo grozničavo spremati za vojnički pohod na Bizant, gdje je već bio prigrabio sebi vlast drugi pobunjenik Nikifor Botoniates (40). U takvim prilikama N. Brienij je bez sumnje povukao svoje čete razmještene po Duklji. Običaj je bio kod bizantskih careva, da dijeleći časti i darove stiču sebi prijatelje i saveznike. Da je tako postupao i N. Brienij, izričito nam svjedoči suvremeni pisac M. Ataliotes, koji piše: « ... I Brienij je ustanovljavao službe i položaje, koji odgovaraju carskoj okolini, svakim danom dijeleći časti, koje je htio ... » (41).

Ništa nije vjerojatnije prema tome, nego da je samozvani car Brienij još tokom jeseni g. 1077 Mihajlu Dukljanskomu podijelio kraljevski naslov i krunu, da bi na taj način u predstojećoj borbi za

---

(F. Rački, Mon. Slav. Mer. 26, Zagreb 1894) 38. Gl. LUCIUS, *De regno Dalmatiae et Croatiae* II 8 (79); ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvatâ za narodnih vladara* 464-470; A. DABINOVIĆ, *Der Patriziertitel der kroatischen Könige*, u *Hoffilerov zbornik* (Zagreb 1940) 389-394.

(39) Gl. dolje VII, točka 2.

(40) O proglašenju N. Brienija carem i o njegovoj borbi s vojskom cara N. Botoniatesa gl. MICHAEL ATTALIOTA, *Historia* (Bonn 1853) 242-255, 284-292; ANNA COMNENA, *Alexias* I 4 (L. Schopen; Bonn 1839) I 23-32.

(41) MICH. ATTALIOTA, *Historia* 249 sl.

Bizant osigurao sebi zaleđe i pomoć novoga kralja Mihajla.

Misao o nezavisnoj kraljevini Crvenoj Hrvatskoj mogla je doći i od samoga Mihajla radi tadanjih prilika u dotada jedinstvenoj kraljevini Hrvatskoj. Mihajlo je priznavao vrhovnu vlast Krešimira Velikoga (42). Kada je taj g. 1073 umro bez potomaka, to su Hrvati izabrali za kralja Mihajlova susjeda neretvanskoga bana Slavca, a iza njegove propasti posavskoga bana Zvonimira (43). Kako iz škrtih izvora o tim prilikama možemo zaključiti, Mihajlo nije priznao ni prvi ni drugi izbor, nego je počeo raditi o tome da sam postane kraljem. Za to mu se pružila posebna prilika, kada su g. 1077 nastale borbe za bizantski prijesto.

Primivši kraljevski naslov i krunu, Mihajlo je dotadašnju jedinstvenu državu Hrvatsku rascijepao na dva dijela: na kraljevinu Bijelu Hrvatsku i kraljevinu Crvenu Hrvatsku. Ali protiv cijepanja, državnoga i crkvenoga, dotada jedinstvene države Hrvata, morala je nastati jaka oporba u samoj Crvenoj Hrvatskoj, i u crkvenim i u svjetovnim krugovima. U takvim prilikama ništa nije lakše, nego da je Mihajlo došao na misao, da dadne sastaviti povijesno djelce *Kraljevstvo Hrvata,* iz kojega bi se vidjelo, da je u starini hrvatsko zajedničko kraljevstvo imalo svoje sjedište baš u Dukliji, i da je nadbiskup u staroj Diokliji, koje je nasljednik Bar, zaključkom glasovitoga sabora na Duvnu bio proglašen metropolitom svih biskupija Crvene Hrvatske,

(42) Gl. dolje IX 6.
(43) Gl. Šišić, *Povijest Hrvata* 538-68.

dotično Gornje Dalmacije. Djelo je napisano hrvatski i dat mu je naslov *Kraljevstvo Hrvata* upravo zato, što je imalo svrhu da djeluje i uvjerava hrvatske krugove u novom kraljevstvu, da Mihajlo nije uveo nikakvu novotariju, nego samo uskrisio starodrevnu stvarnost.

Budući da stvarno Duklja nije nigda bila središte dotadanje države i kraljevstva Hrvata, to je Mihajlo, kako se moramo domišljati, dao nalog piscu *Kraljevstva Hrvata,* da s pripovijedanjem ne ide do najnovijih vremena, nego da završi s događajima koju stotinu godina prije, tako da se živi ljudi ne bi mogli sjećati stvari, o kojima djelo priča, niti pobijati neistinitost glavne teze toga prvoga i najstarijega djela na narodnom jeziku o povijesti Hrvata.

Da potpuno skrši domaću oporbu, koja se nije dala razoružati ni novim djelom *Kraljevstvo Hrvata,* Mihajlo se odlučio, kako smo rekli, priznati Papino vrhovništvo zatraživši za se zastavu sv. Petra, a metropolitanski plašt za barskoga biskupa, da bi se na taj način i crkveno osamostalio. Iako je Papa, kako se vidi iz pisma od 9. siječnja 1078, pokazao dobru volju, da udovolji Mihajlovim tražnjama, i radi toga naredio da se u Rimu sastanu predstavnici raznih stranaka, barski biskup nije nigda dobio metropolitanski plašt za Mihajlova života (44), naravno

(44) Bar je dobio metropolitansku čast istom od pape Klementa III Viberta, 8. siječnja 1089. Tu je bulu prvi našao i objelodanio Kehr, *Papsturkunden in Rom* (Nachrichten der Göttinger kgl. Gesell. der Wissenschaft phil. hist. Cl. 1900) 148 sl. U glavnim izvacima donesena je i u *Acta Alb.* I 68, 21. Gl. Stanojević, *Borba za samostalnost katoličke crkve u Nemanjićkoj državi* (Beograd 1912) 4 sl.; Jireček-Radonić, *Istorija Srba* I 155, 160; Šišić, *Povijest Hrvatâ* 597 sl.

radi oporbe hrvatskih crkvenih, a vjerojatno i svjetovnih krugova. S tim u vezi nije ni Mihajlo, po svoj prilici, dobio ni zastave sv. Petra.

Kako smo gore dokazali, knjižica *Kraljevstvo Hrvata* postojala je prije nego je Pop Dukljanin napisao svoj *Ljetopis* g. 1149-1153. Prije tih godina jedino prilike za prvoga dukljanskog kralja Mihajla čine nam razumljiv postanak kronike *Kraljevstvo Hrvata*. Pisati takvo djelo i s namjerom, koja se u njemu otkriva, ne bi imalo smisla za njegovih nasljednika, kada se jedamput osnovano kraljevstvo učvrstilo, a ono u Bijeloj Hrvatskoj nakon smrti kralja Zvonimira prešlo u tuđinske ruke ugarskih kraljeva (45). Kako je barski biskup dobio metropolitanski plašt g. 1089 (46), to bi sigurno knjižica *Kraljevstvo Hrvata* spomenula sufragane biskupije barske, da je bila napisana poslije g. 1089, kao što ih je spomenuo Pop Dukljanin u svom *Ljetopisu* iz g. 1149-1153.

Sve nas dakle upućuje, da zaključimo, da je stara hrvatska kronika pod naslovom *Kraljevstvo Hrvata* napisana između g. 1074, kada je Mihajlo poslije smrti Krešimira Velikoga počeo raditi o samostalnoj kraljevini Crvene Hrvatske, i g. 1081, kada je umro Mihajlo, prvi kralj Duklje (47).

---

(45) Gl. Šišić, *n. dj.* 624-650.
(46) Gl. gore bilj. 44.
(47) Kralj Mihajlo bio je živ u travnju g. 1081, kada je oženio sina Bodina sa kćeri barskoga odličnika Arhirisa: « 1081 ... Et in mense Aprilis Archirici perexit ad Michalam regem Sclavorum, deditque eius filio suam filiam uxorem ... ». Lupus Protospatharius, *Chronicon*, MGH SS, V 60. Gl. također Pop Dukljanin, *Ljetopis*, pogl. 42, Šišić 360, Mošin 96. To nam

Tko je napisao djelce *Kraljevstvo Hrvata*, u izvorima nemamo nikakva navoda. Iz svega, što smo dosada rekli, mora da je misao djela potekla od samoga kralja Mihajla ili iz njegove najbliže okoline. Pisac je morao biti neki dukljanski svjetovni svećenik ili redovnik benediktinac, jer se u ono doba bavio knjigom i pisanjem samo kler, a napose benediktinski redovnici. Djelo je bilo napisano starom čakavštinom, kojom su Hrvati govorili od svoga dolaska na jug i u Duklji (48).

Kako s pripovijedanjem ne ide dalje od 10. stoljeća, pisac se morao služiti pisanim izvorima sastavljajući svoje djelo. Jedno od takvih izvora na hrvatskom jeziku spominje se u poglavlju devetomu i nazivlje se *Metodios* (49). I vijesti o Bugarima u pogl.

---

potvrđuje i Ana Komnena, koja piše, da je kralj Mihajlo bio živ, kada je u Duklju pribjegao Georgij Monomachatos, zapovjednik Drača, nakon što je 3. IV. 1081 bio okrunjen za cara Aleksije Komnen. Anna Comnena, *Alexias* I 16; III 12 (I 80 i 181). Kada se koncem ljeta g. 1081 Robert Gviskard iskrcao kod Drača, Mihajlo se više ne spominje među živima. Gl. Anna Comnena, *Alexias* IV 5 i 6 (I 204, 214); VI 7 (I 294); *Vizant. izvori* III 376-79.
(48) Gl. dolje XI, točka 3.
(49) « ... vazmi knjige ke pri Hrvatih ostaše i pri njih se nahode, a zovu se " Metodios " ». Šišić 400, Mošin 56. – Šišićevo dokazivanje, da je ovaj stavak naknadno umetnut i da « Metodios » uopće nije postojao kao pisano djelo (Šišić 126-36), hiperkritično je i neuvjerljivo. Naše je mišljenje, da je u izvorniku ime djela glasilo: *Methodos* u značenju « Red uprave » (Ratio gubernii, Rationale Marulića), a sadržavalo je, kako nam *Kraljevstvo Hrvata* i *Ljetopis* Popa Dukljanina na ovom mjestu vele, zaključke i odredbe Duvanjskoga sabora o upravi sudstvu u hrvatskoj državi. Ako je u izvorniku stalo « Methodios », tada je taj naziv nastao kasnije i bio dan od dalmatinstih Latina u značenju: « Metodijeva knjiga », a tim se označivalo isto tako zbirku zaključaka i odrebada Duvanjskoga sabora o upravi i sudstvu u hrvatskoj državi. Djelo je nazvano « Metodijeva knjiga », jer je bilo pisano hrvatskim jezikom s

5. i one o sv. Ćirilu u pogl. 8. i 9. osnivaju se na pisanim izvorima (50). Prva četiri poglavlja napisana su na osnovu neke gotske kronike i životopisa sv. Benedikta (51). U drugom i trećem poglavlju pisac je iskoristio i neki stari hrvatski izvor, koji je nastao najkasnije polovicom 9. stoljeća, dok je još bila svježa uspomena na najstarije granice hrvatske države. U tom izvoru stajalo je da se hrvatska država u početku protezala do « Polonije » (52). To je sredovječna Polina, stara Apolonija, a današnja Poljani nedaleko od Valone u južnoj Albaniji. Ista, najjužnija granica hrvatske države označena je u poglavlju devetomu u zaključcima duvanjskoga sabora (53) s gradom « Bambalona » (54), a to je preinaka neupućenoga prepisivača od sredovječne « La Valona » (55), današnje Valone u Albaniji. To nam veli, da se pisac u 2. i 3. poglavlju služio različitim izvorom od onoga, kojim se poslužio u 9. poglavlju (*Methodios*).

Kraljevstvo Hrvata kao prigodno djelo pisano je brzo i površno. Uza sve to radi svoje velike starosti ima veliku povijesnu vrijednost. Po vremenu postanka *Kraljevstvo Hrvata* je starije od svih slavenskih ljetopisa: i od kijevskoga ljetopisa Nestorova († o. 1114), i od češke kronike ljetopisca Kozme († 1125), i od poljske kronike Martina Gala (1110-1135). U pogledu vremena imaju prednost pred našim djelom jedino povijesni sastavci velikih zapadnih naroda Francuza i Nijemaca, ali naše djelo ima pred ovima prednost, što je ono napisano hrvatskim narodnim jezikom, a zapadna su djela pisana latinski.

Kako smo već spomenuli, izvornik djelca *Kraljevstvo Hrvata* nije se sačuvao do danas ni u jednom

---

glagoljskim pismom, koje se tokom vremena nazvalo « Metodijevo pismo ». (« Dicebant enim, goticas literas a quodam Methodio heretico fuisse repertas ». THOMAS ARCH., *Historia salonitana,* cap. 16 (Rački 49). Koncem naime 9. i početkom 10. stoljeća sve se zvalo « Metodijeva nauka » (« Methodii doctrina ». Ivan X, g. 925, RAČKI 188), što je imalo veze sa staroslavenskom službom Božjom: sveta misa na staroslavenskom jeziku, prijevodi svetih knjiga, glagoljsko pismo. Zbirke zaključaka jednoga ili više crkvenih i državnih sabora bile su u to doba poznate i na Zapadu, u Rimu i kod Franaka, a tako i na Istoku, u Bizantu i kod Bugara, pa je takva zbirka mogla nastati i kod Hrvatâ.

(50) Gl. ŠIŠIĆ 134-149.

(51) ŠIŠIĆ 144 sl.

(52) « ... vaze kraljevstvo od Ilirije, a to jest sva zemlja ča jest s ovu stranu Valdemije (Valdevinije, Val de vino, Vinodol) deri de Polonije ... I bi kraljevstvo njegovo Bosna i Valdemin deri do Polonije, tako primorsko kako i zagorsko kraljevstvo ». *Kraljevstvo Hrvatâ,* pogl. 2 i 3. ŠIŠIĆ 386 i 388; MOŠIN 42 sl. Slično POP DUKLJANIN, *Ljetopis,* pogl. 3; ŠIŠIĆ 296; MOŠIN 43. O nazivu « Polonija » gl. P. SKOK, *Dolazak Slovena na Mediteran* (Split 1934) 101 sl.

(53) Hrvatski crkveno-državni sabor na Duvnu održan je, dok je postojao sklad i suradnja između Rima i Bizanta, i to prije nego je Hrvatska došla pod vrhovnu vlast Franaka (oko g. 803) i prije nego je osnovana bizantska pokrajina dračka (arhontija, oko g. 817, temat, oko g. 867), koja je oduzela hrvatskoj državi južnu granicu, kakva se navodi u zaključcima Duvanjskoga sabora. Mi mislimo, da je sabor održan za pape Stjepana II (752-757) i cara Konstantina V (741-775), i to g. 753, poslije propasti bizantskoga ravenatskog egzarhata (g. 751) i prije nego se papa Stjepan II zaputio u Franačku (15. XI. 753) i stavio pod državnu zaštitu Franaka (14. IV. 754). O tom potanje gledaj moju raspravu: *Hrvatski državni sabor na Duvanjskoskom polju god. 753,* u *Hrvatska Revija* VII (B. Aires 1957) i *Rasprave i prilozi* 145-93.

(54) « Item ab eodem loco Dalmae usque Bambalonam civitatem, quae nunc dicitur Dyrachium, Croatiam Rubeam vocavit, quae et superior Dalmatia dicitur ». POP DUKLJANIN, *Ljetopis,* pogl. 9; ŠIŠIĆ 306; MOŠIN 54. Slično *Kraljevstvo Hrvata* pogl. 9: « I još od mista Dalme do Bandalona grada, ča se sada zove Drač ». ŠIŠIĆ 399; MOŠIN 54.

(55) Gl. P. SKOK, *n. dj.* 104.

svome vlastitom rukopisu, iako nije isključena nada, da će se jedamput ipak naći koji stari prijepis ovoga djela. Za venecijanske, francuske i austrijske okupacije Dalmacije mnogi su rukopisi i stare knjige raznesene na Zapad, pa je moguće, da se jednoga dana nađe rukopis i ovoga našega najstarijeg djela na hrvatskom narodnom jeziku. Ali i bez toga se može uspostaviti ispravno stari tekst djela na osnovu Krajinske recenzije i one Popa Dukljanina u njegovu latinskom prijevodu. Kao osnovicu kritičkoga izdanja valja uzeti hrvatski tekst Krajinske recenzije. Jer iako u krajinskoj *Hrvatskoj kronici* ima dodatak od 4 poglavlja, koja sigurno nijesu bila u izvorniku, krajinski tekst ima prednost pred latinskim prijevodom Popa Dukljanina, jer je krajinski pisac u prvim poglavljima svoje recenzije prepisivao svoj predložak, a nije ga prerađivao. U takvu radu i po sredovječnim poimanjima nije bilo piscu dozvoljeno svojevoljno mijenjati tekst, koji prepisuje, osim u nužnim slučajevima, ako je tekst bio nerazumljiv ili očito pokvaren od pređašnjega prepisivača. Lako je moguće da, sve ako je i htio biti posve vjeran, kao što nam za svoj rad tvrdi Pop Dukljanin, on nije mogao materijalno vjerno prevesti hrvatski izvornik na latinski jezik radi razlike duha tih dvaju jezika. Prevodilac redovito nastoji najprije uhvatiti i izraziti smisao, koji se nalazi u izvorniku, a tek onda pazi, da bude i doslovno što bliže tekstu, koji prevodi. Hrvatski tekst Krajinske recenzije trebat će samo ondje popraviti prema recenziji *Ljetopisa* Popa Dukljanina, gdje je očito, da je krajinski tekst do nas došao pokvaren ili nepotpun. Naravno, i sve nove izraze i riječi valjat će ukloniti i jezik uspo-

staviti u staroj svojoj čakavskoj čistoći. Novi izrazi moraju potjecati od Jerolima Ćaletića, koji je stare izraze, koji više nijesu bili u uporabi, zamijenio novima.

A sada vidimo, što nam taj najstariji hrvatski povijesni spis govori o Crvenoj Hrvatskoj i o Hrvatima južno od Cetine.

Kraljevstvo Hrvata izričito ne spominje Crvene Hrvatske, jer je upravo ondje, gdje *Ljetopis* Popa Dukljanina govori o Crvenoj Hrvatskoj, tekst u *Kraljevstvu Hrvata* pokvaren, kako je to već Šišić u svomu izdanju g. 1928 naglasio (56). Ali ipak i u tekstu, kakav je danas, *Kraljevstvo Hrvata* s Krajinskim dodatkom 22 puta spominje ime hrvatsko, jezik hrvatski i zemlju hrvatsku. *Kraljevstvo Hrvata* na više mjesta Hrvatima nazivlje stanovnike Gornje Dalmacije i hrvatsku državu proteže od Vinodola kod Rijeke do Valone u Albaniji. Za prvoga hrvatskoga kralja Ostroila i njegova sina Sviolada veli: « ... i bi kraljevstvo njegovo Bosna i Valdemin deri do Polonije, tako primorsko kako i zagorsko kraljevstvo » (57).

Prema *Kraljevstvu Hrvata* kao i prema *Ljetopisu* Popa Dukljanina hrvatski je kralj Budimir razdijelio hrvatsku državu na Primorje i Zagorje, i svaki od tih dijelova na dvije pokrajine: « Od Dalme do Valdemina prozva Hrvate Bile, što su Dalmatini nižnji. I još od mista Dalme do Bandolona grada,

---

(56) Šišić 399, bilj. 29.
(57) Šišić 388; Mošin 43.

ča se sada zove Drač, dotla prozva Gornju Dalmaciju » (58).

Prema « Hrvatima Bilim » u Nižoj Dalmaciji ima se podrazumijevati, da u Gornjoj Dalmaciji žive « Hrvati Crveni ». To isto valja izvesti iz navoda *Kralj. Hrvata*, pogl. 15, gdje veli za kralja Kanimira: « I njegovo gospodstvo ne ljubljahu Donji Hrvati » (59). Kada imaju « Donji Hrvati » u Donjoj Dalmaciji, morali su biti i « Gornji Hrvati » u Gornjoj Dalmaciji.

U pogl. 22-24. *Kralj. Hrvata* opisuje, kako je Seislav pobunio bana, knezove i vitezove protiv svoga oca kralja Radoslava, koji pred sinom pobježe u Rim. I kada je Seislav poginuo u borbi s Madžarima, Radoslav se povrati u svoje kraljevstvo: « I vrati se kralj k mistu svomu ... I prišadši meju Hrvate ... gospodova » (60). Radoslav je bio kralj samo Gornje Dalmacije, Duklje, kako se vidi iz *Kraljevstva Hrvata* i *Ljetopisa* Popa Dukljanina. Prema knjižici *Kraljevstvo Hrvata* su dakle Radoslavovi podanici, stanovnici Duklje, bili Hrvati.

Da su prema *Kraljevstvu Hrvata* Hrvati živjeli u cijelom « Primorju », u Donjoj i Gornjoj Dalmaciji, koje su se nazivale Bijela i Crvena Hrvatska, upozorujem i na ove navode iz toga djela:

a) « I tako opet napuni zemlju hrvatsku » (61), što M. Marulić ovako prevodi: « brevique effectum est, ut superior Dalmatiae pars, quae Croatia nuncupatur, numquam populosior existimaretur » (62).

(58) Šišić 399; Mošin 54.
(59) Šišić 404; Mošin 59.
(60) Šišić 411; Mošin 66.
(61) Šišić 388; Mošin 44.

b) « ... svih kraljevstvi i gospodstva jezika hrvackoga, tako primorsko, kako zagorsko » (63).

Iz Krajinskoga dodatka spominjemo ove navode:

c) « ... veliko bogactvo biše, tako u Zagorje, kako u Primorje, za pravednoga kralja Zvonimira » (64).

d) « ... i vaze kraljevstvo hrvacko ... I vazam Hrvate (to jest) i zagorsko i primorsko i bosansko kraljevstvo ... » (65). Ovdje Krajinski dodatak jasno tvrdi, da su Hrvati u 12-14. stoljeću nastanjavali Zagorje (regnum Slavoniae), Primorje (regnum Croatiae) i Bosnu (regnum Bosnae).

(62) Šišić 388.
(63) Šišić 397; Mošin 52.
(64) Šišić 412; Mošin 67.
(65) Šišić 416; Mošin 68.

III

CRVENA HRVATSKA U ZAPADNIM KRONIKAMA TE KOD DUBROVAČKIH I DRUGIH PISACA

1. - Andrija Dandolo i Flavije Biondo

Treća vijest o Duvanjskom saboru i o razdiobi hrvatske države na Bijelu i Crvenu Hrvatsku nalazimo kod mletačkoga dužda i kroničara Andrije Dandolo (1300-1354). On piše:

« ... Svetopulk, kralj Dalmacije ... na Duvanjskom polju krunjen je i kraljevstvo svoje Dalmacije razdijeli na četiri dijela .. Od polja naime Duvanjskoga do Istre nazva Bijelom Hrvatskom, i od toga polja do Drača Crvenom Hrvatskom; a planinski dio od rijeke Drine do Makedonije nazva Rašom, i od te rijeke ovamo, Bosnom ... Moderni pak cijelo primorje zovu Dalmacijom, a planinski dio Hrvatskom » (1).

---

(1) « ... Svethopolis rex Dalmacie ... in plano Dalme coronatus est et regnum suum Dalmacie in IIIIor partes divisit ... A plano itaque Dalme usque Ystriam, Chroaciam Albam vocavit, et a dicto plano usque Duracium, Chroaciam Rubeam, et versus montana, a flumine Drino usque Macedoniam, Rasiam; et a dicto flumine citra, Bosnam nominavit ... Moderni autem maritimam totam vocant Dalmaciam, montana autem Chroaciam ». A. Dandolo, *Chronica* (Muratori, *Scriptores rerum ital.* XII, izd. E. Pastorello) 156.

Kako se vidi, Dandolov je tekst blizak *Ljetopisu* Popa Dukljanina, ali nije izravno prepisan iz nama poznate recenzije Dukljaninova *Ljetopisa*. Dandolo ima pojedinosti, koje se ne nalaze u sačuvanom tekstu Popa Dukljanina. Prema tome on se poslužio ili zajedničkim izvorom, kojim se služio Pop Dukljanin, ili je imao pri ruci neku posebnu redakciju *Ljetopisa*, koja je nastala u 13. ili 14. stoljeću, ali do nas nije doprla.

Najvažnija novost, koju nam Dandolo donosi u svom tekstu, jest ta, da se Zagorje ne zove « Surbia » nego « Chroatia », Hrvatska. Prema *Kraljevstvu Hrvata* (2) i *Ljetopisu* Popa Dukljanina (3) i Zagorje (Bosna i Raša) pripadalo je hrvatskom kraljevstvu, ali kako je u njihovo vrijeme, tijekom 11. i 12. stoljeća, Bosna činila posebnu cjelinu, koja je više puta padala pod Duklju, kao i Raša, to su oni te dvije zagorske zemlje, Bosnu i Rašu, nazvali zajedničkim imenom: Zagorje ili Surbia. Ali kako je dobro primijetio Šišić, naziv Surbia, kao i Zagorje, nema političko ni etničko značenje nego geografsko, mjesno (4). Da ne bi nastala kakva zabuna iz naziva Surbia, što ga je upotrijebio Pop Dukljanin, Dandolo taj naziv ispušta i veli, da se u njegovo vrijeme Zagora, t. j. Bosna, zove Hrvatska i prema tome da čini sastavni dio hrvatskih zemalja.

Četvrti pisac, koji spominje Duvanjski sabor i razdiobu hrvatske države na Primorje i Zagorje,

---

(2) Gl. gore, str. 64-65.
(3) Gl. gore I, bilj. 3.
(4) « Srbija (Surbia) je za Popa Dukljanina samo geografski pojam, a ne politički ili državni ». Šišić 174.

dotično ono prvo dijeli na Bijelu i Crvenu Hrvatsku, bio je glasoviti talijanski humanist Flavije Biondo (Flavius Blondus, 1388-1463). U drugoj dekadi druge knjige svoga poznatoga djela *Historiarum ab inclinatione Romani imperii decades,* on gotovo od riječi do riječi prenosi ono, što je Dandolo napisao o duvanjskom saboru, dotično o Bijeloj i Crvenoj Hrvatskoj (5). Ovo Biondovo svjedočanstvo nema posebne historičke vrijednosti, jer prepisuje A. Dandola.

Svoj navod Biondo zaključuje sa svojim osobnim zaglavkom, koji nije uzeo iz Dandola, a taj glasi: « Raška i Bosna se smatraju krajevima kraljevstva Hrvatske » (6). Ovo svjedočanstvo ima posebnu historičku vrijednost, jer nam ono dokazuje, da se polovicom 15. stoljeća, kada je Biondo pisao svoje djelo, na Zapadu smatralo Bosnu, kojoj je tada pripadala i zapadna Raška, hrvatskom zemljom.

2. - Dubrovački i drugi pisci

O Crvenoj Hrvatskoj mnogo govore dubrovački analisti i historički pisci. Između njih treba osobito napomenuti: Junija Resti, *Chronica Ragusina* (izdao Sp. Nodilo u Zagrebu 1893), Mavra Orbini, *Il regno degli Slavi,* Jakova Lukarevića, *Copioso ristretto degli annali di Rausa libri quatro* (Venezia 1605), Serafina Crijevića (Cerva) (7) i t. d.

Ovi pisci u svojim djelima o dubrovačkoj prošlosti, i o povijesti južnih Slavena uopće, više puta spominju Crvenu Hrvatsku i Hrvate južno od Neretve. Gotovo svima poznat je i *Ljetopis* Popa Dukljanina, koji neki donose u cijelosti, a neki iz njega navode veće odlomke.

Svjedočanstva dubrovačkih pisaca posebno su vrijedna. Radi se o imenu njihove uže domovine, Crvene Hrvatske. Oni su poznavali tadanje narodno mišljenje i staru narodnu predaju o imenu svoje zemlje i o narodu, koji tu stanuje. Imali su pri ruci više starih izvora, koji su se izgubili, i mi ih danas nemamo. Pa ako ti Dubrovčani na osnovu narodne predaje i povijesnih izvora vele, da se južna Dalmacija od starine zvala Crvena Hrvatska, i prema tome da su u njoj stanovali Crveni, t. j. južni Hrvati, to mora biti istina. Kada to ne bi bilo tako, oni ne bi prepisivali izvore, koji svjedoče za opstanak Crvene Hrvatske, ili bi barem te neistinite tvrdnje popravili i rekli nam, da Crvena Hrvatska nije nigda postojala (8).

---

(5) Gl. gore, str. 66 i bilj. 1.

(6) « ... Rassiaque et Bosna pro regni Chroatiae regionibus habentur ». Blondus Flavius, *Historiarum ab inclinatione Romani imperii,* dec. II, lib. II (Venetiae 1483, f. 115r; ed. Basilea 1559) 177; Šišić 37.

(7) « Dioclea metropolis Croatiae Rubeae, tempore Samuelis Bulgarorum imperatore ... », *Metropolis ragusina* I, rukopis u franjevačkoj biblioteci u Dubrovniku navod kod Zv. Bjelovučić, *Crvena Hrvatska i Dubrovnik* (Zagreb 1929) 17. Ovaj navod S. Crijevića o Crvenoj Hrvatskoj je zapravo prijevod Orbinijeve tvrdnje: « Dioclea Metropoli di Croazia Rubea ... ». Orbini, *Il regno degli Slavi* 211, bilješka na rubu.

(8) Od svih starijih dubrovačkih pisaca, ukoliko je dosada poznato, bio je jedino neki bezimeni benediktinac 17. stoljeća, iz samostana sv. Petra i Pavla kod Dubrovnika, koji je osporavao opću vrijednost *Ljetopisa* Popa Dukljanina, pa naravno i njegove navode u devetomu poglavlju o jedinstvenoj hrvatskoj državi od Istre do Drača u Albaniji. On se u tom glavno oslanjao na Lučićevo djelo *De regno Dalmatiae et Croatiae.* Navodi i Porfirogeneta i neke druge bizantske i zapadne pisce, ali je njegovo znanje starih izvora nepotpuno u isporedbi s našim da-

O Crvenoj Hrvatskoj i Hrvatima južno od Cetine govore i drugi hrvatski i strani pisci. Tako Dinko Zavorović (Zavoreo, o. 1545-1610) u *Historia Dalmatina,* što ju je preradio i izdao A. Papalić g. 1714; Ivan Tomko Mrnavić (1580-1637), Ivan Lučić (Lucius 1604-1679) u djelu *De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*; Du Cange, *Historia Byzantina duplici commentario illustrata* I (Paris 1680), Pavao Ritter - Vitezović (1652-1713) u djelu *Croatia rediviva – Oživjela Hrvatska* (Zagreb 1700); M. Bonhardi, u djelu *Topographia magni regni Hungariae* (Beč 1718); Daniel Farlati i Jac. Coleti, *Illyricum sacrum,* sv. I-IX (Venezia 1751-1819) i t. d.

3. - Svjedočanstvo ljetopisca Ivana Đakona

Mletački ljetopisac Ivan Đakon, tajnik dužda Petra II Orseola (992-1009), zabilježio je u svojoj *Kronici* jednu zgodu, iz koje se mora zaključiti, da je Zahumlje, jedan od sastavnih dijelova Crvene Hrvatske, bilo g. 912 unutar granica hrvatske države.

Ivan nam pripovijeda, kako je mletački dužd Orso Partecipazio II (911-932), čim je primio vlast, poslao svoga sina Petra u Carigrad caru Leonu. Car je lijepo primio duždeva sina, imenovao ga protospatarom i s velikim darovima otpustio kući. Kada je mladi duždev sin na povratku prolazio zemljom

našnjim znanjem. Rukopisno djelo bezimenoga dubrovačkog benediktinca danas se nalazi u gradskom muzeju grada Padove pod naslovom *Antiquitatum Illyricarum* I. Treće poglavlje toga djela pod naslovom: « Fabulae Diocleatis de divisione Dalmatiae », objedolanio je Lj. Thallóczy, u *Archiv für Slavische Philologie* 20 (Berlin 1898) 209-212.

Hrvata, bio je od Mihajla, vojvode « Slovinâ » himbeno prevaren, lišen svih dobara i kao izagnanik poslan bugarskomu vladaru Simeonu (9).

Na svom naime povratku sin je duždev putovao glasovitom cestom Egnacijevom (via Egnatia), koja je iz Carigrada išla preko Makedonije u Drač. Iz Drača je mogao putovati u Mletke morem, ali se Petar odlučio da i dalje putuje kopnenim putem. Put je vodio starom rimskom cestom od Drača na Skadar, Bar, Kotor i dalje morskom obalom do današnjega Hercegnovoga. Tu je put skretao u nutrinu radi lakšega prohoda i preko Trebinja, Vida kod Metkovića (stara Narona), Splita, Zadra, Trsata i Istre vodio do Mletaka (10). Preko svojih teklića ili putem bizantskih zapovjednika u Dalmaciji Petar je morao zatražiti slobodan prolaz kroz hrvatske zemlje od hrvatskoga vladara Tomislava i od zahumskoga vojvode Mihajla, kako je sama stvar iziskivala. I jedan i drugi mu je morao prolaz osigurati, jer ne bi putovao hrvatskim zemljama, da mu slobodan prolaz nije bio zajamčen. Ljetopisac izričito veli, da je Mihajlo uhvatio Petra prijevarom, a to znači neodržanjem zadane riječi (« fraude deceptus »). Mihajlo je imao nekakav neuređen račun s Mlečanima, pa ga je htio na taj način urediti!

(9) « Ursus cognomento Particiacus ... suum filium, Petrum nomine, Constantinopolim ad Leonem imperatorem destinavit. Quem imperator cum honore suscipiens, protospatharium fecit, ditatumque maximis donis ad propria redire permisit. Qui dum Chroatorum fines rediens transire vellet, a Michahele Sclavorum duce fraude deceptus, omnibusque bonis privatus, atque Vulgarico regi, Simeoni nomine, exilii pena transmissus est ». Johannes, *Chronicon venetum,* MGH SS VII 23; Rački 388.

(10) O starom rimskom putu iz Konstantinopola u Drač i odatle preko Salone (Splita) u Mletke gl. K. Miller, *Itinera romana* (Stuttgart 1916) 311-313, 462-471, 516-527.

Šišić misli, da je Mihajlo uhvatio mladoga Mlečanina « tik hrvatske granice, negdje blizu ušća Cetine » (11). Do toga je zaključka došao prevodeći latinski izraz « fines » s hrvatskom riječi « granica », te misleći, da se tadašnja hrvatska država nije prostirala niže Cetine (12).

Ali je jedno i drugo neispravno. Riječ « fines » u sredovječnoj latinštini znači ne samo granicu nego i općenito: zemlju, kraj, državni prostor (13). Tako čitamo u službenom zapisniku crkvenoga sabora u Splitu g. 925: « in provincia Chroatorum et Dalmatiarum finibus Tamislao rege et Michaele in suis finibus praesidente duce » (14). Tomislav nije bio kralj na granicama Dalmacije, niti je Mihajlo bio knez na svojim granicama, nego je prvi bio kralj u zemlji Dalmacija, a Mihajlo knez u svojoj zemlji. Godine 1166 ugarsko-hrvatski kralj Stjepan III, u povelji samostanu sv. Ivana Krstitelja kod Biograda na Moru, veli: « ... Monasterio Sancti Johannis in finibus Dalmatiae sito, in urbe, que ... Alba vocabatur » (15). Mi pak znamo, da hrvatski krunidbeni grad Biograd nije nigda bio na granici Dalmacije nego usred nje. Dakle ni u izrazu Ivana Đakona « Chroatorum fines » ne smijemo razumjeti granicu Hrvatske nego zemlju, državu Hrvatâ.

Ivan Đakon našu zgodu opisuje izrazom « htio » (« transire vellet »), a to znači, da je duždev sin imao

---

(11) Šišić, *Povijest Hrvatâ* 408.
(12) *N. dj.* 295, 393, 408, 436, 451, 483.
(13) Gl. Du Cange, *Glossarium mediae et infimae latin.* III 300, pod « Finis » 4.
(14) Gl. dolje IV, bilj. 120.
(15) Smičiklas II 100, 106. Gl. i br. 210, str. 225.

namjeru proći zemlju Hrvata, ali da to nije mogao ostvariti. Ipak konstrukcija rečenice ne traži, da ovaj stavak shvatimo tako, kao da Petar nije uopće putovao hrvatskom zemljom. Cijeli sadržaj i kontekst navoda vele nam, da je Petar već putovao hrvatskom zemljom, i to onim krajevima, kojima je vladao vojvoda Mihajlo, koji je Petra prevarom, naravno u svojoj humskoj zemlji, uhvatio i tako mu onemogućio da prođe svu hrvatsku zemlju i ostvari svoj naum, da kopnenim putem dođe u Mletke.

Mlečanin Petar putujući iz Carigrada dolazi u državu Mihajlovu s istoka. I nije nikako vjerojatno, da bi ga Mihajlo pustio da mirno prođe cijelom njegovom državom i da ga hvata tek kod ušća Cetine, gdje mu je mogao pomoći Tomislav, vojvoda Bijele Hrvatske. Osim toga u to je vrijeme vladao Neretvom Petar Gojniković, kako sam Šišić (16) tvrdi, koji je bio neprijatelj Mihajlov (17), pa mu ne bi dopustio, da hvata mletačkoga putnika na njegovu zemljištu.

Ako se ispravno shvati i prevede rečenica, o kojoj govorimo, onda moramo reći, da je duždev sin Petar već putovao « zemljom Hrvata » i da je na tom putu bio uhvaćen od Mihajla, vojvode Hrvata, i poslan kao zarobljenik u Bugarsku kralju Simeonu. Ovaj nam dakle stavak Ivana Đakona svjedoči, da je Zahumlje, jedan od glavnih dijelova Crvene Hrvatske, pripadalo g. 912 « zemlji Hrvata »,

---

(16) Šišić, *Povijest Hrvatâ* 407 sl.
(17) Porphyr. 32 (156; 156); Rački 389.

te da je Mihajlo Vuševukčić (18) bio vladar jednoga dijela države hrvatske.

4. - Svjedočanstvo stare Splitske kronike

Potpuno neovisno od dukljanskih kronika, *Kraljevstva Hrvata* i *Ljetopisa* Popa Dukljanina, te izvora, koji su s njima u vezi, nalazimo neupravno svjedočanstvo o Crvenim Hrvatima i Crvenoj Hrvatskoj u staroj splitskoj kronici. Kada je naime Ivan Lučić sakupljao građu za svoje veliko djelo *De regno Dalmatiae et Croatiae,* poslao mu je zadarski plemić Dr. Šimun Ljubavac više povijesnih priloga u pismu od 15. travnja 1653. Između drugoga Ljubavac je poslao Lučiću prijepis jednoga navoda iz neke stare splitske kronike, u kojemu se opisivalo, kako su Splićani, kada su nastali neredi u Hrvatskoj nakon smrti kralja Zvonimira, izabrali osam opunomoćenika, da se pobrinu za spokojnu budućnost grada Splita. Opunomoćeni izaberu između sebe nekoga Petra Cacautonem (Kačića?), koji tajno pođe kralju Kolomanu u Ugarsku. Na putu u Krbavi Petar se sastane sa svojim imenjakom Petrom Gušićem i oba dogovorno pođu kralju Kolomanu. Kada ih kralj zapita, odakle su, oni mu složno odgovore: « Mi smo Bijeli Hrvati » (19).

(18) Porphyr., cap. 33 (160) r. 17), oca Mihajlova zove Vuševuk. Od toga je prezime Vuševukčić, a ne Višević, kako Mihajla zovu noviji pisci.

(19) Spalatenses ... elegerunt unum ex octo nomine Petrum de genere Cacautonem ... et exivit secreto et venit in Corbaviam et invenit ibi quemdam virum de genere Gussichiorum nomine Petrum ... profecti sunt ... et venerunt coram rege ... Tunc rex

Ako predstavnici Hrvata srednje Dalmacije i Like zovu sebe i svoje zemljake « Bijelim Hrvatima », mora da je bilo i nekih drugih Hrvata, koji nijesu bili « Bijeli Hrvati », u ime kojih dva Petra nijesu mogli govoriti. To su bili « Crveni Hrvati » u Crvenoj Hrvatskoj, koji su g. 1102 imali svoga vlastitoga kralja Bodina, ili njegova nasljednika Dobroslava, pa nijesu imali ni potrebe ni volje, da krunu svoga kraljevstva nude tuđem, ugarskom vladaru.

Šišić misli, da naš zapis o poslanstvu Bijelih Hrvata kralju Kolomanu potječe iz prvoga izgubljenog dijela kronike Mihe Madijeva († o. 1358), Splićanina, koji je naš stavak prepisao iz neke starije također izgubljene splitske kronike (« ut habetur in chronicis Spaleti ») (20).

5. - Svjedočanstvo ruskoga ljetopisca Nestora

Drugo, potpuno neovisno svjedočanstvo i od dukljanskih izvora i od splitske kronike o Crvenoj Hrvatskoj nalazi se u Nestorovu *Ljetopisu* ruskoga naroda. Kako se iz samoga *Ljetopisa* vidi, Nestor je svoje djelo pisao u pečerskom manastiru Bl. Dj. Marije u Kijevu tijekom druge polovice 11. i početkom 12. stoljeća, a dovršio ga je g. 1110. Djelo je do nas došlo u prijepisu iz g. 1116, koji je učinio Silvestar, prior manastira sv. Mihajla u Kijevu (21).

interrogavit eos, unde essent, qui uno responso responderunt: "Croates Albi sumus"! (offerentes) ei principatum Spalatensem cum tota Croatia ». Šišić, *Priručnik* 321. Gl. slično kod Thomas Arch., *Historia salonitana* 57.

(20) Šišić, *Priručnik* 312, bilj. 2.

(21) Gl. F. Miklosich, *Chronica Nestoris,* pogl. 90 (Beč

Prema staroj predaji sjevernih Slavena Nestor je bio mišljenja, da se pradomovina Slavena nalazila u Iliriku (22), odakle su se Slaveni najprije raširili s obje strane Dunava, u zemlje, kojima su u Nestorovo doba vladali Madžari i Bugari. S područja Dunava raselili su se stari Slaveni na sjever. I oni, koji su se nastanili oko rijeke Morave, nazvali su se Moravljani, a do njih su bili Česi. Oni, koji su se nastanili oko rijeke Visle, nazvali su se Ljesi (Poljaci); a oni u poriječju Dnjepra: Poljani, Drevljani i drugi, zarana su primili zajedničko ime rusko. U tom opisu Nestor spominje i Bijele Hrvate (« Hrovate Belii »). Cijeli tekst glasi ovako:

« Po mnozeh' že vremjaneh seli sut' Slovene po Dunaevi, gde est' nyne Ugor'ska zemlja i Bolgar'ska I ot teh' Sloven' razidošasja po zemle i prozvašasja imeny svoimi, gdje sedše na kotorom' meste. Jako prišedše sedoša na rece imjanem' Morava, i prozvašasja Morava, a druzii Česi, narekošasja. A se ti že Sloveni: Hrovate Belii i Sereb' i Horutane. Volnom' bo našedšem' na Sloveni na dunaiskija, i sedšem' v nih i nasiljajoštem' im', Sloveni že ovi prišedše sedoša na Visle, i prozvašasja Ljahove, a ot' teh' Ljahov' prozvašasja Poljane, Ljahove druzii Lutiči, ini Mazovšane, ini Pomorjane.

« Tako že i ti Slovene prišedše i sedoša po Dnepru i narekošasja Poljane, a druzii Drevljane, zane sedoša v leseh'; a druzii sedoša mežju Pripet'ju

---

1860) 182; S. H. Cross - O. P. Sherbowitz-Wetzor, *The Russian primary chronicle* (Cambridge, Mass. 1953) 205.

(22) « ... tu bo est' Iljurik', ego že dohodil' apostol' Pavel'; tu bo beša Slovene pervoe ... ». D. S. Lihačev, *Povest' vremennyh let' čast' pervaja* (Moskva-Leningrad 1950) 23.

i Dvinoju, i narekošasja Dregoviči, ini sedoša na Dvine i narekošasja Poločane, reč'ki radi, jaže vtečet' v' Dvinu, imjanem' Polota, ot' seja prozvaša sja Poločane. Sloveni že sedoša okolo jezera Ilmerja, i prozvašasja svoim' imjanem', i sdelaša grad', i narekoša i Nov'gorod'. A druzii sedoša po Desne, i po Semi, po Sule, i narekošasja Sever'. I tako razidesja sloven'skii jazyk' tem'že i gramota prozvasja slovens'skaja » (23).

Nas ovdje zanima samo pitanje Bijelih Hrvata, naime radi li se ovdje o Bijelim Hrvatima na sjeveru iza Karpata, koje više puta pod tim imenom spominje Porfirogenet (24), ili se radi o Bijelim Hrvatima na Jadranu, koje spominje *Ljetopis* Popa Dukljanina, stara splitska kronika i drugi izvori, koje smo dosada naveli (25).

Ako pomno promotrimo Nestorov navod, morat ćemo priznati, da nas ni tekst ni kontekst Nestorova navoda ne ovlašćuje, da njegove Bijele Hrvate tražimo na sjeveru iza Karpata. Nestor govori o naseljenju Slavena s područja Dunava na sjever. Da ne bi tko pomislio, da su se svi Slaveni iselili s područja rijeke Dunava, Nestor iza kako je naveo iseljenje prvih dviju grupa, moravske i češke, ubacuje rečenicu, u kojoj veli, da su Slaveni i Bijeli Hrvati i Srbi i Korutanci, koji su ostali na području rijeke Dunava. Sa zamjenicom « ti » on veže Sla-

---

(23) *N. dj.* 11; F. Miklosich, *n. dj.* pogl. 3 (2 sl.).

(24) « A Hrvati su u to doba bili nastanjeni do Bavarske, ondje, gdje danas stanuju Bijeli Hrvati ... Ostali Hrvati stali su prema Franačkoj (Njemačkoj), a sada se zovu Belohrvati, t. j. bijeli Hrvati ». Porphyr. 30 (143; 142); Rački 417. Gl. također *n. dj.* 31 i 32 (147 sl. i 152; 146 i 152); Rački 417-18.

(25) Gl. gore I, bilj. 3; III, bilj. 1, 7 i 19.

vene ove treće rečenice s dunavskim Slavenima, o kojima je govorio u prvoj rečenici. Slično značenje ima i zamjenica « teh' » na početku druge rečenice, kojom se « teh' Sloven' », naime Moravljani i Česi, vežu s dunavskim Slavenima prve rečenice.

Da Nestor u našem navodu misli na južne Bijele Hrvate, vidi se nadalje iz samoga teksta treće rečenice, u kojoj on usko veže u jednu skupinu: Bijele Hrvate, Srbe i Korutance. Smisao je cijeloga konteksta, da su ta tri naroda susjedni jedan drugomu i da se nalaze jedan uz drugoga na bliskom prostoru. Hrvata i Srba bilo je i sjeverno od Moravljana i Čeha, ali « Horutanci » nijesu nigda stanovali sjeverno od Karpata nego samo u današnjoj Koruškoj i Štajerskoj. Slaveni, kada su naselili « Horutaniju » (Karantaniju), nijesu toj zemlji dali svoje ime, koje su donijeli sa sjevera, nego su sami dobili ime po toj zemlji, koja se od starine zvala Karintija (26). Dakle u slučaju « Horutana » Nestor bez sumnje govori o Slavenima južno od Dunava. Kako on usko veže Bijele Hrvate i Srbe s « Horutanima » u jednu zasebnu prostorno blizu skupinu, to proizlazi, da je on na ovom mjestu imao pred očima podunavske Slavene: Korutance, Bijele Hrvate (27) i Srbe.

Nestor je poznavao Hrvate na Jadranu. On spominje dva puta ime « Hravati » govoreći, kako su

(26) Gl. Tomaschek, u Pauly-Wissowa, *Realencycl.* III 1600 i 1605.

(27) Mišljenje je i Račkoga (*Biela Hrvatska i Biela Srbija*, u *Rad JA* 52, str. 161). Šišića (*Povijest Hrvata* 244, bilj. 27), Šufflaya (*Srbi i Arbanasi*, Beograd 1925, 111) i drugih, da Nestor govori o južnim Bijelim Hrvatima.

oni pobijedili Simeona, bugarskoga cara g. 927 (28). Ali u našem slučaju ne zove ih jednostavno « Hrvati » nego nadodaje atribut « Belii », dakle Bijeli Hrvati. U borbi protiv Simeona išli su svi Hrvati, zapadni i južni, Bijeli i Crveni Hrvati, jer je tada bila jedna hrvatska država od Raše u Istri do Drima u današnjoj Albaniji. Ali u našemu navodu Nestor govori o Slavenima u dunavskom poriječju, a on je znao, da svi Hrvati ne žive u tom području. U doba, kada je on pisao svoj ljetopis, Hrvati su bili podijeljeni u dvije države: zapadnu ili Bijelu Hrvatsku i južnu ili Crvenu Hrvatsku. Bijela Hrvatska, koja se tada zvala kraljevina Hrvatska i Dalmacija, prostirala se od rijeke Neretve do Raše u Istri i od Jadrana do Drave i Dunava na sjeveru. Crvena Hrvatska ili hrvatsko dukljansko kraljevstvo prostiralo se od Neretve do Drima u današnjoj Albaniji. Crveni Hrvati živjeli su u jadranskom slijevu i nijesu se nigdje doticali Dunava. Zato je Nestor, nabrajajući dunavske Slavene, spomenuo od Hrvata samo Bijele Hrvate, jer su ti samo držali podunavske zemlje od Karintije, zemlje sredovječnih « Horutanaca », do Srbije, koja se tada prostirala istočno od Drine i južno od Save.

U Nestorovoj kronici imamo dakle izričiti spomen Bijelih Hrvata u zapadnom dijelu stare hrvatske države na Jadranu, a neizravni spomen Crvenih Hrvata, koji su u Nestorovo vrijeme imali svoju samostalnu državu hrvatsku južno od Neretve.

(28) Lihačev, *n. dj.* 33; Miklosich, *n. dj.* 24; D. Mandić, *Koje je godine hrv. kralj Tomislav pobijedio bugarskoga cara Simeona Velikoga?*, u *Hrvatski Kalendar* (Chicago 1957) 132-141; Isti, *Rasprave i prilozi* 214-25.

IV

DALMACIJA
NJEZINI NAZIVI I RAZDIOBA DO 12. STOLJEĆA

Dalmacija nosi ime po jednom od najratobornijih i najvećih ilirskih plemena, koje se zvalo *Delmati* (1). U prvoj polovici drugoga stoljeća prije Krista, kada su oni došli u borbu s Rimljanima, središte i glavno uporište toga slobodoljubivog plemena bio je tvrdi grad Duvno (Δέλμινον, Δελμίνιον, Delminium), koji se nalazio na planini Libu u istočnom dijelu današnjega Duvanjskog Polja.

Grčki povjesničar Apijan (o. 160 po Kr.) izvodi od imena toga grada i plemensko ime Delmata (2). Ali je vjerojatnije mišljenje hrvatskih istra-

(1) O Delmatima i Dalmaciji općenito gl. I. Lucius, *De regno Dalmatiae et Croatiae* I, cap. 6 (Schwandtner III, Beč 1748) 54-61; H. Cons, *La province romaine de Dalmatie*, Paris 1882; Th. Mommsen, *Römische Geschichte* (Gessam. Schriften V, Berlin 1908, pogl. 6); J. Marquardt, *Römische Staatsverwaltung* I-II (Leipzig 1881-1884); Bertoli, *Das Dalmatinische* I (Beč 1906); K. Patsch, *Delmatae i Delminium*, u Pauly-Wissowa, *Realencycl.* IV (Stuttgart 1901) col. 2448-55; 2457-9; Šišić, *Povijest Hrvata* 72-153; *Dalmacija*, u *Hrv. Enciklopedija* IV (Zagreb 1942) 488-495.

(2) Apianus, *Historia Romana* (Lipsia 1852) I 430.

živača Ćire Truhelke (3) i Petra Skoka (4), da naziv grada i plemena dolazi od domaćih ilirskih riječi, i to ili od riječi: « djal », plur. « djelmt », « djelmat », ili od riječi « delme », koje su se riječi do danas održale u albanskom jeziku. Prva riječ: « djelmt, djelmat », znači: momci, junaci, a druga: ovca. Ako su imena plemena i grada izvedena iz prve riječi, što je vjerojatnije, naziv Delmata značio bi u ilirskom govoru: « Junaci », « Junački ljudi », a njihova zemlja Dalmacija: « Zemlja junaka ». Ako su ti nazivi izvedeni iz druge riječi « delme », tada bi plemensko ime značilo: Ovčari, njihov glavni grad: Ovčarevo, a krajevi, koje su nastavali: Ovčarska zemlja.

Izgleda da je grčki povjesničar Strabo (o. 63 pr. Kr. - 19 po Kr.) iz ove druge riječi izvodio ime plemena i zemlje Dalmata, kada ističe, da se to ilirsko pleme glavno bavi i mnogo ima ovaca (5). Madžarski povjesničar Lj. Thallóczy (6) ime Dalmacije izvodi iz današnje rumunjske riječi « djal, deal », koja znači « hum ». Prema tome Dalmacija bi etimološki značilo Humska zemlja, a Dalmatinci bi se zvali Humljaci. Ali je vjerojatniji gornji izvod Truhelkin i Skokov iz albanskoga jezika, koji izravno potječe od ilirskoga govora.

Izvorno ilirske nazive za grad, pleme i zemlju grčki su pisci nepromijenjene primili od samih

(3) Ć. Truhelka, *Les restes Illyriens en Bosnie*, Paris 1900.

(4) P. Skok, *Studije iz ilirske toponomastike*, u GZM (Sarajevo 1917) 128.

(5) Strabo, *Geographica* VII 5 (Lipsia 1966) II 433.

(6) L. Thallóczy, *Illyrish-albanische Forschungen* I (Wien 1916) 8-11, 14.

Delmata, jedino su ilirskim nazivima dali grčke nastavke. Tim su načinom nastali grčki nazivi: Δελματεῖς, Δελματία, Δελμίνιον. Tako zovu narod, zemlju i grad: Polibije (o. 200-120 pr. Kr.), Strabo (o. 63 pr. Kr. - o. 19 Kr.), Apijan (o. 160 po Kr.), Ptolemej (polovica 2. st. po Kr.), Cassius Dio (3. st. po Kr.) i drugi.

Prednje nazive Rimljani su primili od Grka, i to gotovo u nepromijenjenome obliku: « Delmatei, Delmatia, Delminium ». Tako u natpisima Triumfalnih slava (*Fasti triumphales*) na Kapitoliju u Rimu, koji su urezani u mramor oko g. 12 pr. Kr. na osnovu starih službenih zapisa, zabilježen je pod g. 158 pr. Kr. triumf Kornelija Scipiona Nazike (7), a g. 117 pr. Kr. triumf Cecilija Metela isto « de Delmateis » (8). Međutim zarana, najprije grčki, pa rimski pisci počinju upotrebljavati novije oblike: Δαλματεῖς, Δαλμάται, Δαλματία - Dalmatae, Dalmatia. I tako od 24 kamena natpisa, što ih donosi I. C. Orelli u svom djelu *Inscriptionum latinarum selectarum amplissima collectio*, 14 natpisa ima oblik: Delmatae, Delmatia (9), a njih 10 noviji oblik: Dalmatae, Dalmatia (10). Oblik Delmatia imaju dva natpisa iz doba cara Domicijana (81-96) (11), te po jedan iz g. 104 i 124 (12). Noviji oblik

(7) E. PAIS, *Fasti triumphales populi Romani* I i II (Roma 1920) 14 i 18: « [d]e De[lmateis] ».
(8) *N. dj.* 15, 637.
(9) I. C. ORELLI, *Inscriptionum latinarum selectarum amplissima collectio* I-III (Turicum 1826-1856) 1833, 2106, 2716 sl., 3037, 3470, 3608, 4082, 5431 sl., 5442, 5455, 6848, 6885.
(10) *N. dj.* 802, 1098, 2153, 3599, 3626, 4132, 5456, 5571, 6680, 6705.
(11) *N. dj.* 5431 sl.
(12) *N. dj.* 5442, 5455.

Dalmatia ima jedan natpis iz doba cara Hadrijana (117-138), a ostali su mlađi.

Stari natpis iz Solina, sada u Padovi, iz doba cara Tiberija (14-27 po Kr.) ima stariji oblik Delmaticus (13). I Trajanovi (98-117) novci nose natpis: « Metal[la] Ulpiani Delm[atiae] » i « Metal[la] Delm[atiae] » (14). Tako i natpis, u kojemu se spominje rimska kolonija Claudia Aequum u današnjem Čitluku kod Sinja (15).

Od 157 vojničkih priznanica na brončanim pločama (diploma honestae missionis), što su se do danas sačuvale u izvornom stanju u cijelosti ili djelomično, a opisao ih je H. Wesselhauf u 16. svesku velikoga Mommsenova zbornika latinskih natpisa (16), njih devet ima stariji oblik Delmatae, Delmatia, a pet noviji oblik Dalmatae, Dalmatia. Stariji oblik ima jedna ploča iz g. 90 po Kr. nađena u Njemačkoj (17) i jedna druga iz g. 93, nađena u Solinu kod Splita (18), dok drugih sedam ploča potječe iz g. 103-124 po Kr. (19). Noviji oblik Dalmatae, Dalmatia ima jedna priznanica iz g. 74 po Kr. (20), koju su našli u Sikatoru u zapadnoj

(13) « Aed. donatus ab Ti(berio) Caes(are) Aug(usto) f. Augusto. Torq. maiore. Bello Delmatico ob honorem », CIL III 3158.
(14) J. ECKHEL, *Doctrina nummorum veterum* VI[2] (Wien 1828) 445.
(15) « P. Celsenio Constantini dec(urioni) col(oniae) Delmatiae Cl(audia) Aequo ... », CIL III 1322.
(16) H. WESSELHAUF, *Diplomata militaria* XVI (Berlin 1936).
(17) *N. dj.* 34 (br. 36).
(18) *N. dj.* 36 (br. 38).
(19) *N. dj.* 46 (br. 48), 49 (br. 51), 53 (br. 56), 58 (br. 62), 63 (br. 69), 65 (br. 70), 68 (br. 73).
(20) *N. dj.* 18 (br. 20).

Ugarskoj, te druga iz g. 84, isto iz Ugarske (21), dok druge tri priznanice potječu iz. g. 134-152 po Kr. (22).

Od pisaca grčkih i rimskih neki upotrebljavaju stari oblik, neki noviji, a neki obadva. Cicero, Tacit, V. Paterculus upotrebljavaju stari oblik Delmatae, Delmatia. Oba oblika upotrebljavaju grčki pisci: Polibije, Strabo, Apijan; latinski: Julije Cezar, Livije, Plinije Stariji, Suetonij i drugi, osobito pisci od drugoga stoljeća pa dalje.

1. - Iliri

Prvi povijesni narod srednje Evrope i zapadnoga Balkana bili su Iliri (23). Kako nam jezična i arheološka istraživanja kažu, Iliri su Indoevropejci, a došli su u srednju Evropu i na Balkan preko ruskih ravnica i Karpata u 12. ili 11. stoljeću prije Krista, dakle oko četiri stotine godina prije osnutka grada Rima.

Prve opširne vijesti o Ilirima imamo kod grčkoga geografa Pseudo-Skilaksa iz polovice četvrtoga stoljeća prije Krista. Tada su Iliri nastavali sve

(21) *N. dj.* 28 (br. 30).
(22) *N. dj.* 75 (br. 80), 76 (br. 82), 91 (br. 100).
(23) O Ilirima i Iliriku gl. Th. Mommsen, *n. dj.*; G. Zippel, *Die römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus*, Leipzig 1877; Bertoli, *Schriften der Balkankommission* IV 1, 119, 125; L. Thallóczy, *Illyrisch-albanische Forschungen* I-II Wien 1916; Dessau, *Geschichte der röm. Kaiserzeit*, Berlin 1924; E. Swoboda, *Octavian und Illyricum*, 1932; Šišić, *Povijest Hrvatâ* 72-153; Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, New Brunswick, N.J., 1957; A. Benac i drugi, *Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u prastara doba*, Sarajevo 1964.

zemlje od rijeke Pada u Italiji do Beča u današnjoj Austriji na sjeveru, na istoku do rijeke Drine, a na jugu do Vojuše u današnjoj Albaniji. Bili su podijeljeni u mnogobrojna plemena, koja su živjela više manje samostalnim životom. Ilirsko pleme Japugâ živjelo je na istočnoj obali srednje Italije kao otok odijeljeno od drugih ilirskih plemena. Neprekidni ilirski živalj počinjao je od rijeke Pada. U današnjoj talijanskoj pokrajini Veneciji (Venezia i Venezia Giulia), živjeli su ilirski Veneti, koji su dali ime tom kraju i osnovali današnje gradove Padovu, Veneciju i Trst. Do njih su Istri, od kojih je dobila svoje ime današnja Istra. Od rijeke Raše do Krke stanovali su Liburni; do njih: Bulini, Nesti, Mani, Enteliti, Taulantini i Oriki (24). Delmati oko g. 350 pr. Kr. živjeli su u nutrini i još nijesu bili izbili na Jadransko More. Zato Pseudo-Skilaks, koji opisuje samo narode na morskim obalama, Delmate i ne spominje.

I ilirsko je ime narodno, kojemu treba tražiti korijen i značenje u ilirskom jeziku. Prema gore spomenutim istraživačima u današnjem albanskom jeziku « lirrue » znači osloboditi, a « i-lirr » slobodan biti (25). Prema tome narodno ime « Ilir » u domaćem ilirskom jeziku značilo je: « Slobodni », a Ilirija: « Zemlja slobodnih ».

Prema domaćim ilirskim nazivima grčki su pisci zvali Ilire: Ἴλλυρες, Ἰλλυριοί, a njihovu zemlju: Ἡ Ἰλλυρίς, Ἰλλυρία, τὸ (ἔθνος) Ἰλλυρικόν, τὰ Ἰλλυρικά.

(24) Scylax Caryandensis, *Periplus* (oko g. 350 pr. Kr.) pogl. 22-27, C. Müller, u *Geographi graeci minores* I (Paris 1882) 28-33.
(25) Truhelka, *n. dj.*; L. Thallóczy, *n. dj.* 11, bilj 1.

Rimljani i rimski pisci ilirska imena primili su od Grka, pa su u početku zvali Ilire: Illuriei, Illurii, Illurici, a kasnije Illyriei, Illyrii, Illyrici, što je bilo bliže ilirskom izgovoru njihova narodnoga imena. Ilirsku zemlju Rimljani su zvali kao i Grci: Illuria, Hilluricum, Illyria, Illyricum.

Grci, koji su se pod utjecajem feničke i egipatske kulture prvi prosvjetno podigli u Evropi, počeli su još u 7. stoljeću pr. Krista mirnim putem prodirati u ilirske zemlje. U svrhu trgovine oni su osnovali brojne naseobine na otocima i na ilirskoj obali Jadrana. Glavne su od tih naseobina bile: Issa na otoku Visu, Pharos na otoku Hvaru, Epidamnon, današnji Drač, Bathua, današnja Budva, Epidauron u Cavtatu, Narona kod današnjega Vida na Neretvi i Salona kod Splita. U Saloni se našlo grčkih natpisa, koji potječu iz doba oko g. 600 pr. Kr. Tijekom stoljeća Grci su osnovali svoje trgovačke postaje i duboko u nutrini ilirskih zemalja.

Oko g. 400 pr. Kr. počeli su prodirati u ilirske zemlje Kelti, zapadni susjedi Ilira. Preko Švicarske i Austrije Kelti su duboko zašli u Balkan, a neka njihova odjeljenja prešla su i u Malu Aziju i tamo osnovala glasovitu keltsku pokrajinu Galaciju. U ilirskom narodnom moru Kelti su osnovali više keltskih etničkih otoka, od kojih su bili najjači oni oko Siska, u Lici i oko srednje Neretve.

Iz jedne kratke vijesti, u kojoj nam Polibije opisuje, kako je ilirski kralj Agron, g. 231 pr. Kr., zauzeo grčku naseobinu Fojnikiju u Albaniji, valja zaključiti, da su se Kelti širili na Balkanu, a i drugdje, ne samo oružanom silom, nego i mirnim putem kao unajmljeni plaćenici u vojničke i obrtne svrhe.

Polibij nam naime priča, da su Iliri zauzeli Fojnikiju u Epiru pomoću Keltâ, koji su kao plaćenici živjeli u tom gradu na broju od 800 ljudi (26). Na osnovu toga mislim, da se postanak ne jedne keltske naseobine u našim krajevima ima svesti na njihovo mirno naseljavanje kao posebnih rudarskih i obrtnih skupina. Kelti, i oni koji su se naselili mirnim putem kao i oni silovitim prodiranjem, bili su se uglavnom već slili u jedno s brojčano jačim Ilirima, kada su Rimljani počeli prodirati na istočnu jadransku obalu.

Kako nam brojne iskopine svjedoče, napose one u okolici Sarajeva, kod Glasinca i Prozora u Bosni, na otocima Braču i Hvaru u Dalmaciji te kod Velike Gorice u Hrvatskoj, Iliri su se bili već zarana visoko podigli kulturno. O njima i njihovu društvenom životu ovako piše takozvani Skiman Hijski u svom *Opisu zemlje* oko 100 godina pr. Kr.: « Ilirija ... obuhvaća mnoga plemena, koja se zovu Iliri, od kojih neka stanuju u nutarnjosti, a druga drže obale Jadranskoga Mora. Neka od tih pokoravaju se kraljevskoj vlasti, neka samovladarima, a neka imaju svoju skupnu vladu. Veoma su bogobojazni, pravedni i gostoljubivi; ljubitelji zajedničkoga vladanja; nastoje živjeti veoma uljuđenim životom » (27).

Prvu veću državnu organizaciju stvorila su južna ilirska plemena od Vojuše do Neretve pod vodstvom hrabrih Ardejaca polovicom 3. stoljeća prije Krista.

---

(26) Polybius, *Hist.* II 5, 4 (Paris 1839) 70.

(27) Scymnus Chius, *Orbis descriptio* 415-425; izd. C. Müller u *Geographi graeci minores* 213-sl.

Radi gusarenja po Jadranu i napadaja na grčke naseobine došlo je g. 229 pr. Kr. prvi put do sukoba između Ilira i Rimljana. Brojna i izvježbana rimska vojska, iako nakon osjetljivih gubitaka, iznijela je pobjedu, pa je ilirska kraljica Teuta morala zatražiti mir, našto je pobjednik Gnej F. Centumal slavio g. 228 pr. Kr. prvi triumf nad Ilirima (« ex Illurieis ») (28). Ali ponovno g. 219, pa 167 pr. Kr. rimske su legije morale prelaziti Jadran, dok su napokon uspjele razbiti Ardejski savez. Mjesto ovih nastupaju sada junački Delmati, koji su početkom drugoga stoljeća prije Krista proširili svoju vlast nad primorjem od Cetine do Krke, a u nutarnjosti do gornjega Vrbasa. Godine 156 pr. Kr. rimski konzul G. M. Figulus prodre iz Narone, preko Ljubuškoga Polja, Klobuka, Gruda, Posuškoga Graca i Posušja na Duvanjsko Polje. Veliko delmatinsko naselje ispod Liba on spali, ali mu nije uspjelo da zauzme samu tvrđavu na Libu planini. Slijedeće godine morao je novi konzul Publije K. Scipion Nazika ponovno istim putem voditi rimske legije, te mu je pošlo za rukom zauzeti utvrđeni Delminium i prisiliti Delmate da zatraže mir. Nato Scipio Nazika g. 155 pr. Kr. proslavi triumf « [d]e De[lmateis] » (29). Ali tim nije bilo sve svršeno. Delmati su dizali ustanke, i Rimljani su morali s njima voditi ljute borbe g. 118-17, 78-77, 51-42, 35-33, 27 pr. Kr. te 6-9 po Kr. Dakle gotovo 250 godina

(28) E. Pais, *n. dj.* 112. – Za ilirske ratove g. 229 i 219 glavni izvor: Polibije (o. 120 pr. Kr.), *Historiae* II 2-12; III 16, 18 sl. (Leipzig 1905) I 123-137, 230, 233-235.
(29) E. Pais, *n. dj.* 180 sl.

(229 pr. Kr. do 9 po Kr.) trebalo je Rimljanima, dok su svladali hrabre i slobodoljubive Ilire. I to su postigli glavno svojom širokogrudnosti, ostavljajući Ilirima široku narodnu samoupravu i jezik, te stvarajući vidne ekonomske i kulturne blagodati u osvojenim zemljama.

Iza prvih ratova i pobjeda Rimljani su se zadovoljavali samo ugovorima i obvezom Ilira, da će poštivati slobodu grčkih kolonija i da ne će gusariti po Jadranu. Ali iza trećega rata i pobjede nad ilirskim kraljem Gencijem, g. 167 pr. Kr., rimski je senat poslao u Ilirik pet komisara, da ovi s pretorom urede prilike u pobijeđenoj zemlji. Gencijeva država bila je razdijeljena na tri ilirske oblasti pod domaćim plemenskim upraviteljima, koji su kao « saveznici » morali priznati vrhovnu rimsku vlast. Rimljani su sebi zadržali izravnu vlast nad grčkim kolonijama Isi (Vis) i Hvaru, te nad Dimalom (30). To su pravo oni sebi bili zadržali nad grčkim kolonijama Epidamnom i Apolinijom još iza prvoga ilirskoga rata g. 229 pr. Kr. Za ove izravno podređene posjede Rimljani su morali imati svoga posebnoga predstavnika, ali taj nije još nosio službeni naslov upravitelja pokrajine, jer Rimljani nijesu još smatrali Ilirik sebi izravno potčinjenom provincijom. Tek nakon dugih borba s ilirskim Delmatima, Rimljani su se odlučili ilirske zemlje izravno podvrgnuti rimskoj vlasti i upravi.

(30) Glavni su izvori o propasti južnoilirske države kralja Gencija: Polibije, *n. dj.* XXIX i XXX; Livije, *Ab urbe condita* XL, XLII-XLIV; Apijan, *Hist. Romana* IX (Leipzig 1879) I 352-354.

Kada je Ilirik proglašen rimskom provincijom, ne znamo točno. U svojoj vrijednoj studiji o rimskom gospodstvu u Iliriku do cara Augusta G. Zippel (31) misli, da je Ilirik službeno proglašen provincijom g. 117 pr. Kr. nakon uspješne vojne L. Cecilija Metela, koji je g. 119 kopnenim putem prodro preko Istre u Dalmaciju, osvojio Salonu i utvrdio rimsku vlast na istočnoj obali Jadrana. Radi toga mu je senat dao naslov Delmaticus, i on je g. 117 pr. Kr. slavio triumf « de Delmateis » (32). To bi moglo biti, ali za to nemamo izričitih dokaza. Th. Mommsen (33) i Marquardt (34) su neodlučni. Oni dovode uređenje rimske provincije u Iliriku u vezu s Cezarovom upravom g. 59-54 prije Krista.

Ako se izvori pomno prouče, teško će se moći braniti teza, da je Ilirik proglašen rimskom provincijom poslije g. 59 pr. Kr. Da je Ilirik postojao kao samostalna rimska provincija prije g. 59 pr. Kr., moramo zaključiti iz Vatinijeva zakona (Lex Vatiniana), kojim je Cezaru, g. 59 pr. Kr., na pet godina dana na upravu Ovostrana Galija i Ilirik (35). Na-

---

(31) G. Zippel, *n. dj.* 180-201.
(32) E. Pais, *n. dj.* 206.
(33) Th. Mommsen, CIL III, str. 279; Isti, *The provinces of the Roman empire,* trans. by W. P. Dickson (New York 1887) 212-220.
(34) Marquardt, *n. dj.* I 143.
(35) « Initio quidem Galliam Cisalpinam, Illyrico adiecto, lege Vatiniana accepit, mox per senatum Comatam (Galliam Transalpinam) quoque, veritis patribus, ne, si ipsi negassent, populus et hanc daret », Suetonius, *Caes.* pogl. 22; « tum Caesari decretae in quinquennium Galliae », Paterculus Velleus, *Historia Romana* II 44, 5; « Decreta est ei Gallia et Illyricum cum legionibus decem », Eutropius, *Breviarium* VI 17. Gl. također Plutarchus, *Caes.* 14; Orosius VI 7; Appianus, *Bell. civ.* II 13; Dio Cassius XXXVIII 8.

dalje sam Cezar u svom djelu *De bello Gallico* govoreći o prilikama na istočnoj obali Jadrana g. 54 pr. Kr. izričito veli, da je Ilirik provincija. Njegove su riječi: « On [Cezar] održavši zborove u Ovostranoj Galiji krene u Ilirik, jer je čuo da Pirusti obližnji kraj provincije pustoše svojim upadima. Kada je tamo [u Ilirik] stigao, naredi, da gradovi pokupe vojnike, i zapovjedi, da se saberu na određeno mjesto. Kada su to čuli Pirusti, poslaše mu poslanike i izjaviše se spremnima, da svakim načinom dadnu zadovoljštinu za nanesenu štetu ... Svršivši ove poslove i održavši zborove, vrati se u Ovostranu Galiju i odatle krenu k vojsci » (36).

Kako se iz navedenoga opisa vidi, Cezar je, g. 54 pr. Kr., u Iliriku našao potpuno organiziranu provinciju. Već od prije tu postoje uređeni sudsko-upravni okruzi (conventus provinciae) kao i u drugim rimskim provincijama. Gradovi imaju već ustaljenu upravu i raspolažu sa stalnom vojničkom snagom. Cezar, kada je došao u Ilirik, ne moli gradove, kako bi činio, da se radi o prijateljima ili saveznicima, nego naređuje kao upravitelj podređenim ustanovama, da podignu vojnike i na određeno mjesto sakupe. Snaga provincijalne vojske Ilirika bila je tako jaka, da je Cezar s tom vojskom bez rimskih

---

(36) « ... Ipse conventibus Galliae citerioris peractis in Illyricum proficiscitur, quod a Pirustis finitimam partem provinciae incursionibus vastari audiebat. Eo cum venisset, civitatibus milites imperat certumque in locum convenire iubet. Qua re nunciata Pirustae legatos ad eum mittunt ... seseque paratos esse demonstrant omnibus rationibus de iniuriis satisfacere ... », Caesar, *De bello gallico* V 1. – « His confectis rebus conventibusque peractis in citeriorem Galliam revertitur atque inde ad exercitum proficiscitur »: *n. dj.* 2.

legija bio u stanju svladati ratoborno pleme ilirsko Pirustâ, koji su živjeli u teško pristupačnim planinama gornje Neretve oko današnje Jablanice, Ostrošca i Konjica (37).

I pregovori Cezarovi sa senatom i Pompejevcima prije građanskoga rata vele nam da je Ilirik tada bio prava rimska provincija. Suetonius piše: « s protivnicima je sklopio ugovor, da ostavi osam legija i Onostranu Galiju, a da mu se dadnu dvije legije i Ovostrana Alpinska provincija, ili barem jedna legija s Ilirikom, dok ne postane konzul » (38). V. Paterculus to ukratko ovako stilizira: « Cezar je bio zadovoljan s jednom legijom da samo zadrži naslov [upravitelja] provincije » (39).

I jako učešće Ilirika u građanskim ratovima, g. 49-45 pr. Kr., u kojemu su Isa, Salona i Epidaurum pristajali uz Cezara, a svi drugi krajevi uz Pompeja, može se rastumačiti samo tako, ako prihvatimo, da se rimska vlast u ilirskim zemljama već bila ustalila duljim opstankom redovite rimske uprave. Opisujući tok građanskoga rata Cezar u djelu *De bello alexandrino* osam puta Ilirik izričito nazivlje provincijom (40).

---

(37) Strabo VII 5. Gl. dolje bilj. 52.

(38) « Cum adversariis autem pepigit, ut dimissis octo legionibus Transalpinaque Gallia duae sibi legiones et Cisalpina provincia, vel etiam una legio cum Illyrico concederetur, quoad consul fieret ». Suetonius, *De vita Caes.* I 29.

(39) « Caesar – tantummodo contentus cum una legione titulum retinere provinciae ». V. Paterculus II 49.

(40) « Sub idem tempus in Illyrico est incommodum acceptum, quae provincia a superioribus mensibus retenta non tantum sine ignominia, sed etiam cum laude erat ... quamquam erat provincia minime copiosa ... si quod periculum provinciae inferretur depelleret ... ». Caesar, *De bello alex.*, pogl. 42-47.

Najvjerojatnije je, da je Sula, g. 80-79, kod opće organizacije rimske države (41) ustanovio rimsku provinciju i u Iliriku. On je g. 87 pr. Kr. poduzeo teški rat protiv pontskoga vladara Mitradata (Mithradates). Pune tri godine ratovao je u Grčkoj i Makedoniji, dok je svladao krajeve, koje je Mitradat bio pokorio, dotično dobio kao saveznike. Sula je uvidio, da će Rimljani moći osigurati stalni posjed provincije Makedonije i Male Azije samo onda, ako pokore tračka i ilirska plemena na Balkanu i na taj način stvore kopnenu vezu između Italije i Male Azije. To je bio razlog, da je g. 87 do 84 oružjem i pregovorima podvrgao rimskoj vlasti: Dardane, Skordiske, Delmate i Mežane. O tome imamo vijesti kod Livija, Apijana, Plutarha i Granija Licinijana. Za Delmate izričito veli Eutropije, da ih je Sula priveo u podaništvo rimsko. On piše: « ... međuto u ono vrijeme Sula također i Dardane, Skordiske, Dalmate i Mežane djelomično pobijedi, a djelomično [pregovorima] primi u vjernost [podaništvo] » (42).

Kao pobjednik Sula se povrati u Italiju g. 83, gdje je bio proglašen diktatorom. U tom svojstvu on je g. 80-79 proveo reorganizaciju rimske države i podijelio je na provincije. Tada je on, po našem mišljenju, u zapadnom Balkanu ustanovio posebnu provinciju Ilirik, a u srednjem i južnom Balkanu povećao provinciju Makedoniju, koja je već od prije

---

(41) Gl. Mommsen, *Römische Geschichte* IV 127.

(42) « Interim eo tempore Sulla etiam Dardanos, Scordiscos, Dalmatas et Maedos partim vicit, alios in fidem accepit ». Eutropius, *Breviarium* V 7. – Mišljenje Zippel-ovo (*n. dj.* 161 sl.), da bi trebalo u tekstu riječ « Dalmatas » popraviti sa « Dentheletas », nije opravdano.

postojala. Kada je g. 78 umro Sula, u Iliriku je buknula pobuna (43). Ništa nije vjerojatnije nego da je to bio otpor i prosvjed slobodoljubivih Delmata protiv uvođenja i organizacije rimske provincije u Iliriku, koju je počeo provoditi Sula.

Južne ilirske zemlje od Vojuše do rijeke Mata (Mathis) osvojio je makedonski kralj Filip, otac Aleksandra Velikoga, i pridružio ih Makedoniji. I Rimljani su te krajeve sjedinili sa svojom provincijom Makedonijom, a Dioklecijan je od tih krajeva stvorio provinciju Novoga Epira (Epirus Nova). U običnom životu i kod pisaca taj se dio ilirskih zemalja često zove: « stari Ilirik », « pravi Ilirik », « Grčki Ilirik » (Illyris Graeca). To mora dolaziti odatle, što je ilirsko ime nastalo u tom kraju i što su ga Grci čuli i naučili od tamošnjih svojih susjeda Ilira. U krajevima između Vojuše i Mata mora da je ime Ilir bilo domaće od najstarijih vremena, a to znači da se tim imenom zvalo neko staro ilirsko pleme, koje je živjelo u tom području u neposrednom susjedstvu s Grcima. Kada su kasnije Grci, pa onda Rimljani, upoznali i druga srodna plemena sjeverno od rijeke Mata, oni su dali ilirsko ime i tim plemenima. Za razliku od staroga, pravoga Ilirika, zemlje ilirskih plemena od Mata do Raše u Istri grčki su pisci zvali « Barbarski ili Rimski Ilirik » (Illyris Barbara seu Romana) (44). Na tom području rimske su vlasti stvorile provinciju Illyricum, a tim je

(43) « Unum in Hispania, aliud in Pamphylia et Cilicia, tertium in Macedonia, quartum in Dalmatia ». EUTROPIUS VI 1.
(44) Gl. A. FORBIGER, *Handbuch der alten Geographie* II, Europa[2] (Hamburg 1877) 552-565.

ilirsko ime bilo službeno nametnuto svim srodnim i jednojezičnim ilirskim plemenima. Za sve vrijeme rimske vladavine ilirsko se ime u ovom ili onom obliku podržavalo kao opće ime za sve ilirske krajeve i plemena. Uza sve to među samim Ilirima sjeverno od rijeke Mata to ime nije nigda postalo domaće ni opće narodno. Razna ilirska plemena voljela su upotrebljavati svoja plemenska imena: Dalmati, Liburni, Veneti, Panonci. I onim časom, kada je propala rimska državna organizacija, iščezlo je ime ilirsko u zapadnim krajevima i steglo se na početno područje između rijeka Mata i Vojuše, dakle na područje pravoga, staroga Ilirika.

Rimska provincija Ilirik (provincia Illyricum), koja je bila, kako smo rekli, istovjetna s « Ilirikom barbarskim », obuhvaćala je u početku samo primorska ilirska plemena od Istre do rijeke Mata u Albaniji. U nutrinu Ilirik tada nije išao daleko. Kako smo spomenuli, g. 54 za Cezara rimskoj provinciji Iliriku nijesu pripadali ni Pirusti, koji su stanovali oko gornjega toka Neretve, u gorovitom kraju današnje Hercegovine od Prenja, Čabulje i Čvrsnice na sjeveroistok. Istom za velikoga ustanka Ilira, g. 35-33 pr. Kr. (45), koji je osobno ugušio car August, Rimljani su zašli duboko u pozadinu jadranskoga primorja i pokorili mnoga ilirska plemena. Panoniju je potpuno pokorio tek Tiberije za rata g. 6-9 po Kr. (46).

(45) Za rat g. 35-33 pr. Kr. glavni je izvor APIJAN, *n. dj.* 361-369. Gl. VEITH, *Die Feldzüge des C. Julius Caesar Octavianus in Illyrien in den Jahren 35-33 v. Chr.*, Wien 1914; ZIPPEL, *n. dj.* 225-235.
(46) « Pannoniorum gentes qu(as a)nte me principem po-

Godinê 27 pr. Kr., kada je August dijelio provincije između sebe i senata, Ilirik je dodijelio senatu kao mirnu i sigurnu pokrajinu (47). Ali se brzo pokazalo, da Augustov optimizam nije bio na mjestu. Godinê 17 pr. Kr. Rimljani su morali voditi jake borbe, da uspostave mir u provinciji Iliriku. Ali osobito ustanak, koji je buknuo g. 6 po Kr. i zahvatio sva ilirska plemena od mora do Drave, bio je tako jak i organiziran, da je nadvisio sve dotadanje bune. U Rimu se govorilo, da ustašâ ima preko 800.000, od kojih 200.000 pješaka i 9.000 konjanika izvježbanih na rimski način (48). Sam August izjavio je u senatu, da neprijatelji mogu biti za 10 dana pred Rimom, ako se ne poduzmu najodlučnije mjere (49). Sva snaga rimskoga carstva bila je organizirana, da uguši ustanak. Vrhovnim zapovjednikom bude imenovan budući car Tiberije, koji je g. 6 po Kr. bio poveo rat na Germane u Češkoj s 10 rimskih legija. Sklopivši na

puli Romani exercitus nunquam ad(i)t, devictas per Ti(berium Ne)ronem, qui tum erat pri(vig)nus et) legatus meus, imperio populi Romani s(ubie)ci protulique finis Ill(yrici ad ripam) fluminis Dan(uv)ii ... ». *Monumentum Ancyranum* 30, CIL III 782 i 796. « Divus Augustus ... At Ti(berius) Caesar ... parendi confessionem ... Illyriis Delmatisque extorsit, Raetiam autem et Vindelicos ac Noricos Pannoniamque et Scordiscos novas imperio nostro subiunxit provincias ... ». PATERCULUS II 39.

(47) Vidi DIO CASSIUS, *Hist. Romanae* LIII 12 (Hamburg 1750) 1 703 sl.

(48) « ... Omnis numerus amplius octingentis milibus explebat; ducenta fere peditum colligebantur armis habilia, equitum novem ... sed linguae quoque notitia Romanae, plerisque litterarum usus et familiaris armorum erat exercitatio ». PATERCULUS II 110.

(49) « Audita in senatu vox principis, decimo die, ni caveretur, posse hostem in urbis Romae venire conspectum ». PATERCULUS II 111.

brzu ruku mir s Germanima, krene Tiberije s cijelom vojskom na pobunjene Ilire. Azijski namjesnik Plautije Silvan doveo mu je u pomoć pet legija i jako tračko konjaništvo. Iz Italije je stiglo pojačanje nakon općega novačenja u Rimu i po svoj Italiji. Tiberije je raspolagao s 15 rimskih legija, 14 konjaničkih odjeljenja, sa 70 pješačkih kohorta pomoćnih četa, s 10.000 veterana i velikim brojem « dobrovoljaca », oslobođenih robova (50). Najprije u velikim otvorenim bitkama, pa onda osvajajući utvrđene gradove jedan za drugim, Tiberiju je uspjelo uz velike žrtve slomiti ustanak za tri godine. Iliri, napose Delmati, pokazali su neviđenu hrabrost u borbi za svoju slobodu. Kada su Rimljani osvajali zadnju delmatsku utvrdu, koja se nalazila na visokoj litici, ispod koje je tekla brza rijeka, delmatinske su žene rađe s djecom skakale u goruće kuće ili se bacale niz hridinu u valove rijeke nego da žive panu u ruke rimskih osvajača (51). Delmati se nijesu predali, dok nijesu bili potpuno iscrpljeni i uništeni (52). Pobjedu je iznijela rimska organizacija, vojna vještina te bolje i savršenije oružje (53).

(50) « Sed nuntia Illyrici defectione, transiit ad curam novi belli, quod, gravissimum omnium externorum bellorum post Punica, per quindecim legiones paremque auxiliorum copiam triennio gessit, in magnis omnium rerum difficultatibus summaque frumenti inopia ». SUETONIUS, *De vita Caesarum* III 16.

(51) DIO CASSIUS LVI 15.

(52) « ... illa aestas maximi belli consummavit effectus: quippe Perustae et Desidiates Delmatae, situ locorum ac montium, ingeniorum ferocia, mira etiam pugnandi scientia et praecipue angustiis saltuum paene inexpugnabiles ... armis Caesaris tum demum pacati sunt, cum paene funditus eversi forent ». PATERCULUS II 115, 4.

(53) O delmatsko-panonskom ustanku i ratu g. 6-9 po Kr. glavni izvori: PATERCULUS II 110-116; DIO CASSIUS, *Romaike Historia* LV 29-34; LVI 11-17; (Berlin 1898) II 513-518, 526-531.

Da se ubuduće ne bi mogao podići ustanak, car je August odmah po završetku rata, g. 10 po Kr., poduzeo sve moguće mjere. Najprije je senatu dao provincije Cipar, Feniciju i Narbonsku Galiju u zamjenu za Ilirik, koji je uzeo u svoje ruke (54). Zatim je dotadašnju jedinstvenu provinciju Ilirik razdijelio na dva dijela: sjeverni nizinski, koji je nazvao Donji Ilirik (provincia inferior Illyricum) i južni goroviti, kojemu je dao ime Gornji Ilirik (provincia superior Illyricum) (55). Granica između ove dvije provincije tekla je od Velike Kapele obroncima bosanskih posavskih planina na Drinu više Srebrenice, gdje je prelazila u današnju Srbiju do rijeke Kolubare, kojom je tekla na jug slijedeći rijeku Ibar, odakle je skretala na jugozapad sjevernim albanskim gorama, dok nije izišla na Jadran kod Lješa na ušće rijeke Mata (Mathis) u Albaniji.

U svakoj od dvije nove ilirske provincije August je smjestio po dvije rimske legije s više konjaničkih odjeljenja i kohorta pomoćnih četa (auxilia) (56). Da bi se za slučaj potrebe rimske legije mogle lako kretati po cijelom Iliriku, car je naredio, da se izgrade dobre i guste ceste. U Gornjem Iliriku, u koji su spadali kolovođe zadnjega ustanka, Delmati, August je postavio okretnoga i iskusnog upravnika P. Kornelija Dolabellu, rimskoga konzula g. 10 po Kr. Dolabella je u kratko vrijeme izradio četiri ceste s izhodištem iz glavnoga grada Salone, koje su presijecale cijeli Gornji Ilirik. Na spomen Dolabellova rada bilo je podignuto više spomenika, od kojih se sačuvao natpis onoga u Cavtatu, zatim odlomci natpisa sa spomenika u Saloni i Zadru. U cavtatskom natpisu iz g. 14 po Kr. imamo prvi put spomen urezan u kamen o razdiobi Ilirika na dvije provincije: Gornji i Donji Ilirik. Glavni dio natpisa glasi: « P. Korneliju Dolabelli ... legatu propretoru božanskoga Augusta i Tiberija Cezara Augusta gradovi provincije Gornjega Ilirika » (57).

Odmah od svoga postanka, g. 10 po Kr., provincija Gornjega Ilirika počela se nazivati Dalmacijom, a ona Donjega Ilirika Panonijom, i to privatno i službeno. Tiberije 16. siječnja 12 g. po Kr., slavi triumf « ex Pannoniis Dalmatisque » (58), i to se unosi u službeni popis rimskih triumfa. « Barbarski Ilirik » zadržat će službeno za duga stoljeća ime Ilirika, ali već od polovice prvoga stoljeća po Kr. prevladavaju nazivi Dalmacija i Panonija i kod pisaca (59) i u službenoj uporabi. U natpisu u Turopolju u Hrvatskoj, kojega Mommsen datira oko g. 62 po Kr., čitamo: « L. Funisulano ... Leg(ato) pro pr(aetore) provinc(iae) Delmatiae, item provinc(iae) Pannoniae, item Moesiae superioris ... » (60). Na vojničkoj brončanoj priznanici, izdanoj 13. VII.

---

(54) Gl. Dio Cassius LIII 12.
(55) Gl. dolje bilj. 57.
(56) « Legionum duae in Pannonia, duae in Moesia attinebant, totidem apud Dalmatiam locatis ». C. Tacitus, *Ab exc. Aug.* IV 5.

(57) « P. Corne(lio) Dolabellae co(n)s(uli) VII viro epul(oni) sodali Titie(nsi) (L)eg(ato) pro Prae(tore) Divi Au(gusti) et Ti(berii) Caesaris Augusti civitates superioris provinciae Hillurici ». Orelli 2365; CIL III 1741.
(58) V. Paterculus II 121, 2.
(59) « ... Illyricum ... quae pars ad mare Hadriaticum spectat, appellatur Delmatia et Illyricum supra dictum; ad septentriones Pannonia vergit ». Plinius Secundus, *Nat. Hist.* III 25.
(60) Orelli 5431; CIL III 4013.

93 po Kr., nađenoj u Solinu kod Splita, piše: « Imp. Caesar, Divi Vespasiani F. Domitianus Augustus, Germanicus... co(n)s(ul) XVI... erat et sunt in Delmatia sub Q. Pomponio Rufo... » (61). Natpis iz doba cara Trajana (98-117), nađen u sjevernoj Africi, popunjuje prednji natpis i glasi: « Q. Pomponius Rufus, Cos. Pont. So ... (Legatus Augusti) Propr(aetore) provinc(iae) Moesiae Dalmati(aeque) ... » (62).

Od cara Augusta do cara Proba (276-282 po Kr.) provincijom Dalmacijom je upravljao carski namjesnik, koji je nosio naslov: Legatus Augusti pro praetore. Prema natpisu u Vidu iz g. 280 po Kr., od tog doba oko prilike, Dalmacijom upravlja « Savršeni muž predsjednik ». Natpis glasi: « ... Messala et Grato Cos. dedicante M. Aur(elio) Tiberiano v(iro) p(erfectissimo) praes(ide) prov(inciae) Del(matiae) » (63). Taj je naslov nosio ubuduće upravitelj Dalmacije za sve vrijeme, dok je postojalo rimsko carstvo.

Godinê 297 car je Dioklecijan proveo veliku reorganizaciju rimske države (64). Cijelo carstvo razdijelio je na četiri prefekture (Orientis, Illyrici, Galliarum, Italiae), u 13 dioceza (dioecesis) i 116 provincija, koje je znatno smanjio opsegom nego su

(61) CIL XVI 38.

(62) Orelli 802.

(63) CIL III 1805. Gl. *Notitia dignitatum, Occidentis* XLV 4-15 (Berlin 1876) 224 sl.

(64) Glavni izvori: Laterculus Veronensis iz g. 297 i *Notitia dignitatum*, u sadašnjem obliku oko g. 425 po Kr. Obje izdao O. Seek Berlin 1876. Gl. Th. Mommsen, *Gessamelte Schriften* V (Berlin) 561-588; Jullian, *De la réforme provinciale attribuée à Dioclétien*, u *Revue Hist.* 19 (Berlin 1892) 352-4; O. Seeck, *Gesch. des Untergangs der antiken Welt* I², Berlin 1921; II. Berlin 1901; R. Rogošić, *Veliki Ilirik* (Zagreb 1962).

prije bile. Donji Ilirik, kojega je već car Trajan bio razdijelio na Gornju i Donju Panoniju, car je Dioklecijan razdijelio na četiri nove provincije: Pannonia prima (Superior), sjeverno od Drave i Mure; Pannonia secunda (Inferior) južno od Drave s glavnim gradom Sirmium; Savia, južno od Mure i Drave s glavnim gradom Siscia; Valeria, sjeverno od Drave uz desnu stranu Dunava. Provinciju Gornji Ilirik ili Dalmaciju Dioklecijan je razdijelio na dva dijela. Zapadnom dijelu ostavio je ime provincia Dalmatia, a istočni dio nazvao je provincia Praevalis. Nova smanjena provincija Dalmacija je sizala od rijeke Raše u Istri do crte potegnute od Budve preko crnogorskih brda na rijeku Drinu, zatim tokom te rijeke do stare panonske granice sjeverno od grada Domaviuma kod današnje Srebrenice u Bosni. Nova provincija Prevalis prostirala se između rijeka Drine i Ibra te Budve i rijeke Mata (Mathis) u Albaniji.

Dioklecijanovom razdiobom ime Ilirik iščezlo je iz naziva provincije. Ali mu je car, koji je i sam bio romanizirani Ilir, htio dati službeno veće i šire značenje, iako u drugom smislu, nego ih je imao Barbarski Ilirik negda kao jedinstvena, a kasnije razdijeljena rimska provincija Gornji i Donji Ilirik. Dioklecijan je dao ime Ilirika jednomu od četiri dijela carstva: Prefekturi Ilirika (Praefectura Illyricum). Ta je prefektura obuhvatala sve zemlje na Balkanu istočno od crte Budva - Drina, tako da je obuhvatala: istočne ilirske zemlje, Grčku, Makedoniju, Traciju i Daciju (65). I u zapadnim

(65) Gl. *Notitia dignitatum, Orientis* 118-125 (n. izd. 4-5); *Orient.* III 4-21 (n. izd. 9 sl.).

Karta rimsko-bizantskih provincija prije dolaska Hrvata

krajevima Dioklecijan je službeno sačuvao ime Ilirika, jer je novu smanjenu provinciju Dalmacije, četiri provincije panonske i dvije noričke ujedinio u diocezu Ilirik, koju je podvrgao prefekturi Italije (66). Ova se dioceza od tada češće zove Zapadni Ilirik (Illyricum Occidentale), a prefekturu Ilirik nazivaju Istočni Ilirik (Illyricum Orientale). Kod razdiobe carstva, što su je izveli car Konstantin g. 325 i Teodozije Veliki g. 395, dioceza Ilirik dodijeljena je zapadnom rimskom carstvu, a prefektura Ilirik istočnom rimskom carstvu (67).

U privatnim nazivima, pa i onim poluslužbenima, na zapadu se sve više gubilo ime Ilirika, a prevladavalo ono Dalmacije i Panonije, tako da se i dioceza Ilirik obično zvala panonska dioceza (dioecesis Pannoniarum) (68). Ime Ilirik bolje se čuvalo u istočnom dijelu, u prefekturi Ilirika. Tomu je mnogo pridonijela činjenica, što je papa kao patrijarh Zapada već zarana postavio u Solunu svoga vikara kao neposrednoga crkvenoga starješinu svih metropolita i biskupa u prefekturi Ilirika (Vicarius in Illyrico). Prvi nam je od tih vikara poznat Anysius, kojega g. 392 papa Sirijak (384-399) ovako oslovljuje: « Anysio et ceteris episcopis per Illyricum constitutis » (69). Godinê 412, 17. lipnja, pa-

---

(66) *N. dj., Occidentis* II 5-34 (n. izd. 108 sl.).

(67) Gl. PORPHYR., *De thematibus* II, izd. Bonn 57; ZONARAS, *Epit. hist.* XIII 5 et 19 (Bonn 1897) III 26 sl., 92 sl.

(68) « Diocensis (sic!) Pannoniarum habet prouincias numero VII: 2 Pannonia inferior, 3 Sauensis, 4 Dalmatia, 5 Valeria, 6 Pannonia superior, 7 Noricus ripariensis, 8 Noricus mediterranea ». LATERCULUS VERONENSIS, *Notitia dignitatum*, izd. Seeck 249.

(69) MANSI III 674; MPL 13, 1176; JAFFÉ I² 257 (67); *Acta Alb.* I 4, 1.

pa Inocencije I (401-417) povjerava Rufu, nadbiskupu Soluna, svomu vikaru: « curam causasque, si quae exoriantur per Achaiae, Thessaliae, Epiri veteris, Epiri novae et Cretae, Daciae Mediterraneae, Daciae Ripensis, Moesiae, Dardaniae et Praevalis ecclesias » (70). Dakle po cijeloj prefekturi Ilirika. Isti opseg i značenje ima Ilirik i u pismima pape Bonifacija I (418-422) g. 422, Celestina I (422-432), Siksta III (432-440) i Leona I (440-461) (71). I u državnoj upravi čuvalo se ime Ilirik u starom opsegu, kako razabiremo iz pisma Teodozija II (408-450) Filipu prefektu prefekture Ilirika (Praefecto praetorii Illyrici) (72).

Uza svu dugu uporabu, i državnu i crkvenu, imena Ilirik za cijelo područje službene prefekture Ilirika, stari se nazivi privatno očuvali i za Grčku, i za Makedoniju, i za Traciju i Daciju. Kada se tokom 5. stoljeća provalom barbara poljuljala državna organizacija na Balkanu, a osobito crkvena organizacija rimskoga patrijarhata oslabila zahvatom bizantske patrijaršije u to područje, ime se Ilirika naglo smanjuje. Na koncu se steglo na samo dvije zapadne provincije prefekture Ilirika, na Novi Epir u zapadnoj Albaniji i provinciju Praevalis u današnjoj Crnoj Gori. Tako papa Gelazije I piše g. 494: « universis episcopis per Dardaniam sive per Illyricum constitutis » (73). Papa Simah g. 512 obraća

(70) Mansi VIII 751; MPL 20, 515; Jaffé I 300 (97); *Acta Alb.* I 7, 2.

(71) Gl. Jaffé I 365 (148), 396 (175), 409 (187); *Acta Alb.* I 2-4 (br. 11-22).

(72) *Cod. Theod.* XVI 2, 45; *Cod. Just.* I 2, 6; Baronius, *Annales eccl.*, an. 421: MPL 20 379.

(73) Baronius, an. 494, 17; Mansi VIII 46; Jaffé 638 (393).

se svim biskupima, kleru i narodu « per Illyricum, Dardaniam et utramque Daciam » (74). Papa Hormizda g. 515 govori o biskupima: « tam Dardanos quam Illyricos » (75). U svim ovim slučajevima ni Dardanija, koja se prostirala između Ibra i Nišave, više se ne razumijeva pod imenom Ilirika.

Upotrebljavanje naziva Ilirika za razne državne jedinice kao i uporaba drugih naziva za pojedine pokrajine ili dijelova Ilirika, stvaralo je neizvjesnost i dvomislice. To se zapaža u povijesnim izvorima od konca 3. stoljeća pa trajno dalje. Pisci, koji pišu poslije trećega stoljeća, nalaze kod starih pisaca i u starim službenim dokumentima Ilirik zapadno od Drine, u diocezi Iliriku, ali u njihovo vrijeme ti se krajevi nazivaju Dalmacija i Panonija, a Ilirikom se nazivlju samo krajevi istočno od Drine; prefektura Ilirik, često samo južnozapadni dio te prefekture, naime provincije Prevalisa i Novoga Epira, dapače sâm « Grčki Ilirik », a to je primorje Novoga Epira. Ne znajući te promjene rastumačiti, noviji pisci Ilirik nazivaju nekada prema starom značenju, nekada prema novom smanjenom opsegu, a kadgod uopće ne znaju, gdje bi ga stavili, dotično gdje se Ilirik nalazi. Tako papa Hormizda g. 517 veli, da su « Dardanija i Ilirik susjedni Panoniji » (76). Ravenatski pisac *Kosmografije*, oko g. 670, dakle prvih gadina, kada su Hrvati došli na jug, u pogl. 14. i

(74) Baronius, an. 512, 36: Mansi VIII 218: MPL 62, 61; Jaffé 763 (476); *Acta Alb.* I 26, 5.

(75) Mansi VIII 439; MPL 63, 431; *Acta Alb.* I 27, 5; Jaffé 777 (487)

(76) Mansi VIII 409; MPL 63 394; *Acta Alb.* I 28, 5; Jaffé 784 (494).

15, nalazi Ilirik između Dunava i Jadrana, ali u pogl. 17-20. stavlja Panoniju, gdje mu je prema pogl. 14. i 15. prije bio Ilirik, dok mu u pogl. 16. između Ilirika i mora dolazi Dalmacija. Pri koncu pogl. 15. Ravenjanin veli: « I u samom Iliriku, na drugoj strani, uz veliko more (= Jadran) nalaze se gradovi, i to: Valona, Absara, Drač, Plišt i Leš » (77). Dakle u Ilirik ubraja primorske gradove Novoga Epira i provincije Prevalis. Svoje nesnalaženje u nazivima Ilirika Ravenjanin izrazuje na početku pogl. 15, gdje kaže, da bi Ilirik morao biti na sjeveru do Dunava, ali ovaj, kojega će dalje opisati, a to je istočni Ilirik, napose provincija Novoga Epira i Prevalis, ima se sigurno zvati Ilirik (78).

I prema Asiniju Kvadratu, prema navodu Stjepana Bizantinca, Ilirik je južno od Dalmacije, jer on veli, da se Dalmacija nalazi između Ilirika i Italije: « Dalmion (Duvno), grad Dalmacije, koja leži između Ilirika i Italije » (79). I prema Strabonu i Pliniju (80) Ilirik je oko Drača, dotično istovjetan je sa starim Ilirikom, koji se zvao Illyris Graeca. To je bio kraj, s kojim su Rimljani najprije došli u dodir za rata g. 229 pr. Kr.

---

(77) « Item in ipso Illyrico ad aliam partem iuxta mare magnum sunt civitates, id est: Aulona, Absura, Duracchium, Plistum, Lissum ». Ravennas Anonymus, *Cosmographia* IV 15 (Berlin 1860) 206.

(78) « Non ultra Danubium sed quomodo ad mare magnum (= Jadran) ponitur patria (= zemlja) quae dicitur Illyricus, et quae a multis philosophis maxima septentrionalis pars Illyricus etiam adscribitur, tamen haec patria dicitur pro certo Illyricus ». *N. dj.* IV 15 (205).

(79) Asinius Quadratus, *Hist. Romanae fragmenta* 6. H. Peter, *Hist. Romanae fragmenta* (Leipzig 1883) 351.

(80) Gl. Strabo V 7, 3 (444); 9 (450); 13 (455); Plinius Secundus, *Nat. historia* III 22 (« proprieque dicti Illyri »).

Kada su Slaveni zauzeli Balkan, Ilirik nije više opsezao ni cijeli prostor negdašnjih rimskih provincija Novoga Epira i Prevalisa, nego samo jadransko poriječje tih provincija od Valone do Budve. To područje Bizant je bio polovicom 7. stoljeća prepustio Hrvatima, ali ga je početkom 9. stoljeća preoteo, kada su se Hrvati stavili pod zaštitu Franaka, i od toga organizirao dračku vojnu oblast s glavnim gradom Dračom (Thema Dyrrachion). Od toga doba samo drački temat čuva ime ilirsko, i kada se govori o Iliriku, misli se na drački temat. Bizantski pisac N. Brienij izričito veli: « Drač je glavni grad Ilirika » (81). Tako i Ana Komnena (82). Godinê 787 drački metropolit Nikifor istovjetuje dračku provinciju s « ilirskim krajem » (83), a papa Nikola I g. 860 Ilirik veže s Novim Epirom, od kojega Ilirik čini samo jedan dio (84). Po Konstantinu Porfirogenetu Ilirik ne obuhvaća Dalmaciju ni Panoniju, dotično njemu je Ilirik istovjetan s provincijama Novoga Epira i Prevalisa, bolje rečeno s bizantskim tematom Drača (85).

---

(81) « ... Τὸ Δυρράχιον ... ὃ μητρόπολίς ἐστι τοῦ Ἰλλυρικοῦ ... ». N. Bryennius, *Comment.* III 3, ed. A. Meineke (Bonn 1836) 102.

(82) Anna Comnena, *Alexias* I 7, ad. L. Schopen (Bonn 1839) I 38. Gl. *n. dj.* 16 (76).

(83) Mansi XV 162; MPL 119 773; *Acta Alb.* I 54, 13; Jaffé 2682 (2021).

(84) Gl. dolje V, bilj. 75.

(85) Porphyr., *De thematibus* II 1 et 9, Bonn 56-58; A. Pertusi, *Const. Porfirogenito, De thematibus* (Città del Vaticano 1952) 86 i 94; Porphyr. 30 (141 i 144; 140 i 142) 32 (153 i 156; 152 i 156).

2. - Gornja i Donja Dalmacija

U povijesnim izvorima, kada se spominje ime Dalmacija, često susrećemo množinski oblik Dalmacije: « Dalmatiae, -arum ». Prema pravilima latinske gramatike množinski oblik imena neke zemlje upotrebljava se samo onda, kada je dotična zemlja razdijeljena na više dijelova, od kojih svaki nosi ime te zemlje, a dijelovi se razlikuju jedan od drugoga samo atributivnim dodatkom imenu zemlje. Dakle množinski oblik imena Dalmacije kaže nam, da se Dalmacija dijelila u dva ili više dijelova. Izrazom « Dalmatiae, -arum » označivalo se sve dijelove, čitavu Dalmaciju.

Koliko nam je poznato, množinski se oblik « Dalmatiae » spominje prvi put, kada se Kamilo Skribonij proglasio « imperator » u Dalmacijama nakon smrti cara Kaligule († 41 po Kr.) (86). Od tada množinski oblik Dalmacijâ dolazi češće. *Liber coloniarum Augusti et Neronis* veli: « Provinciae Dalmatiarum. In diversas regiones seu vocabula, vicos vel possessiones dividitur » (87). U kamenom natpisu kod Efeza čitamo: « T. Cl(audio) ... proc(uratori) argentariarum Pannoniarum et Dalmatiarum ... » (88). Putopis Augusta Antonina, koji u današinjem obliku potječe iz 3. stoljeća, ali sadrži

(86) « Claudius Titus, Drusi, Tiberii fratris filius ... Huius tempore Scribonius Camillus intra Dalmatias imperator creatus continuo occiditur ... ». S. A. Victor, *Epitome de Caesaribus* 4 (Leipzig 1911) 138.
(87) Bluhme - Lacmann - Rudorff, *Schriften der röm. Feldmessers* (Berlin 1848) 240.
(88) CIL III 6575.

građu iz polovice 2. stoljeća po Kr., na više mjesta spominje više Dalmacijâ: « De Italia per Istriam in Dalmatias », « Ab Ancona Jader in Dalmatias », « Ab Eterno Salonas in Dalmatias » (89). I spis *Notitiae dignitatum*, oko g. 425 po Kr., ima: « Provinciae ... Dalmatiarum » (90). Kralj Odoakar u izvorno sačuvanom papiru iz g. 489 piše: « in provincia Dalmatiarum » (91). Senator Cassiodorus spominje « Dalmatias, in Dalmatiis, Dalmatiarum », u svojoj kronici pod g. 475 i 481, te u pismima 4, 8 i 9 (92). *Consularia italica* pod g. 475 navode, kako je Nepos pred Orestom pobjegao « ad Dalmatias », a pod g. 482, da je Odoakar pošao « in Dalmatiis » (93). Papa Gelazije I (492-96) spominje « reculam b. Petri inter Dalmatias constitutam » (94). Godine 526-27 kralj Atalarik piše: « illustrem comitum Osuin ... Dalmatiis decrevimus praesidere » (95).

(89) P. Wesselingius, *Vetera Romanorum itinera* (Amsterdam 1735) 265, 270, 297 sl.; K. Miller, *Itineraria Romana* (Stuttgart 1916) LXI.
(90) *Notitia dignitatum, Occid.* II 9 (109).
(91) G. Marini, *I papiri diplomatici* (Roma 1805) 128 (82). – Miho Barada u svojoj raspravi *Dalmatia Superior* (Rad JA 270, Zagreb 1949, 93) tvrdi, da je Odoakrov papiros najstariji spomenik, u kojemu dolazi množinski naziv Dalmatiarum. Ali to nije ispravno. Efeški kameni natpis je i materijalno stariji od Odoakrova papirosa, a stvarno su od njega stariji svi izvori, što smo ih naveli u bilj. 86-90. Ti izvori, iako su do nas došli u prijepisima, koji su materijalno mlađi od Odoakrova papirosa, sadrže sigurne i nepromijenjene množinske nazive Dalmacijâ, koje su pisci zabilježili daleko prije Odoakra.
(92) L. Gareti, *Cassiodori Aurelii Opera omnia* II (Venetiae 1729) 117, 130, 136; MGH, *Auct. antiquiss.* XII 234, 274 sl.; Cassiodorus Senator, *Chronica*, MGH, *Auct. antiq.* XI 158.
(93) MGH *Chronica minora saec. VI-VII* (Berlin 1892) 307 i 313.
(94) Mansi VIII 141; MPL 59 155; Jaffé 686 (412).
(95) Šišić, *Priručnik* 148.

Papa Vigilije (537-554) daje g. 549 odredbe « tam de Dalmatiarum patrimoniis quam de Praevalitano » (96).

Ovo su glavni izvori, dosada poznati, iz rimskoga i gotskoga doba, koji nam govore o razdiobi Dalmacije na više dijelova. Ali čudno, da se ni u jednome od tolikih izvora ne kaže, kako su se ti dijelovi Dalmacije zvali u rimsko doba. Petar Wesselingius (97), izdavač starih rimskih putopisa, misli, da su se dijelovi Dalmacije mogli zvati: Dalmatia prima i secunda, kao što se u rimsko doba često zvale obližnje i daljne provincije kao Panonija, Mizija, Galija i Germanija. Kako Plinije Stariji spominje, da Dalmaciju paralelno s morem presijecaju Dinarske planine, to je naš Ivan Lučić (98) zaključio, da se u staro doba dijelila i Dalmacija na Primorsku i Zagorsku, Dalmatia Mediterranea i Dalmatia Transmontana. Imenom Mediterranea zvao se i južni dio obližnje provincije Norika (provincia Mediterranea Noricum), a nosile su taj naziv i neke druge rimske provincije. Lučićevo mišljenje prihvatio je i Wesselingius i mnogi drugi.

Oba spomenuta mišijenja moguća su, ali ni za jedno ni za drugo ne nalazimo u izvorima nikakvu potvrdu.

Plinije Stariji (o. 23-79 po Kr.) ostavio nam je zapisano, da se u njegovo vrijeme provincija Gornjega Ilirika ili Dalmacija dijelila na tri sudska zbirališta (conventus) ili okruga, i to: skradinski

(96) Mansi IX 355; *Acta Alb.* I 34, 7; Jaffé 923 (603).
(97) Wesselingius, *n. dj.* 270.
(98) I. Lucius, *De regno Dalmatiae et Croatiae* 58.

(conventus Scardonitanus), solinski (Salonitanus) i naronski (Naronitanus) (99). Kako je u to doba sudstvo bilo usko vezano s upravom, to je spomenuta provincija bila i upravno podijeljena na tri pokrajine (regiones), kako ih naziva *Liber coloniarum*. Prema tome, po našem mišljenju, Dalmacija se dijelila u rimsko doba na Dalmaciju Skradinsku ili Liburnijsku (Dalmatia Scardonitana seu Liburnica), Dalmaciju Solinsku (Damaltia Salonitana) i na Dalmaciju Naronsku (Dalmatia Naronitana).

Prema istom Pliniju skradinski se okrug protezao od rijeke Raše u Istri do Krke u Dalmaciji, solinski okrug od Krke do Cetine, a naronski okrug od Cetine do Lješa sjeverno od rijeke Mata u današnjoj Albaniji. Ilirsko pleme Delmata s glavnim gradom Duvnom pripadalo je solinskom okrugu, a tako i plemena ilirska Deura, Dicija, Mezeja i Sardeata. Ilirska plemena Darsa, Deziteja, Dokleata, Nerezita i Vardejaca pripadala su naronskom okrugu. Granica između ova dva zadnja okruga tekla je rijekom Cetinom od njezina ušća do najistočnijega lakta, odatle je skretala sjevernoistočno do brda Klobuk, sjeverozapadno od Ljubuškoga, odatle na sedlo Vranić, istočno od Posušja, pa Dabilom i Čvrsnicom do jadranskoga razvoda na Bitunji i Ivanplanini, zatim bosansko-hercegovačkim razvodnim planinama do srednje Drine blizu Goražda.

(99) « Conventum Scardonitanum petunt Iapudes et Liburnorum civitates XIIII ... Salona colonia ab Iader CXII petunt in eam iura viribus descriptis in decurias CCCXLII Delmatae, XXV Deuri, CCXXXVIIII Ditiones, CCLXVIIII Maezei, LII Sardeates ... Narona colonia tertii conventus a Salona LXXXV p. ... Cerauni decuriis XXIIII, Daversi XVII, Desitiates

Zippel (100) je iznio mišljenje, da su u početku u Iliriku bila samo dva sudsko-upravna okruga (conventus), i to naronski i skradinski, a da je salonitanski okrug ustanovljen kasnije za careva. To se mišljenje ne može prihvatiti, jer mu se protivi navod Cezarov u *De bello civili* III 9, 2. Tu Cezar pripovijeda, kako je g. 49 pr. Kr. Pompejev legat Octavius sazvao članove salonitanskoga okruga u Salonu kušajući ih nagovoriti, da se pridruže Pompejevoj stranci (101). To nam nedvojbeno dokazuje, da je salonitanski okrug bio organiziran i postojao već prije građanskih ratova, a to znači od najstarijih vremena, otkada postoji samostalna provincija Ilirik. Prvi spomen drugih dvaju okruga kod Plinija Starijega († 79 po Kr.) mlađi je za više od stotinu godina nego navod Cezarov o salonitanskom okrugu.

Razdioba zemalja na istočnoj strani Jadrana u tri pokrajine, kako nam ih opisuje Plinije Stariji, nastala je na osnovu geografskih i prometnih pogleda, ali se vodilo računa i o plemenskoj razdiobi zemlje i o povijesnim stvarnostima, s kojima su se Rimljani susretali od 3. stoljeća pr. Kr. pa dalje.

CIII, Docleatae XXXIII, Deretini XIIII, Deraemistae XXX, Dindari XXXIII, Glinditiones XLIIII, Melcumani XXIIII, Naresi CII, Scirtari LXXII, Siculotae XXIIII populatoresque quondam Italiae Vardaei non amplius quam XX decuriis ». PLINIUS SECUNDUS, *Nat. hist.* III 21 sl. C. Mayhoff I (Lipsia 1933) 288-290.

(100) G. ZIPPEL, *n. dj.* 198.

(101) « Discessu Liburnarum ex Illyrico M. Octavius cum iis quas habebat navibus Salonas pervenit ... Conventum Salonis cum neque pollicitationibus neque denuntiatione periculi permovere posset oppidum oppugnare instituit ... ». I. CAESAR, *Comm. belli civ.* III 9 (Lipsia 1926) II 96.

U najzapadnijem dijelu buduće provincije Dalmacije živjelo je ilirsko pleme Liburna, po kojemu se zemlja od Raše do Krke prozvala Liburnija. Ona je činila za se posebnu plemensku i geografsku cjelinu od najstarijih povijesnih vremena pa tijekom sve rimske vladavine. Grčki geograf Skilaks, oko 350 pr. Kr., u svom opisu primorskih zemalja govori i o Liburnima (102). I drugi geografi i povjesničari grčki i rimski trajno spominju Liburniju kao posebnu ilirsku cjelinu. Plinije Stariji pače ne broji je ni u Dalmaciju. On veli: « Konac Liburnije, a početak Dalmacije, jest Skradin, na toj rijeci (Titium-Krka), 12 tisuća koraka od mora » (103). I na karti Kastorovoj (*Tabula Peutingeriana*) od Raše do Krke naznačena je Liburnija, a Dalmacija je zabilježena od Krke do rijeke Mata sjeverno od Drača (104).

Ilirske zemlje južno od Cetine i one su činile posebnu cjelinu. Na tom prostoru bilo je organizirano prvo ilirsko kraljevstvo, s kojim su se Rimljani sukobili g. 229 pr. Kr. za vlade ilirske kraljice Teute. Te su krajeve Rimljani najprije nazvali Ilirik. Tu će se ime Ilirika na koncu jedino održati. U najjužnijem dijelu toga prostora i danas žive Albanezi, izravni potomci starih Ilira.

Prava, prvotna Dalmacija prostirala se od Ce-

---

(102) SCYLAX CARYANDENSIS, *Periplus* 21; C. Müller, *Geographi Graeci minores* (Paris 1882) I 26.

(103) « Liburniae finis et initium Delmatiae Scardona in amne eo (Titio) XII (m.) passuum a mari ». PLINIUS SEC., *Nat. hist.* III 22 (289). Vidi: M. SUIĆ, *Granice Liburnije kroz stoljeća, Radovi Instituta* JA II (Zadar 1955) 273-96; N. KLAIĆ, *Hist. zbornik* XI (Zagreb 1957) 189-92.

(104) *Tabula Peutingeriana*, segm. IV-VI et VI-VII, K. Müller, *Itineraria Romana* (Stuttgart 1916) 415-418.

tine do Krke. To je bila primorska oblast, kojom je vladalo ratoborno pleme Delmata, kada su se Rimljani s njima prvi put sukobili g. 156 pr. Kr.

Godinê 80-79 pr. Kr., kada su Rimljani osvojene ilirske zemlje od Lješa na rijeci Drimu do Raše u Istri proglasili rimskom pokrajinom Ilirikom, starim ilirskim jedinicama ostavili su autonomiju stvorivši zasebnu sudskoupravnu jedinicu za svaki od tri gore opisana ilirska kraja. Tako su nastali okruzi liburnijski ili skradinski, solinski i naronski. U te se okruge nije diralo ni g. 10 pr. Kr., kada je dotada jedinstvena pokrajina Ilirik bila razdijeljena na primorsku provinciju pod imenom Gornji Ilirik ili Dalmacija, i na sjeverni ravnički dio pod imenom Donji Ilirik ili Panonija. Pa i u općoj reorganizaciji rimskoga carstva g. 297 po Kr. postojeće uređenje u Dalmaciji samo je utoliko promijenjeno, što je od naronskoga okruga otrgnut južni dio, provincija Prevalis (Praevalis), tako da je ubuduće za sve vrijeme rimske uprave naronski okrug bio stegnut na krajeve od Budve do Cetine. U dalmatinski i liburnijski okrug nije se ni tada diralo. Budući da se Gornji Ilirik već od g. 10 po Kr. stao i privatno i službeno nazivati Dalmacijom, to se i pojedini njezini dijelovi, više puta spominjani sudskoupravni okruzi, nazivali Dalmacijom. Ali kako je svaki okrug imao svoj posebni pridjevak, kojim se označivalo pokrajinsko značenje njegovo, to se prema pravilima latinskoga jezika upotrebljavao množinski oblik « Dalmatiae, -arum », kada se htjelo pod jednim zajedničkim pojmom označiti sva tri dalmatinska okruga, dotično cijelu provinciju Dalmaciju. Takva razdioba i nazivi ostali su sve do seobe naroda.

Koncem 6. i početkom 7. stoljeća Slaveni su pod vodstvom Avara pobili ili rastjerali staro romansko i romanizirano pučanstvo Dalmacije i sami se nastanili u opustošenim krajevima. Ovu kolonizaciju upotpunili su Hrvati, koji su došli na jug na poziv i za vlade bizantskoga cara Heraklija (610-641). Oni su sve zemlje od rijeke Raše u Istri do Vojuše u Albaniji, kojima su zavladali i gdje su se naselili, nazvali: « Zemlja Hrvatâ » (Terra Chroatorum) ili Hrvatska. Starih rimskih okruga i posebnih naziva liburnijskoga, solinskoga i naronskoga nestalo je. Staro romanizirano ilirsko pučanstvo održalo se na zapadu samo u utvrđenim gradovima, u Splitu, Trogiru i Zadru, te na kvarnerskim otocima Krku, Rabu, Cresu i Lošinju. Ova se dva zadnja otoka zvala zajedničkim imenom Osor. Na jugu se održali gradovi Rhausion, kasniji Dubrovnik, Risanj (Rossa), Kotor i Budva. Ovi ostaci negdašnjih Dalmacijâ ostali su u vlasti Bizanta, koji je od njih stvorio posebnu upravnu jedinicu ovisnu o ravenatskom egzarhu. Godinê 598 u mjesecu listopadu papa Grgur Veliki piše « Marcelinu, prokonzulu Dalmacije » (105), koji je bio podložen « Kaliniku, egzarhu

---

(105) « Marcellino proconsule Dalmatiae », Gregorii I Registri IX, ep. 158. MGH *Epistolae* II (Berlin 1899) 159. – Šišić, *Povijest Hrvatâ* 227, ima krivo, kada tvrdi, da je dalmatinski prokonzul Marcelin bio podvrgnut ilirskom prefektu, a neovisan od egzarha Italije u Raveni. Područje ilirske prefekture prostiralo se istočno od Drine i Budve, a Dalmacija je po Dioklecijanovoj uredbi spadala na prefekturu Italije, koje je funkcije vršio egzarh ravenski sve do propasti egzarhata g. 751. Kako se vidi iz poslanicâ Grgura Velikoga ravenatski egzarh Kalinik, kao nadležni prefekt, imao je veliki udio u imenovanju Maksima salonitanskim biskupom. Gl. Gregorii I, *Reg.* VIII, ep. 36; IX ep. 154-156, 176 (II 38 sl., 155 sl., 172).

Italije » (106) u Raveni, po Dioklecijanovoj uredbi o razdiobi carstva na prefekture. Govoreći o događajima g. 879 Porfirogenet spominje dalmatinskoga stratega kao ustanovu, koja već dulje vremena postoji (107). Naše je mišljenje, da je Dalmacija podignuta u red bizantskih vojnih zapovjedništava (thema) sa strategom na čelu prvih godina nakon što je Karlo Veliki, ugovorom g. 812, priznao Bizantu vlast nad primorskim gradovima u Dalmaciji (108).

Usprkos bizantskoj jedinstvenoj upravnoj organizaciji dalmatinski je teritorij dolaskom Hrvata bio stvarno razbijen na dva dijela: na zapadni sa središtem u Zadru (109) i južni s glavnim mjestom

---

(106) « Callinico, exarcho Italiae », *n. dj.* 154.

(107) « Ali im Hrvati to nijesu dopuštali, jer im tada još nijesu plaćali danak, nego su sve, što sada (oko g. 950) plaćaju Slavenima (= Hrvatima), dotle plaćali (bizantskom) strategu ». PORPHYR. 30 (146); RAČKI 372.

(108) « [Carolus] regnum Francorum ... nobiliter ampliavit, ut poene duplum illi adiecerit ... Histriam quoque et Liburniam atque Dalmatiam, exceptis maritimis civitatibus, quas ob amicitiam et iunctum cum eo foedus Constantinopolitanum imperatorem habere permisit ... ». EINHARDUS, *Vita Karoli Magni* 15, MGH SS II 450 sl.

(109) O Zadru, sjedištu upravitelja pokrajine pa vojnoga zapovjedništva (thema), u izvorima imamo ove spomene iz 9. stoljeća: « Paulus dux Jaderae ... legati Dalmatarum » (EINHARDUS, *Annales*, an. 805, MGH SS I 193; oko g. 840 Dalmacijom upravlja carski spatar i strateg Brienij (G. SCHLUMBERGER, *Sigillographie de l'Empire Byzantin*, Paris 1884, 205); g. 846-48 vojvoda Trpimir vodi rat s dalmatinskim strategom (« cum rex Tirpimirus iret contra gentem Graecorum et patricium eorum ». L. KATIĆ, *Saksonac Gottshalk na dvoru kneza Trpimira* (Zagreb 1932) 8; g. 834-56 Dalmacijom upravlja bizantski arhont (*Taktikon*, TH. USPENSKIJ, *Vizantijskaja tabel'o rangakh, Izvestija russkago arheol. Inst. v Konstantinopele* 3, 1898, 109-130); u vremenu prije g. 879 Dalmacijom upravlja bizantski strateg (gl. gore bilj. 107); to se isto navodi u *Kleterologion Philothei* g. 899 (J. B. BURY, *The Administrative System in the Ninth Century with a revised Text of the Kletorologion of Philotheos,*

Rhausion (Dubrovnik) (110). Radi lakše uprave i obrane Bizant je češće i jednom i drugom dijelu davao posebne upravnike, i oba grada, Zadar i Rhausion, zvao metropolama, glavnim gradovima. Radi toga su se ova dva dijela bizantske Dalmacije počela zarana nazivati posebnim imenima, i to zapadni dio Donja Dalmacija, Dalmatia Inferior, a istočni Gornja Dalmacija, Dalmatia Superior. Prve spomene takve razdiobe nalazimo i za novoga poretka u ravenatskom egzarhatu (556-751) u množinskom nazivu « Dalmatiae, –arum ».

Tako gotski povjesničar Jordanes (oko 556) više puta spominje « Dalmatias » i « Dalmatiis » (111). Grgur Veliki piše g. 593: « universis episcopis [per] Dalmatias » (112). Oko g. 624 *Auctarii havniensis ordo prior* i *posterior* spominje bijeg Neposov « ad Dalmatias » i put Odoakrov « in Dalmatiis » (113). Ravenatski Kosmograf, oko g. 670, piše: « Dalmatias transeunt plurima flumina » (114).

I poslije propasti ravenatskoga egzarhata pisci spominju više Dalmacijâ.

---

u *The British Academy Suppl. Papers I* (London 1911) 131 sl.). Gl. također A. PERTUSI, *Costantino Porfirogenito, De thematibus, Studi e testi* XIV sl., 41-43; J. POSEDEL, *Pitanje dalmatinskog temata u prvoj polovici IX. stoljeća*, u *Historijski zbornik* III (Zagreb 1950) 217-219; J. FERLUGA, *Vizantiska uprava u Dalmaciji*, Beograd 1957.

(110) PORPHYR., *De thematibus* II, Bonn 61; A. Pertusi 97; RAČKI 342. Slično THEOPHANES CONTINUATUS V 53 (Bonn 1836) 289; RAČKI 344; G. CEDRENUS, *Hist. comp.* (Bonn 1839) II 219. Gl. također dolje VIII, bilj. 19.

(111) JORDANES, *Getica* 45 i 53. MGH *Auctores antiquissimi* V 1 (Berlin 1882) 120 i 129.

(112) GREGORIUS M., *Registri* IV, *ep. 10*, MGH *Epistolae* I (Berlin 1891) 249

(113) MGH *Chronica minor saec. IV-VII* (Berlin 1892) I 307, 311, 313.

(114) RAVENNAS IV 16 (212). Gl. ondje 207.

Tako akvilejski patrijarh Paulin u svojoj pjesmi o smrti vojvode Erika pjeva g. 799: « Dalmatiarum quibus obstat terminus » (115).

Mletački ljetopisac Ivan Đakon, tajnik dužda Petra II Orseola (992-1009), na osnovu starih izvora piše u svojoj *Mletačkoj kronici,* da su g. 805 duždevi Obelieri i Beato poslali « brodovlje u provinciju Dalmacijâ, da ih oplijene », a g. 806 da je bizantski patricij Niceta « bio poslan od cara u krajeve Dalmacijâ i Venecijâ », da ih zauzme (116). Pod g. 872 bilježi, da su Saraceni oplijenili « neke gradove Dalmacijâ » (117).

Landulf Umni oko g. 813 navodi, kako je Alarik u Dalmacijama skupio barbare i došao u Epir (118). Ravenatski ljetopisac Agnellus oko g. 840 napisao je, da je ravenatski nadbiskup Damjan (692-708) bio rodom iz Dalmacijâ (119).

U predgovoru zapisnika crkvenoga sabora u Splitu g. 925 veli se: « kada je u zemlji Hrvatâ i u krajevima Dalmacijâ Tomislav bio kralj », on i « biskupi Dalmacijâ » (120) zamole papu Ivana X

---

(115) *Versus Paulini de Herico duce.* MGH, *Poetae latini medii aevi* I 131; Rački 301.

(116) « Predicti duces (Obelierus et Beatus) navalem exercitum ad Dalmaciarum provinciam depopulandam destinaverunt ... in partes Dalmaciarum atque Veneciarum ». Johannes, *Chronicon Venetum,* MGH SS VII 14; Rački 310 sl.

(117) « Sarraceni ... quasdam Dalmaciarum urbes depopulati sunt ». Johannes, *Chronicon Venetum,* MGH SS VII 19; Rački 365.

(118) Landolfus Sagax, *Additamenta ad Pauli Historiam Romanam* XIII 192, MGH *Auct. antiquissimi* II (Berlin 1879) 355.

(119) « Hic vero praesul ex Dalmatiarum fuit partibus, sed obtulerunt eum huic sui parentes ecclesiae ». Agnellus, *Liber Pontificalis ecclesiae Ravennatis,* MGH *Scriptores rerum Langobardicarum et Italicarum saec. VI-IX* (Berlin 1878) 365.

(120) « ... consulatu peragente in provincia Chroatorum et

(914-927), da im pošalje legate, da bi pod njihovim predsjedanjem održali crkveni sabor u Splitu.

Papa Leon VI g. 928 potvrđujući zaključke drugoga crkvenoga sabora u Splitu upravlja pismo: « ... svim biskupima, koji borave u Dalmaciji », i pita ih: « zašto vi, biskupi Dalmacijâ, prezirete vašega metropolitu », nadbiskupa splitskoga? (121). On dakle poznaje dvije Dalmacije, koje zove zajedničkim imenom « Dalmatiae, –arum » i samo Dalmacijom.

Godinê 986 u zadarskoj darovnici samostanu sv. Krševana spominje se: « Maj, glavar goreimenovanoga grada (Zadra) i prokonzul Dalmacijâ » (122).

Godinê 1036 u darovnici nekoga Sergija, sina Petrova, istom samostanu sv. Krševana spominje se: « u krajevima Dalmacijâ, kada je vršio čast protospatara i stratega Gregorije ... » (123). U darovnici, koju sâm Gregorije čini samostanu sv. Krševana dne 13. veljače 1036 njegov je naslov: « Grgur, protospatarij i strateg cijele Dalmacije » (124). Ako se nazivi zemlje u ta dva izvora usporede, vidimo da izraz « Dalmatiarum » znači « universa Dalmatia », t. j. da Gornja i Donja Dalmacija čine cijelu Dalmaciju.

Dalmatiarum finibus Tamislao rege et Michaele in suis finibus praesidente duce ... dictus Chroatorum rex et Michael cum suis proceribus simulque episcopis Dalmatiarum ... ». Rački 187 sl.; Šišić, *Priručnik* 213 sl.

(121) « Cur uos, Dalmatiarum episcopi, contemptores (estis uestri metropolitani)? ». Rački 196; Šišić, *Priručnik* 224.

(122) « Ego quidem Maius, prior supra dicte ciuitatis (Jaderae) atque proconsul Dalmatiarum ». Rački 21.

(123) « In finibus uero Dalmatiarum honor prospatarii et stratico Gregorio uiro illustrissimo procurante ». Rački 44.

(124) « Gregorio protospatario et stratico uniuerse Dalmatie ». Rački 43.

Godinê 1059 u povelji danoj samostanu sv. Ivana u Biogradu na Moru hrvatski kralj Petar Krešimir daje sebi naslov: « kraljujući Krešimir, kralj Hrvatâ i Dalmacijâ » (125). Sličan mu naslov daje i papa Aleksandar II (1061-1073) potvrđujući zaključke crkvenoga sabora u Splitu g. 1061. Papa upravlja pismo: « Biskupima i kralju Dalmacijâ » (126).

U izvorima, osobito crkvenim, iz 10. stoljeća pa dalje saznajemo i imena, kojima se u to doba nazivalo Dalmacije. Južni dio od Cetine do Budve zvao se « Gornja Dalmacija », a zapadni od Cetine do Raše « Donja Dalmacija ». Prvi spomen tih dviju Dalmacija i granice između njih nalazimo u službenom zapisniku crkvenoga sabora u Splitu g. 928. Tu se veli: « ... zadarska biskupija kao i ostale biskupije Dalmacijâ: rabska, krčka i osorska, koje se nalaze u zapadnoj strani; biskupije pak druge, koje leže na istoku, t. j. stonska, dubrovačka i kotorska ... » (127). Sabor dakle poznaje dvije Dalmacije, jednu zove zapadnom Dalmacijom, a to je Donja Dalmacija, a drugu istočnom, a to je Gornja Dalmacija.

Gornju ili Donju Dalmaciju, ili obje zajedno izričito spominju ovi izvori iz 12. stoljeća:

---

(125) « Regnante Cresimiro rege Chroatorum et Dalmatiarum ». Rački 51; Šišić, *Priručnik* 230.

(126) « (Alexander II) episcopis et regi Dalmatiarum ». Mansi XIX 977; Rački 205; Šišić, *Priručnik* 236.

(127) « ... iadertina ecclesia, quam caeterae ecclesiae Dalmatiarum, arbensis, ueclensis, absarensis, quae sunt in occidentali parte positae; ecclesiae uero aliae, quae in oriente habentur, id est stagnensis, ragusitana et catharitana ... ». Rački 195; Šišić, *Priručnik* 222.

28. rujna 1120 papa Kaliksto II upravlja pismo « biskupima Gornje Dalmacije i Dioklije » (128).

Godinê 1177 papinski legat Rajmund de Capella sazivlje crkveni sabor svih dalmatinskih biskupa u Splitu, da bude zgodniji pristup biskupima « Gornje Dalmacije » (129).

13. svibnja 1189 Pavao, biskup Dulcinja, izjavljuje, da mu je poznato, da je dubrovačka metropolija « majka i gospodarica svih crkava Gornje Dalmacije » (130).

Godinê 1199 Inocencije III piše o svojim legatima, koje je početkom te godine bio poslao u Duklju: « ... kada su unišli u pokrajinu Gornju Dalmaciju ... » (131).

Toma Arhiđakon splitski, u svojoj knjizi *Historia salonitanae ecclesiae*, daje 15. poglavlju naslov: « O iznimljenju biskupa Gornje Dalmacije », a u samom tekstu toga poglavlja opetovno tvrdi, da su negda biskupi i Gornje i Donje Dalmacije bili podložni splitskoj metropoliji (132). U pogl. 39.

---

(128) « Calixtus episcopus ... omnibus episcopis superioris Dalmatiae seu Diocliae ». Farlati VI 62; Smičiklas II 35, 36; *Acta Alb.* I 83, 28; Jaffé I 6863.

(129) « R(aymundus) de Capella ... apostolice sedis legatus ... quod prelatos superioris Dalmatie non videamur pernimium fatigare, in Spalatensi ciuitate ... concilium auctore Domino duximus celebrandum ». Original u arhivu kaptola u Splitu (XVI 1, 162); Farlati VI 61; Smičiklas II 145, 148.

(130) « Ego Paulus Dulcinii episcopus ... sciens Ragusinam metropolitanam ecclesiam fore matrem et dominam cunctarum ecclesiarum superioris Dalmatiae ... ». Smičiklas II 218, 235; *Acta Alb.* I 105, 35.

(131) « ... cum provinciam Dalmatiae superioris ingressi essent ... ». Innocentius III, *Reg. an. II, ep. 180.* MPL 214, 731; Mansi XXII 707; A. Potthast, *Regesta Pontif. Roman.* I (Berlin 1874) 831; *Acta Alb.* I 122, 39.

(132) « Fuerunt autem in ecclesia spalatensi archiepiscopi

spominje, kako su Tatari g. 1242 doprli do gradova Gornje Dalmacije.

Naše je mišljenje, da nazivi Gornja i Donja Dalmacija nijesu postojali u rimsko doba, nego su nastali tek za bizantske organizacije Dalmacije u sklopu ravenatskoga egzarhata (g. 556-751). Zato nam govore ove činjenice: 1) U starim izvorima prije seobe narodâ nema nigdje spomena o nazivima Gornja i Donja Dalmacija. 2) Dalmacija se u rimsko doba dijelila na tri područja (conventus, regiones), a ne na dva (133). 3) Da razdioba Dalmacije na Gornju i Donju Dalmaciju potječe iz rimskoga doba, to bi već tada morala iščeznuti razlika između solinske i liburnijske Dalmacije i ta se dva područja stvarno i imenom sliti u zajednički kraj pod nazivom Donja Dalmacija. Ali iz izvora znamo, da tako nije bilo. Liburnija je zadržala svoju vlastitu osebujnost i ime sve do propasti zapadnoga rimskog carstva. Još polovicom 7. stoljeća, kada je stara rimska pokrajinska organizacija već bila pokopana, Ravenatski Kosmograf i njegov zemljak i mlađi suvremenik Gvido opisuju Liburniju kao posebnu pokrajinu sa svojim vlastitim imenom (134). Tek iza seobe naroda za bizantske organizacije ostaci se negdašnje Dalmacije okupljaju u dva različita okruga sa Zadrom i Dubrovnikom kao glavnim grado-

---

multi, quibus ex priuilegio salonitane ecclesie omnes episcopi superioris et inferioris Dalmatie obediebant, ut suffraganei ab antiquo ». THOMAS ARCH., *Hist. salonitana* 13 (Rački 35).

(133) Gl. gore, str. 110-114.

(134) Ravennas Anonymus govori o Liburniji u svojoj *Cosmographia* IV 22, 31, 37; V 24; a Guido u svom *Epitome* 6 i 20.

vima (135). I sami nazivi Gornja Dalmacija za istočni dio, a Donja Dalmacija za zapadnu stranu upućuju nas na Ravenu, koja je te nazive Dalmaciji dala. Donji krajevi nazivaju se oni, koji su bliže središtu, koje daje ime, a gornji oni, koji su mu dalje. Tako je kasnije Venecija zvala Donjom Albanijam krajeve oko Boke Kotorske, koji su joj bili bliže, a daljnje krajeve u pravoj Albaniji zvala je Gornjom Albanijom.

Kako vidimo iz zapisnika crkvenoga sabora u Splitu g. 928 te iz pisama Ivana X i Leona VI množinski su se nazivi Dalmacijâ, a prema tome i Gornja i Donja Dalmacija, u to doba protezali samo do Budve (136), a to znači do granice, koja je dijelila Dioklecijanove provincije Dalmaciju i Prevalis. Tu je granicu imala Gornja Dalmacija i polovicom 10. stoljeća, kada je Konst. Porfirogenet pisao svoja djela *De thematibus* i *De administrando imperio*. On u tim djelima na više mjesta navodi, da se u njegovo vrijeme drački temat protezao do Budve, a odatle na zapad Gornja i Donja Dalmacija, dotično temat dalmatinski (137).

S novom činjenicom mi se susrećemo u *Povijesti salonitanskoj* Tome Arhiđakona (pogl. 15: De exemptione episcoporum Superioris Dalmatiae) i u zakletoj izjavi dulcinjskoga biskupa Pavla g. 1189 (138). Prema ovima Gornja Dalmacija siže sve do rijeke Drima u Albaniji. Naziv Gornje Dalmacije proširio se od Budve, kako je to prvi dokazao Barada u svojoj

---

(135) Gl. gore bilj. 109 i 110.

(136) Gl. gore bilj. 127.

(137) Gl. gore bilj. 85.

(138) Gl. gore bilj. 130.

radnji *Dalmatia Superior* (139), od kada je g. 989 bugarski car Samuel (976-1014) razrušio drački temat zauzevši njegov južni dio s glavnim gradom Dračom. Kako je preostali dio dračkoga temata od Bojane do Budve bio premalen za samostalnu državnu jedinicu, to je Bizant pridružio te krajeve svojoj najbližoj političkoj jedinici u Gornjoj Dalmaciji s glavnim gradom Dubrovnikom.

Biskupije od Bojane do Budve, koje su do g. 989 pripadale Draču, Rim je najprije pripojio splitskoj metropoli (140), dok nije g. 997-98 na zahtjev bugarskoga cara Samuela stvorio novu metropolu u Dubrovniku za sve krajeve između Cetine, dotično između Neretve i Bojane. Novo stvoreno stanje, političko i crkveno, utjecalo je na to, da se od tih vremena, t. j. od g. 989 a osobito od g. 998, počelo nazivati Gornjom Dalmacijom sve krajeve do rijeke Bojane, dotično do Drima. Na novom području Gornje Dalmacije nijesu nastale promjene ni poslije g. 1014, kada je Vasilije II svladao bugarskoga cara Samuela i ponovno zauzeo Drač. Razlog je tome, što je Vasilije II za borba s carem Samuelom bio ustupio cijeli dalmatinski temat, dakle sve do rijeke Bojane,

---

(139) *Rad JA* 270 (Zagreb 1949) 93-113.

(140) Da se splitska metropolija negda protezala i od Budve do rijeke Drima u Albaniji, govore nam ovi spomenici: a) God. 1078 postoji spor « inter spaletanum archiepiscopum ac ragusensem » o biskupijama u Duklji (gl. RAČKI 211sl.). b) God. 1177 barski biskup Grgur tvrdi: « Salonitanam ecclesiam primatum in tota Dalmatie provincia et nostre ecclesie matricem fuisse non ignoramus » (SMIČIKLAS II 169, 170; *Acta Alb.* I 99, 33). c) *Provinciale Vetus* u svojoj prvoj redakciji pod splitskom metropolom broji: « civitas Dulcinium, civitas Suacium, civitas Antibarum » (MPL 98, 466). d) THOMAS ARCH., *Hist. salonitana* 15 (Rački 43-47): « De exemptione episcoporum Superioris Dalmatiae ».

hrvatskom kralju Stjepanu Držislavu (969-995) (141). Dobri odnošaji između Bizanta i Hrvatske vladali su i za Držislavovih sinova kralja Gojislava i Krešimira III (997-1030), koji su g. 1018 formalno priznali vrhovnu vlast Vasilija II (142). Na to se naglo počeo jačati južni dio Hrvatske, Crvena Hrvatska s Dukljom kao središtem, a drački metropolita pristao g. 1054 za konačnoga raskola uz Bizant, tako da se više nigda nije radilo, da bi se latinske biskupije u Duklji povratile pod dračkoga metropolitu. Ubuduće se radi samo o tome, da li će biskupije proširene Gornje Dalmacije pripadati metropoliji splitskoj, ili dubrovačkoj, ili domaćoj barskoj.

3. - Vjerodostojni izvori istovjetuju Hrvatsku s Dalmacijom

Franački kroničar Einhard u svojim *Analima* (796-829) pod g. 819 bilježi, kako je Ljudevit Posavski ratovao s franačkim vazalom Bornom, vojvodom Bijele Hrvatske, koju Einhard istovjetuje s Dalmacijom. On veli: « Ljudevit izađe u susret Borni,

---

(141) Gl. gore II, bilj. 38.

(142) « Kada je Bugarska bila pokorena, caru se podloži i susjedni narod Hrvata, kojim su vladala dva brata. Ovi, pošto su se (caru) poklonili i primili časti i pristojne darove, podložan postade i (njihov) narod ». G. KEDRENOS, *Hist. compendium* II (Bonn 1839) 476. Rački u svojim raspravama *Scriptores rerum chroaticarum* (*Rad JA* 51, 169-171) i *Hrvatska prije XII vieka* (*Rad JA* 56, 122 sl.) i Klaić, *Hrvati i Hrvatska* (Zagreb 1930) 34 sl., krivo traže ovu dvojicu hrvatskih vladara u Raškoj i poriječju rijeke Lima. Gl. ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvatâ* 482; D. MANDIĆ, *Sredovječna Bosna bez Srba*, u *Hrvatska Revija* V (Buenos Aires 1955) 443.

vojvodi Dalmacije, koji se bio utvrdio na rijeci Kupi ... Ljudevit slijedeće zime opet je nahrupio u Dalmaciju » (143).

Prudentius Trecensis u svojim *Analima* g. 849 zabilježio je, da je glasoviti franački monah Gotschalk, koji je neko vrijeme boravio na dvoru vojvode Trpimira, bio u « Dalmaciji », istovjetujući ovu zemlju s Hrvatskom (144).

Godinê 928 Leo VI pišući « svim biskupima, što borave po Dalmaciji » istovjetuje prostor njihovih biskupija sa « Zemljom Hrvatâ » (145).

Godinê 1103 papa Paskal II šalje kardinala Augustina u Hrvatsku i Ugarsku, da u hrvatskim gradovima širi pravednost. U tom pismu papa istovjetuje Hrvatsku s Dalmacijom: « ... in Dalmatiam et Ungariam ... ad propagandam per dalmatinas ciuitates iusticiam » (146).

I papa Inocencije II g. 1139 Hrvatsku nazivlje imenom Dalmacije pišući splitskom nadbiskupu Gaudiju: « Gaudio, salonitano archiepiscopo ... episcopos per Dalmatiam constitutos suffraganeos ... obe-

---

(143) « Liudevitus, Bornae occurrit Dalmatiae duci ad Calapium fluvium consistenti ... Liudevitus sequenti hieme Dalmatiam iterum ingressus ... ». *Vita Hludowici imp.* 32, MGH SS II 624 sl.; RAČKI 322. Gl. EINHARDUS, *Annales,* an. 819, MGH SS II 206; RAČKI, *n. dj.*

(144) « [Anno 849] ... Godescalcus Gallus ... Italiam specie religionis agressus, inde turpiter eiectus, Dalmatiam, Pannoniam Noreiamque adorsus ... ». PRUDENS TRECENSIS, *Annales,* MGH SS I 443; RAČKI 341.

(145) « Leo episcopus ... Formino sanctae iadaratensis ecclesiae episcopo, et Gregorio, sanctae nonensis ecclesiae episcopo omnibusque episcopis per Dalmatiam commorantibus ... spalatensem etiam archiepiscopum in *Croatorum terra* uolumus ut propriam suam parochiam retineat, quemadmodum antiquitus salonitana ecclesia retinebat ». RAČKI 196; ŠIŠIĆ, *Priručnik* 223 sl.

(146) FARLATI IV 6; SMIČIKLAS II 8, 12.

dire sancimus, quem unum totius Dalmatie metropolitanum in salonitana ecclesia fore scimus, iuxta quod in decretis nostris comperimus » (147).

Godinê 1166 ugarsko-hrvatski kralj Stjepan potvrđujući stare darovnice samostanu sv. Ivana Krstitelja kod Biograda na Moru veli, da se taj hrvatski krunidbeni grad nalazi u Dalmaciji: « ... Monasterio sancti Johannis in finibus Dalmatiae sito, in urbe, quae ... Alba vocabatur » (148).

Suvremenik Popa Dukljanina bio je arapski geograf Idris. U svom glasovitom geografskom djelu *Kitab nuzhat al muštak* on piše:

« Na zemlje Akvileje, o kojima smo govorili, nadovezuju se zemlje Hrvatske, zvane Dalmacija ... Bakar je prvi grad države Hrvatske, koja se zove Dalmacija, a prostire se uz ... more » (149).

Drugi mlađi suvremenik Popa Dukljanina i crkveni starješina Bara, barski biskup Grgur, piše g. 1177 Gvalteru, splitskom kanoniku i papinskom legatu: « Znam, da je salonitanska crkva imala primat u cijeloj državi Dalmaciji i da je bila matica naše (barske) biskupije » (150). Tu on Dalmacijom zove

---

(147) FARLATI III 173; MPL 179, 476; SMIČIKLAS II, 47, 48.

(148) SMIČIKLAS II 100, 106.

(149) « Wa jetluu hadzihi 'l bilade elleti dzekernaha min biladi Iiklaja biladun Grvasijjeh elleti tusemma Dalmasija(h) ». M. AMARI - C. SCHIAPARELLI, *L'Italia descritta nel « Libro del re Ruggero » compilato da Idrisi* (Roma 1883) arapski tekst str. 70, tal. prijevod str. 84. « Wa medinetu 'l Bakari hije awwalu biladi Grvasija elleti tusemma Dalmasija wa hije ala 'l bahri ». *N. dj.* 88 i 106.

(150) « Nam salonitanam ecclesiam primatum in tota Dalmatie prouincia et nostre ecclesie matricem fuisse non ignoramus ». FARLATI VII 26; SMIČIKLAS II 170; *Acta Alb.* I 33.

sve hrvatske zemlje od Raše u Istri do Bojane u Albaniji.

Treći suvremenik Popa Dukljanina, Vilim Tirski, u svojoj *Povijesti*, koju je napisao prije g. 1183, piše, kako je jedna grupa križara, pod vodstvom tuluškoga grofa i podijskoga biskupa, iz Istre prešla u Dalmaciju i prošla je za 40 dana s velikim naporima. U Dalmaciji ima, veli on, 4 nadbiskupije: u Zadru, Splitu, Dubrovniku i Baru. Stanovnici su Slaveni Dalmatinci, koji govore hrvatskim jezikom, osim maloga broja Romana uz morsku obalu, koji govore latinski (151).

I Fulcherius Carnotensis u svojoj *Povijesti Jerusalima* piše, da je gornja grupa križara « prošla preko Dalmacije » (152).

I jedan dakle i drugi pisac zove Dalmacijom cijeli prostor Hrvatske od Istre do Skadra u Albaniji.

Ugarski ljetopisac Simeon de Keza, dvorjanik kralja Ladislava III (g. 1272-1290) u svom djelu *Gesta Hungarorum* napisao je na osnovu starih izvora, da je kralj Koloman « poslavši vojsku u kraljevstvo Dalmacije dao ubiti (hrvatskoga) kralja Petra » (153). Istu vijest donosi i venecijanski kroničar A. Dandolo († 1354) prepisujući ugarskoga ljetopisca ili njegov izvor. I on teritorij hrvatskoga kraljevstva zove Dalmacijom (154).

Godinê 1244, 30. ožujka, Bela IV (1235-1270)

---

(151) Gl. dolje IX, bilj. 1.
(152) RAČKI 465.
(153) « Iste (Kalomanus) quoque in regnum Dalmacie misso exercitu occidi fecit regem Petrum ». SIMON DE KEZA, *Gesta Hungarorum*, Rerum hung. mon. Arpadiana I 118; RAČKI 481.
(154) A. DANDULUS, *Chronica*, Muratori XII, ed. E. Pastorello 224; RAČKI 481.

veli za Hrvatsku: « u našemu kraljevstvu Dalmaciji » (155).

Godinê 1252 barski nadbiskup Ivan de Plano Carpini (1249-1252), nešto mlađi suvremenik Popa Dukljanina, na papinskom je dvoru pod zakletvom ustvrdio: « da u cijeloj Dalmaciji od starine nijesu bile nego dvije nadbiskupije, naime salonitanska i dioklejska. I na mjesto Salone je Split, a na mjesto Diokleje Bar. I biskup dubrovački da je podložan nadbiskupu splitskomu » (156). Pripominjemo, da je na toj misli osnovana crkvena razdioba Bijele i Crvene Hrvatske u kronici *Kraljevstvo Hrvata* i u *Ljetopisu* Popa Dukljanina. Dotično Ivan de Plano Carpini kao stranac svoje tvrdnje crpio je i oslanjao se na vjerodostojnost tih dviju dukljanskih kronika.

Austrijski kroničar piše o našem pitanju: « Dalmacija, koja se zove i Hrvatska i Pomorska » (157).

Bizantski pisci i oni stariji od našega Popa Dukljanina i njegovi suvremenici, općenito i veoma često upotrebljavaju naziv « Dalmacija » za hrvatske zemlje u bivšoj rimskoj pokrajini Dalmaciji. Tako Porfirogenet veli, da su Avari zauzei « cijelu zemlju

---

(155) « In regno nostro Dalmatiae ». SMIČIKLAS IV 199, 221.
(156) « Et prelatus Antibarensis inter multa et inaudita dixit per suum juramentum, quod in tota Dalmacia ab antiquo non fuerunt nisi duo archiepiscopatus videlicet Salona et Dioclea. Et in loco Salone est Spalatum et in loco Dioclee est Antibarum. Et episcopus ragusinus subiacet archiepiscopo spalatensi ». FARLATI VI 103; SMIČIKLAS IV 419, 482; *Acta Alb.* I 211, 63.
(157) « Dalmacia, que et Croacia seu Marania dicitur ». Gradački rukopis. Gl. A. HUBER, *Gesch. Österreichs* I 506; JIREČEK - RADONIĆ, *Ist. Srba* I 168, bilj. 1.

Dalmaciju » (158). Teofanov nastavljač, koji je pisao za cara N. Foke (963-969), govoreći o Hrvatima, veli, da je « cijela Dalmacija otpala » od Bizanta za cara Mihajla Mucavca (820-829) (159). Slično piše i Gregorije Kedrenos (160) koncem 11. ili početkom 12. stoljeća i Ivan Zonaras (161). Kekaumenos (162) nazivlje Dalmacijom i Crvenu i Bijelu Hrvatsku. Tako Ana Komnena (163) i Ivan Kinamos (164). A to su sve bili suvremenici Popa Dukljanina.

* * *

Smatrali smo potrebnim, da se opširno pozabavimo s postankom imena Ilirika i njegovim značenjem tokom povijesti, kao i imenom Dalmacije, njezinim značenjem u raznim epohama kao i njezinim razdiobama i istovjetovanjem s državom Hrvatâ. Bez jasnoga znanja o tim stvarima mnogi se izvori pravo ne mogu razumjeti, između tih ni Konst. Porfirogenet, koji je donio najopširnije vijesti o dolasku Hrvatâ na Jadran. A što je glavno, razdioba Dalmacije na Gornju i Donju, i njihovo istovjetovanje s Bijelom i Crvenom Hrvatskom osnovne su geopolitičke tvrdnje najstarijih hrvatskih kronika *Kraljevstvo Hrvatâ* i *Ljetopisa* Popa Dukljanina.

---

(158) Porphyr. 30 (143; 142); Rački 270.
(159) Theophanes Continuatus III 28; Rački 339.
(160) Georgius Kedrenos, *Hist. comp.* II 99.
(161) Io. Zonaras, *Epitome hist.* XV 25 (Bonn 1897) III 352.
(162) Cecaumenus, *Strategicon* (Petropoli 1896) 27 i 77.
(163) Gl. dolje VII 3: Ana Komnena.
(164) Io. Cinnamus, *Epit. hist.* (Bonn 1836) 248 sl.

Iz izvora, koje smo naveli, nesumnjivo proizlazi, da istovjetovanje Hrvatske s Dalmacijom i njezinu razdiobu na Gornju i Donju Dalmaciju nijesu izmislile spomenute dvije hrvatske kronike, nego da su one samo vjerno zabilježile stvarnost, koja je tada postojala, općenito bila poznata i upotrebljavana. Ovo u velike podiže vjerodostojnost i jedne i druge kronike i sili nas, da im vjerujemo, kada Gornju Dalmaciju nazivlju Crvenom Hrvatskom, a Donju Dalmaciju Bijelom Hrvatskom.

Uostalom u tim nazivima *Kraljevstvo Hrvatâ* i *Ljetopis* Popa Dukljanina nijesu ništa drugo učinili, nego nam zabilježili običaj starih Hrvata da prema svojim iranskim uspomenama označuju i nazivlju razne geografske položaje s bojama. Iranci su naime od starine označivali zelenom bojom istok, crvenom jug, bijelom zapad, a crnom sjever (165). Iranski Hrvati oko Azovskoga i Crnoga Mora svoje su srodnike, koji su se pomakli na zapad iza Karpata u južnu Poljsku, nazivali zapadnim ili Bijelim Hrvatima, a njihovu zemlju zapadna ili Bijela Hrvatska. Kako nam Konst. Porfirogenet svjedoči, Hrvati su se na Jadranu još u 10. stoljeću sjećali iranskih naziva svoje stare domovine iza Karpata, koju su nazivali « Bijela Hrvatska », a svoje tamošnje srodnike « Bijelim Hrvatima » (166). Iranski način označivanja zemalja po bojama Hrvati su prenijeli iza

---

(165) G. Saussure, *Le système cosmologique sino-iranien*, u *Journal Asiatique* 202 (1923) 235-297; *L'origine des noms de mer Rouge, mer Noire et mer Blanche*, u *Le Globe* 63 (Genève 1924) 23; St. Sakač, *The Iranian origins of the Croats*, u *The Croatian Nation* (Chicago 1955) 37-40.
(166) Porphyr. 30 i 31 (144, 148; 142, 146); Rački 417.

Karpata u svoju novu domovinu i nazivali su hrvatske zemlje Duvnu i Cetini na zapad « Bijela Hrvatska », a zemlje južno od Duvna i Cetine « Crvena Hrvatska ». Nazivom « Bijela Hrvatska » označilo se dakle Zapadnu Hrvatsku (167), a nazivom « Crvena Hrvatska » označena je Južna Hrvatska. I uistinu, ta dva dijela hrvatskih zemalja stoje zapadno i južno jedan prema drugome, ako se motre iz Duvna, gdje se na hrvatskom velikom državnom saboru, kako nam spomenute dvije prastare hrvatske kronike kažu, razdijelilo hrvatske zemlje na pokrajine odredivši pojedinoj ime, naravno s bojama u duhu hrvatskih prastarih iranskih uspomena.

---

(167) Hercegovci i danas zovu dalmatinske Hrvate, koji žive zapadno od Vrgorca i Imotskoga: « Šperci », što dolazi od grčke riječi « *hespérioi* » – Zapadnjaci. Dubrovčani i drugi stanovinici južne Dalmacije nijesu Šperci u poimanju današnjih hercegovačkih Hrvata.

V

CRVENA HRVATSKA U SLUŽBENIM IZVORIMA 9. I 10. STOLJEĆA

1. - Darovnica vojvode Trpimira g. 852

Najstarija hrvatska službena isprava, koja je do nas došla, jest darovnica vojvode Trpimira splitskoj nadbiskupiji od 4. ožujka 852. Tu se prvi put, kako se dosada mislilo, spominje ime Hrvata (« dux Croatorum ») i zabilježeno je, da se hrvatska država prostire cijelom Crvenom Hrvatskom. Odatle prvorazredno značenje i vrijednost Trpimirove darovnice.

Povelju vojvode Trpimira splitski su nadbiskupi pomno čuvali i dali su je više puta potvrditi, od kojih su se potvrdâ do danas sačuvale ona vojvode Mutimira g. 892 (1) i kralja Zvonimira g. 1076 (2). I jednom i drugom vladaru bio je predočen izvornik Trpimirove darovnice. Po svoj prilici i na ovu je povelju mislio g. 1180 nadbiskup Rajnerije, kada se pred carem Emanuelom Komnenom pozivao na stare povlastice i isprave splitske metropolije (3).

---

(1) Rački 14-17; Šišić, *Priručnik* 195-197.
(2) Rački 106 sl.
(3) Smičiklas II 163, 165.

S vremenom, kada se poimanje o pravnoj vrijednosti pismenih povelja promijenilo, Trpimirova je darovnica bila prepisana u kartulare nadbiskupije splitske, od kojih je najpoznatiji onaj nadbiskupa Luccari iz g. 1333. Posve je vjerojatno, da se još tada čuvao izvornik Trpimirove povelje i da je iz nje ili iz kojega staroga prijepisa Luccari g. 1333 dao prepisati darovnicu u svoj kartular. Iz njegova kartulara dao je učiniti dva nova prijepisa splitski nadbiskup Sforza Ponzoni (1616-1641) (4). Iz jednoga od tih Trpimirovu darovnicu objelodanio je Ivan Lučić u svom djelu *De regno Dalmatiae et Croatiae*, str. 61 sl. Istu povelju kasnije su tiskali: Farlati, *Illyricum sacrum* III 51, Franjo Rački, *Documenta* 14-17 i Ferdo Šišić, *Priručnik* 195-197. Najbolji tekst s opširnim tumačem izdao je Miho Barada u *Croatia sacra* 7 (Zagreb 1937) 22-59. Barada se u svom izdanju poslužio svim danas poznatim prijepisima Trpimirove povelje kao i prethodnim izdanjima.

Prvi se kritički pozabavio Trpimirovom darovnicom Franjo Rački u svojoj raspravi: *Hrvatska prije 12. vjeka glede na zemljišni obseg i narod* (5). Naravno, Rački prihvaća autentičnost Trpimirove povelje i o tome ne podiže nikakvu sumnju. Ali kako je on bio stvorio tezu na osnovu Konstantina Porfirogeneta, da se hrvatska država prije 11. stoljeća nije prostirala južno od Cetine (6), to je pokušao da onaj stavak Trpimirove isprave, koji govori o prostiranju splitske metropolije, prevede i protumači tako, da ne bude u suprotnosti s njegovom tezom. U Trpimirovoj darovnici stoji napisano: « metropolis ... pene per totum regnum Croatorum ». Rački je ustvrdio, da se prislov « paene » nema prevoditi u značenju « skoro » (srodno: « fere ») nego u smislu « skroz » (prorsus) (7). Naravno, ovakvo shvaćanje prislova « paene » daje cijelomu tekstu drugo značenje. Jer ako « paene » znači « skoro », « gotovo », kao što taj prislov prevode svi latinsko-hrvatski rječnici, tada je prostor hrvatske države bio g. 852 veći nego prostor splitske metropole. Ali ako se prislov « paene » shvati u smislu Račkoga, tada je Trpimirova država bila manja nego područje splitske nadbiskupije.

Ferdo Šišić u *Priručniku* objelodanio je Trpimirovu darovnicu i u oduljoj raspravi dokazao njezinu autentičnost (8). Šišić je zabacio tumačenje Račkoga i prislov « paene » preveo je sa « gotovo »: « metropola ... gotovo po cijeloj državi hrvatskoj » (9).

U svom najvećem djelu *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, što ga je izdao g. 1925, Šišić se više puta navratio na Trpimirovu darovnicu. Ali kako je i on u ovom djelu prihvatio tezu Račkoga, da se hrvatska država prije 11. stoljeća nije protezala južno od Cetine (10), čemu se protivi Trpimirova darovnica, to je on nabacio sumnju, da tekst Trpimirove isprave ne bi bio vjerno sačuvan, nego da je onaj stavak o prostiranju splitske metro-

---

(4) O kartularima splitske nadbiskupije gl. BARADA, *Dvije naše vladarske isprave*, u *Croatia Sacra* 7 (Zagreb 1937) 14-17.
(5) *Rad* JA 56 (Zagreb 1881) 63-140.
(6) *N. dj.* 65-77, 80 sl.

(7) *N. dj.* 117.
(8) ŠIŠIĆ, *Priručnik* 183-192.
(9) *N. dj.* 191.
(10) ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvatâ* 295, 451, 483, 657, bilj. 16.

polije do nas došao interpoliran, umetnut od neke kasnije ruke (11). Šišić je morao umanjiti vrijednost Trpimirove povelje, jer se ona protivi i drugoj njegovoj nedokazanoj tezi, naime o dugoj ovisnosti splitke crkve o Carigradu, od g. 732 do g. 923 (12).

Miho Barada u svojoj vrijednoj raspravi *Episcopus Chroatensis* (13) pobio je Šišićevu tvrdnju i s pravom dokazuje, da stavak o prostornosti splitske metropolije nije bio naknadno umetnut nego napisan od samoga Trpimira. Barada zabacuje i prijevod Račkoga, te tvrdi, da se prislov « paene » ima prevesti sa « gotovo ». Barada jedino dopušta, da je riječ « metropolis » kasnije unesena (14), jer ta riječ smeta i njemu. Ako je naime riječ « metropolis » bila u Trpimirovu izvorniku, tada je splitska nadbiskupija bila g. 852 metropola svih biskupija od Raše do Budve, što Barada nastoji opovrći dokazujući, da splitska nadbiskupija nije imala metropolitansku vlast nad spometim biskupijama prije g. 925-928 (15).

Ovdje valja spomenuti, da Rački, Šišić i Barada neprirodno prevode pojedine riječi Trpimirove darovnice, ili ih zabacuju samo zato, što se protive njihovim uostalom ničim dokazanim povijesnim tvrdnjama. Ali nepristrani povjesničar ne smije natezati niti mrcvariti vjerodostojne izvore, da ih dovede u sklad sa svojim tezama, nego valja da svoje ne-

(11) *N. dj.* 333, bilj. 31.
(12) *N. dj.* 681-689.
(13) *Cratia Sacra* 1 (Zagreb 1931) 161-215.
(14) *Cratia Sacra* I 184, bilj. 94.
(15) *N. dj.* 184 Gl. također *Croatia Sacra* VII 27.

ispravne teze popravi i dovede u sklad s vjerodostojnim izvorima.

Za cjelovitost teksta Trpimirove darovnice govore unutarnji i vanjski razlozi. Kada bi se izbacio cijeli stavak o prostranosti splitske nadbiskupije, kako bi htio Šišić, ili samo riječ « metropolis », kao što predlaže Barada, tada bi Trpimirov tekst bio očito nesavršen i nepotpun. A što je glavno, svi rukopisi, koji su do nas došli, sadrže cijeli stavak, jednako i nepromijenjeno, a to znači, da su se sve te riječi nalazile u izvorniku.

Barada se opet g. 1937 povratio na Trpimirovu darovnicu u svojoj temeljitoj raspravi *Dvije naše vladarske isprave* (16). Tu je Barada na osnovu jezičnih, paleografskih i diplomatskih dokaza i razloga utvrdio izvorni tekst i dokazao autentičnost i cjelovitost Trpimirove povelje iz g. 852 i one vojvode Mutimira iz g. 892. Barada je dokazao, da je i stavak o prostranosti splitske nadbiskupije s riječju « metropolis » bio u Trpimirovu izvorniku. Ali kako je Barada i dalje ostao pri svom mišljenju, koje je baštinio od Šišića, a njih oba od Račkoga, da Trpimirova država g. 852 nije obuhvatala Neretve, Zahumlja, Travunje ni Bosne (17), to se prevodeći prislov « paene » povratio na mišljenje Račkoga i preveo ga sa « skroz » (18). Kao dokaz za to, upućuje na riječi Račkoga: « paene ne ima ... značenje ... " fere ", skoro, nego ima drugo značenje t. j. stoji mj. prorsus, skroz ... Kada bi " paene "

(16) *Croatia Sacra* VII 1-96.
(17) *N. dj.* 33.
(18) *N. dj.* 32 sl.

imalo prvo značenje, onda bi izreka znamenovala, da je obseg Hrvatske veći od obsega metropolije splitske, što bi u protuslovlju bilo s historičkom istinom » (19). Ali upravo ove zadnje riječi Račkoga su u suprotivnosti s historičkom istinom. Ne postoji naime nikakav vjerodostojan izvor, koji bi dokazivao, da je u 9. stoljeću opseg splitske metropolije bio veći nego onaj države hrvatske. Naprotiv mnogobrojni povijesni izvori, koje smo dosada naveli i koje ćemo dalje navesti tijekom ove rasprave, svjedoče, da je hrvatska država za duga stoljeća, pa i u 9. stoljeću, bila opsežnija nego je bio prostor splitske metropolije (20).

U kritičkom izdanju Baradinu naš stavak Trpimirove darovnice glasi ovako, i ima se prevesti na hrvatski kako slijedi:

« Volo, domine et compater, ut primum, quidquid proprio emi pretio vel quod donatum est immobilibus vel mobilibus in sancta matre ecclesia ... presentia claritatis vestre per paginulam privilegii sancte salonitane ecclesie dicte, mancipata in eternum permaneant. Ac deinde ut in fata matre eccle-	« Hoću, gospodaru i kume, prvo, da što god sam kupio vlastitim sredstvima, ili što je darovano svetoj majci crkvi u nepokretninama i pokretninama ... bude u prisustvu Vaše prejasnosti službenom ispravom rečenoj svetoj salonitanskoj crkvi zauvijek utvrđeno u svojinu. A zatim da spomenutoj

(19) *Rad JA* 56, 117.
(20) I Toma Arhiđakon upotrebljuje prislov « paene » u našemu značenju (= « gotovo »). Gl. dolje bilj 25.

sia *que metropolis est usque ad ripam Danubii et pene per totum regnum Croatorum* ... detis ecclesiam beati Georgii in loco, qui dicitur Putalio » (21).	majci crkvi, *koja je metropola do obala Dunava i gotovo po cijelom kraljevstvu Hrvata* ... dadnete crkvu blaženoga Jurja u mjestu, koje se zove Putalj ».

Iz navedenih riječi Trpimirove darovnice nedvojbeno slijedi, da je polovicom 9. stoljeća hrvatska država bila opsežnija nego salonitanska metropolija. Ovdje nadbiskup Petar ne govori o nekim virtualnim pravima splitske metropolije, kako Šišić tvrdi (22), nego o stvarnom prostiranju splitske nadbiskupije g. 852. Kada su naime Huni g. 441 uništili Sirmium, metropoliju Donje Panonije, salonitanski metropolita protegao je svoju vlast na sjever sve do Drave i Dunava. Te je granice imala salonitanska metropolija na crkvenim saborima g. 530 i 533 (23). Salonitanskoga metropolitu naslijedio je splitski nadbiskup. I splitska se metropolija protezala do Drave i Dunava, kako nam Trpimirova darovnica g. 852 izričito svjedoči. Te granice imala je splitska metropolija i g. 928, kada je ninskom biskupu Grguru crkveni sabor nudio sisačku biskupiju (24). I Toma Arhiđakon splitski zabilježio je,

(21) *Croatia Sacra* VII 29-33.
(22) Šišić, *Priručnik* 191.
(23) Gl. *Acta conciliorum salonitanorum*, an. 530 et 533 (Šišić, *n. dj.* 157-164).
(24) « ... Nonensis uero ... episcopus in qua libet ecclesia ex his ecclesiis, quae primis temporibus habuisse episcopos constat (et) omnibus patet, legitime praeponatur, siue in scardonitana ecclesia uel sisciana aut certe in delminensi ecclesia, cum

da je « biskup Hrvatâ » imao posjeda po cijeloj hrvatskoj državi do Drave (25), te da se hrvatska država u starini protezala do Dunava (26). Na sjeveru se dakle splitska metropolija protezala g. 852 dokle i država hrvatska.

Tako je bilo i na Zapadu. Kvarnerski otoci pripadali su Dioklecijanovoj provinciji Dalmaciji i prema onodobnoj uredbi crkve svi su biskupi te provincije bili podložni metropoli glavnoga grada Salone. I mi uistinu vidimo, da rapski biskup prisustvuje salonitanskim crkvenim saborima g. 530 i 533 (27). Kako se rapski biskup g. 554 pridružio istarskim biskupima u borbi za *Tri poglavlja*, otpao je od katoličke crkve. Budući da je salonitanska metropolija, pod koju je rapska biskupija potpadala, ostala pravovjerna, to se rapski biskup pridružio najbližoj raskolnoj metropoliji gradeškoj, koje je patrijarh bio glava boraca za *Tri poglavlja*. God. 571 na gradešku stolicu zasjeo je poduzetni i odlučni patrijarh Ilija. Da bi jače povezao narod uz raskol, kojemu je on bio na čelu, Ilija je, kako nam svjedoče stare kronike gradeška (28) i altineška (29),

---

sint utique omnes populatae et, deo adiuvante, sacerdotum et plebium copiam habentes ». Zaključci crkvenoga sabora u Splitu g. 928. Rački 195; Šišić, *Priručnik* 222.

(25) « Voluerunt etiam Chroatorum reges quasi specialem habere pontificem ... qui Chroatensis appellabatur ... Hic multas optinuit parochias, habuitque predia et possessiones per totum pene regnum Chroatie ... et sua jurisdictio usque ad Dravum fluvium extendebatur ». Thomas Arch., *Hist. salonitana* 15, ed. Rački 45.

(26) « Ista fuerunt regni eorum (Dalmatiae et Croatiae) confinia ... ab aquilone uero a ripa Danubii usque ad mare dalmaticum cum tota Maronia et Chulmie ducatu ». Thomas Arch., *Hist. salon.* 13, ed. Rački 39-41.

(27) Gl. gore bilj. 23.

(28) « ... tunc Helias patriarcha egregius cum omni illa

sva veća mjesta u Istri i okolnim krajevima na crkvenom saboru u Gradu g. 579 proglasio biskupskim gradovima i u njima postavio svoje ljude, odane *Trima poglavljima*. Tom su prigodom na teritoriju rapske biskupije osnovane dvije nove biskupije: osorska za otoke Cres i Lošinj i krčka za otok Krk. Kada se gradeška patrijaršija za Kandijana (607-612) privremeno i za Primogena g. 628 stalno vratila u krilo katoličke crkve, rapska biskupija i novoosnovane biskupije krčka i osorska morale su biti povraćene pod salonitansku metropoliju prema tada postojećim crkvenim zakonima. Od tog doba biskupi kvarnerskih otoka su ponovno podložni salonitanskom, dotično splitskom metropoliti (30). Papa Ivan VIII g. 879 spominje osorskoga biskupa Dominika kao sufragana splitskoga metropolite (31). I rapski i osorski i krški biskupi prisustvuju crkvenim saborima u Splitu g. 925 i 928.

---

episcoporum multitudine ac cleri et populi collaudatione ordinavit et constituit et de novo erexit XVI episcopatus tam inter partes loci Foroiuliensium nec non et Histrie et Dalmatie regiones, videlicet Veglensem, in Apsaro, in Pathena, quam in Venetiarum partibus ... », *Chronicon Gradense.* G. Monticolo, *Cronache Veneziane* I 43; Rački 235; F. Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev* I (Ljubljana 1902) 100 (br. 86).

(29) « Per hoc sinodale concilium ... civitates nomine Pethena, alia Vegla, tercia Absaro, constituit et ordinavit dominus Helias Gradensem patriarcha per tote istorum provincie decem et sex episcoporum ... », *Chronicon Altinate*, MGH SS XIV 13 sl.; Kos, *n. dj.*

(30) O postanku osorske i krčke biskupije i o njihovu povratku pod salonitansku, dotično splitsku metropoliju, potanje sam raspravio u radnji: *Osnutak splitske metropolije*, u *Rasprave i prilozi* 90-96.

(31) « Reverendissimis et sanctissimis episcopis, Vitali Jadrensi, Dominico Absarensi, caeterisque episcopis Dalmatinis ... » *Registrum Joannis VIII, ep. 196*, MGH Ep. VII 157; Rački 10; Šišić, *Priručnik* 205.

Prema svemu, što smo rekli, granice su se hrvatske države, koja je dopirala do Raše u Istri, g. 852 na zapadu poklapale s granicama splitske metropolije. Pa onda koji krajevi hrvatske države g. 852 nijesu potpadali pod crkvenu vlast splitskih nadbiskupa?

Kako nam je Konst. Porfirogenet zabilježio, Hrvati su kod svoga dolaska naselili cijelu rimsku Dalmaciju, južnu Panoniju i ostatak staroga Ilirika od Budve do rijeke Vojuše u Albaniji (32). Dalmacija i Panonija do Drave bila je područje salonske, odnosno splitske metropolije g. 530 i 533, te 925 i 928, pa i g. 852, kako smo gore dokazali. Jedino se na Ilirik vlast salonitansko-splitskih metropolita nije protezala ni u rimsko-gotsko doba do polovice 6. stoljeća ni u vrijeme Hrvata polovicom 9. stoljeća. Krajevi od Budve na jug do rijeke Mata pripadali su po Dioklecijanovoj uredbi provinciji Prevalis, pa je metropolit za tamošnje biskupije stolovao u Skadru (33), glavnom gradu te provincije. Za seobe naroda metropolija skadarska je propala, pa su biskupije, koje se kasnije podigle na području

---

(32) Gl. dolje VI, bilj. 2, te D. Mandić, *Hrvatski sabor na Duvanjskom polju god. 753*, pogl. IV, u *Hrv. Reviji* VII (Buenos Aires 1957); Isti, *Rasprave i prilozi* 71-73, 156-166.

(33) Na crkvenom saboru u Efezu g. 431 potpisuje Senecio, biskup skadarski (Hefele, *Conciliengeschichte* II 182 sl.; *Acta Alb.* I 14, 3), kojega g. 446 Leo I zove metropolitom (MPL 54, 663; Jaffé 409 [187]; *Acta Alb.* I 18, 3). Skadarskoga metropolitu spominje Grgur I, u nov. 597 (Jaffé 1497 [1131], u maju 599 (Jaffé 1683 [1222]), u martu 602 (Jaffé 1861 [1464]). Gl. L. Duchesne, *L'Illyricum ecclésiastique*, u *Byzant. Zeitschrift* I (1892) 531-550; H. Cons, *La Dalmatie romaine* 254, 299; M. Šufflay, *Die Kirchenzustände im vortürkischen Albanien*, u L. Thallóczy, *Illyrisch-Albanische Forschungen* I 193.

bivše provincije Prevalis, bile podvrgnute metropoliti Drača (34), glavnoga grada rimske provincije Novoga Epira, koji se zvao i Stari ili Grčki Ilirik. Kako su Hrvati kod svoga dolaska na jug naselili i primorske krajeve Staroga ili Grčkoga Ilirika, od Budve do Vojuše u Albaniji (35), to se metropolija Drač prvih vjekova hrvatskoga državnoga života nalazila na području hrvatske države. Ali u prvoj polovici 9. stoljeća, kada su se Hrvati stavili pod zaštitu Franaka, Bizant je oteo Hrvatskoj najjužnije krajeve od Vojuše do rijeke Mata, te Lješ, Ulcinj i Bar, gradove bivše provincije Prevalis i tu osnovao najprije arhontiju (oko g. 817) pa temat drački (oko g. 867). Usprkos činjenici, da je time teritorij dračke metropolije bio državno razdijeljen između Bizanta i Hrvatske, biskupije Bar, Ulcinj i Lješ, koje su pripadale dračkoj metropoliji, vršile su i dalje crkvenu vlast na svom starom teritoriju u krajevima između Mata i Budve, koji su i dalje ostali

---

(34) God. 691-92 na crkvenom saboru u Carigradu potpisuje: « Sisinius biskup dračke metropolije » (Mansi XI 989; Hefele, *Conciliengesch.* III 328; *Acta Alb.* I 49, 11). God. 787 na nicejsko-carigradskom saboru prisustvuje Nikifor, « biskup dračke provincije », « Ilirskoga kraja » (Mansi XII 992; Hefele, *n. dj.* 460 sl.; *Acta Alb.* I 51, 12). God. 878 na Focijevu saboru u Carigradu prisustvuje Lucijan, metropolita drački (Mansi XVII 373-378; *Acta Alb.* I 57, 14). Za cara Leona Filozofa (886-911) sastavljen je popis biskupija istočne crkve, gdje se navode i biskupije, koje su pripadale dračkoj metropoliji (gl. Hieroclis, *Synecdemus et Notitiae graecae episcopatuum*, ed. G. Parthey, Berlin 1866). God. 1020 car Vasilije II. oduzeo je dračkom metropoliti istočne biskupije (Gelzer, *Byzant. Zeitschrift* II [1893] 44-46; *Acta Alb.* I 59, 15 sl.), a god. 1022 papa Benedikt VIII latinske je biskupije Ilirika podvrgao dubrovačkom metropoliti (Farlati VI 42 sl.; Jaffé 4042 [3080]; *Acta Alb.* I 61, 16). Gl. L. Duchesne, *n. dj.*; M. Šufflay, *n. dj.* 194-200.

(35) Gl. gore bilj. 32.

u rukama hrvatske države. I Trpimirova darovnica, koja kaže, da je hrvatska država g. 852 bila prostranija od splitske metropolije, koja je sezala do Budve, potvrđuje nam, da se hrvatski državni prostor protezao djelomično i teritorijem dračke metropolije.

Da se država Hrvata za Trpimira protezala Crvenom Hrvatskom i Bosnom, moramo izvesti također iz one vijesti, koju nam je Porfirogenet zabilježio u pogl. 31. svoga djela *De administrando imperio*. On piše, prema nekom izvoru starijemu od g. 927, da je bugarski knez Boris (852-889) napao na Hrvate i bio odbijen (36). Ova bitka između hrvatskog vojvode Trpimira i Borisa, kao i ona između Simeona Velikoga i kralja Tomislava g. 927, odigrala se negdje u teško prohodnim planinama istočne Bosne, nedaleko Drine, dokle je najdalje dopirala zapadna granica bugarske države koncem 9. i početkom 10. stoljeća.

Spomenutu prostornost i granicu s Bugarima na Drini zadržala je hrvatska država sve do g. 926. To se vidi iz uvodnih riječi službenoga zapisnika crkvenoga sabora u Splitu g. 928, koji je održao legat pape Ivana X (914-928), biskup Madalbert. Tu se veli: « Došavši dakle prije spomenuti legati (kard. Madalbert i Ivan, knez kumanski) na granicu

(36) « I Bugarin nije nigda vodio rat s Hrvatima, osim Mihajla Borisa, bugarskoga vladara, koji zarati na njih i nemogavši ništa opraviti, davši Hrvatima darove i od njih primivši uzdarje, učini mir s njima ». PORPHYR. 31 (150); RAČKI 360. – Izvor, kojim se ovdje poslužio Porfirogenet, bio je napisan prije g. 927, kada je bila druga bitka između Bugara i Hrvata, o kojoj Porfirogenet govori u istom djelu pogl. 32 (158); RAČKI 392. Gl. dolje bilj 38.

našu (hrvatsku) zaputiše se Bugarskom » (37). Dakle g. 926 Hrvatska je graničila s Bugarskom, kada je poslanstvo pape Ivana X išlo da okruni Simeona za cara Bugara, a usput ga zapala zadaća da posreduje mir između Hrvatâ i Bugarâ, koje je Tomislav hametom potukao 27. svibnja 927 (38) negdje u istočnoj Bosni. Georgije Kedrenos, bizatski pisac iz konca 11. ili početkom 12. stoljeća, piše: « Kada je Bugarska bila pokorena (g. 1018), caru se podloži i susjedni narod Hrvata » (39). I po Kedrenosu je dakle g. 1018 Hrvatska država graničila s Bugarskom.

2. - Papinska pisma, g. 874 i 879

Ovdje valja spomenuti pisma pape Ivana VIII hrvatskom vojvodi Domagoju g. 874 ili 875 i vojvodi Zdeslavu g. 879. U prvom pismu papa poziva Domagoja, da stane na put morskim gusarima, koji u njegovo ime plijene kršćane po Jadranskom moru (40). Radi se o Neretvanima, između

(37) « Peruenientes igitur suprafati legati ad confinia nostra ... Bulgariam perexerunt ». Zaključci splitskoga sabora, g. 928. RAČKI 195; ŠIŠIĆ, *Priručnik* 222.

(38) THEOPHANES CONTINUATUS VI 20 (Bonn 1836) 411. Slično u starom slavjanoruskom prijevodu Georgija Hamartologa, V. M. ISTRIN', *Hronika Georgija Amartola* II (Petrograd 1920) 560. Potanje: D. MANDIĆ, *Koje je godine hrv. kralj Tomislav pobijedio bugarskoga cara Simeona Velikoga?*, u *Hrvatski Kalendar za god. 1957* (Chicago 1956) 132-141; ISTI, *Rasprave i prilozi* 214-25.

(39) GEORGIUS KEDRENOS, *Hist. comp.* II (476).

(40) « Domagoi duci glorioso. Praeterea devotionis tuae studium exhortamur, ut contra marinos latrunculos, qui sub praetextu tui nominis in christicolas debachantur ... quia a te comprimi posse dicuntur, nisi eos compescueris innoxius non habeberis ». *Pismo Ivana VIII*, god. 874 ili 875, MANSI XVII 243; JAFFÉ 2998 (2585); MGH Ep. VII 296; RAČKI 6; ŠIŠIĆ, *Priručnik* 201.

rijeke Cetine i Neretve, te o Pelješčanima u Zahumlju, koji su dugo vremena bili strah i trepet svih onih, koji su plovili Jadranom. Činiti Domagoja odgovornim za gusarska djela Neretvana i Zahumljana i pozivati ga, da tomu stane na put, ne bi imalo smisla, kada Domagoj ne bi bio vrhovni gospodar neretvanske i zahumske banovine.

U pismu vojvodi Zdeslavu, početkom g. 879, papa Ivan VIII moli hrvatskoga vojvodu, da papinskoga legata, kojega šalje bugarskom vladaru Mihajlu Borisu, zdrava i neozlijeđena sprovede i da mu radi ljubavi Božje pruži sve, što mu je potrebno za život, dok ga ne doprati do bugarske granice (41). Ovo nam veli, da su g. 879 Zahumlje i Bosna pripadale državi hrvatskoj, jer vojvoda Zdeslav ne bi imao mogućnosti, da papinu legatu osigura život i izdržanje, dok ne dođe do bugarske granice, kada Zahumlje i Bosna ne bi pripadale hrvatskoj državi u to vrijeme.

3. - Splitski crkveni sabori g. 925 i 928

Znanstveno je utvrđeno i o tom nema sumnje, da su biskupije Neretve, Zahumlja i Travunje upotrebljavale rimsku liturgiju i da su od obnove salonitanske metropolije u 7. stoljeću do konca 10. stoljeća pripadale splitskoj nadbiskupiji, koja je u

(41) « Dilecto filio Sedesclauo, glorioso comiti Sclauorum ... praesentem legatum, quem ad gentem Uulgarorum dirigimus saluum atque incolumen venire faciatis usque ad dilectum filium nostrum Michaelem, gloriosum regem eorum ... ». *Pismo Ivana VIII vojvodi Zdeslavu*, g. 879, Mansi XVII 119; Farlati III 75; MGH Ep. VII 147; Rački 7; Šišić, *Priručnik* 202.

to doba bila metropola hrvatskoga kraljevstva (42). To nam nedvojbeno dokazuje, da su Neretva, Zahumlje i Travunja, dakle veći dio Dukljaninove Crvene Hrvatske, pripadale hrvatskoj državi. Tada kao i danas granice su se biskupija i metropolija protezale dotle, dokle i granice država pojedinih naroda. Ovo je potrebno dobro naglasiti, jer se ovoj činjenici, koja je od odlučne vrijednosti, ne posvećuje dosta pažnje. Ugarski kralj sv. Stjepan, čim se pokrstio, tražio je od pape osnutak ostrogonske nadbiskupije, da bi bio neovisan od njemačkih biskupa. Bugarski samodržac Boris pokrstio se g. 865 a već g. 866 pregovara s papom o samostalnom nadbiskupu, da tim upotpuni i okruni djelo nezavisnosti svoje države (43). Mihajlo, vojvoda hrvatske Duklje, kada se po izumrću izravne loze (primogenitura) Trpimirovića osamostalio, tražio je svoju vlastitu nadbiskupiju u Baru, koju je i dobio njegov sin kralj Bodin g. 1089 (44). Tako su radili i Srbi, kada su početkom 13. stoljeća došli do potpune državne samostalnosti.

Pomno proučavanje i raščlamba pisama pape Ivana X i Leona VI i zapisnika crkvenih sabora u Splitu g. 925 i 928 (45) nesumnjivo nam dokazuju, da su početkom 10. stoljeća Hrvati nastavali

(42) God. 530 i 533 biskupi Kotora i Epidaura (današnji Cavtat) prisustvuju crkvenim saborima u Saloni. God. 592 Grgur I piše Natalu, salonitanskom metropoliti, da ureduje u pitanju epidaurskoga biskupa Florencija. Mansi IX 1119; Farlati II 232; Jaffé I 1212 (847); *Acta Alb.* I 41, 8. God. 925 i 928 biskupi kotorski, dubrovački i stonski prisustvuju crkvenim saborima u Splitu (gl. gore IV, bilj. 127).

(43) Gl. *Liber Pontificalis* (Paris 1892) II 183 sl.; Mansi XV 401; MPL 119, 979; Jaffé I 2812 (2123); Slatarski, *Gesch. der Bulgaren* I 43-46.

(44) Gl. gore, str. 54-60.

Neretvu, Zahumlje, Travunju i Duklju kao i to da su te pokrajine pripadale hrvatskom kraljevstvu.

Sazivajući crkveni sabor u Splitu g. 925 papa Ivan X upravlja pismo: « dragom sinu Tomislavu, kralju Hrvatâ i Mihajlu, uzvišenom vojvodi Humljana » (46). Uvodne riječi službenoga zapisnika spomenutoga crkvenoga sabora glase: « Kada je konzulsku vlast vršio u zemlji Hrvatâ i u krajevima Dalmacijâ kralj Tomislav, a u svojim krajevima predsjedao Mihajlo » (47).

Ovdje se Tomislav nazivlje kraljem « Zemlje Hrvatâ i u krajevima Dalmacijâ ». Množinski izraz « Dalmatiae, -arum » bio je u srednjem vijeku sve do 13. stoljeća tehnički izraz za Gornju i Donju Dalmaciju. Tim se označivalo cijelu Dalmaciju od rijeke Raše u Istri do Budve u Boki Kotorskoj (48). Ako dakle službeni zapisnik crkvenoga sabora u Splitu g. 925 tvrdi, da je Tomislav kralj u krajevima obiju Dalmacija, Gornje i Donje, tu imamo nedvojbeno svjedočanstvo, da se hrvatska država za Tomislava g. 925 prostirala cijelom Bijelom Hrvat-

---

(45) Papinska pisma i zapisnike splitskih sabora g. 925 i 928 donose: Rački 187-197; Šišić, *Priručnik* 213-224. – O autentičnosti zapisnika navedenih crkvenih sabora kao i onih salonitanskih g. 530 i 533 dosada su najbolje pisali: Farlati II 162 sl.; III 84 sl., 320; E. Dümmler, *Über die älteste Geschichte der Slaven in Dalmatien* (549-928), Sitzungsber. der phil.-hist. Cl. Wien. Akad. XX (Wien 1856) 67-79 (= 417-429); F. Rački, *Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. stoljeća* (Zagreb 1894) 55-66; Sv. Rittig, *Povijest i pravo slovenštine u crkvenom bogoslužju* I (Zagreb 1910) 135-151; Šišić, *Priručnik* 149-157, 211-213.

(46) « Johannes episcopus, seruus dei, dilecto filio Tamislao regi Croatorum et Michaeli excelentissimo duci Chulmorum ... ». Rački 189; Šišić, *Priručnik* 216.

(47) Gl. gore IV, bilj. 120.

(48) Gl. gore, str. 118-124.

skom i Crvenom Hrvatskom, t. j. Neretvom, Zahumljem, Travunjom i Dukljom.

U navedenom stavku zahumskom se vojvodi Mihajlu daje stalna samostalnost s riječima: « u svojim krajevima ». Ipak i Papa i crkveni sabor daju Mihajlu nižu, podređenu čast, « dux » = vojvoda, prema kralju Tomislavu. To se još jasnije vidi iz 12. stavke službenih zaključaka sabora g. 925, gdje nazočni biskupi, među njima i biskup Mihajlove vojvodine Zahumlja, Mihajla uključuju među obične kraljeve velikaše. Zaključak u hrvatskom prijevodu glasi: « Ako bi kralj i velikaši Hrvatâ htjeli sve biskupije u granicama naše metropolije podložili svomu biskupu (= biskupu Hrvatâ), nijedan od naših (biskupa) po svoj njihovoj državi neka niti krsti niti posvećuje crkve i svećenike » (49). Ocima crkvenoga sabora g. 925 sigurno je bio poznat pravni odnošaj Mihajla, vojvode Zahumlja, prema kralju Tomislavu, pa ako Mihajla zovu samo « velikašem kralja Hrvatâ », kao i druge hrvatske odličnike, Mihajlo je bez dvojbe bio knez ovisan o Tomislavu.

Nadalje iz riječi: « po svoj njihovoj državi » (per omnem provinciam eorum), što se u istom dvanaestom stavku malo niže opetuje u izrazu: « u cijeloj državi » (per totam provinciam) (50), vidi se da biskupi smatraju jednom državom cijeli prostor, kojim se protežu biskupije splitske metropolije

---

(49) « Quodsi rex et proceres Chroatorum omnes dioceses episcoporum intra limites nostrae metropolitanae suo cupiunt uindicare pontifici: nullus ex nostris per omnem prouinciam eorum neque regenerationes faciat, neque ecclesias uel presbyteros consecret ». Acta concilii 12, Rački 192; Šišić, *Priručnik* 220 sl.

(50) Gl. prednju bilješku.

od Raše u Istri do Budve u Dukljі. Prema tome je i Zahumlje, u kojemu « predsjeda vojvoda Mihajlo » i kojim se protezala stonska biskupija, spadalo u hrvatsku državu.

Da je Mihajlo priznavao vrhovnu vlast kralja Tomislava, to proizlazi iz same činjenice, što on s kraljem Tomislavom prisustvuje crkvenom saboru u Splitu g. 925. Taj je sabor bio u isto vrijeme neka vrsta hrvatskoga državnog sabora, kako se vidi iz naslovnoga stavka pisma pape Ivana X te iz samoga zapisnika saborskoga. Ako Mihajlo prisustvuje hrvatskom crkvenom i državnom saboru, te ako Papa njega posebno spominje upravljajući svoje pismo članovima sabora, znači, da je Mihajlo bio dostojanstvenik hrvatske države, i to najugledniji poslije kralja. Uz kralja spomenuti njegova sina prijestolonasljednika, ili drugu najugledniju osobu u kraljevstvu, često je bio običaj papa u srednjem vijeku (51), pa je to bio slučaj i ovdje s vojvodom Mihajlom.

I činjenica, da papa u jednom te istom pismu piše Tomislavu i Mihajlu Zahumskom, dokazuje ovisnost ovoga od kralja Tomislava. Pismo je bilo upućeno i došlo je, kao što se samo po sebi razumije, u ruke prvoga naslovnika, kralja Tomislava,

(51) Tako Leo VIII, 29. IV. 964, piše caru Otonu i njegovoj ženi Adelaidi (JAFFÉ 3706), Inocencije III, 8. I. 1199, velikom županu Nemanji i njegovoj ženi (SMIČIKLAS II 294, 313), a sam papa Ivan X, g. 928, piše pismo: « Rodulfo, regi Francorum, et Widoni, archiepiscopo Lugdunensi, et Stateo Bernonique episcopis, et Hugoni ac Gisleberto comitibus ...» (MABILLON, *Ann. Ord. Ben.* III 393; MPL 132, 812; JAFFÉ 3578). Ovdje imamo sličan slučaj pismu pape Ivana X, kralju Tomislavu, knezu Mihajlu, splitskom nadbiskupu Ivanu i drugim hrvatskim i dalmatinskim biskupima.

a ovaj je imao obavijestiti o sazivu sabora druge osobe, koje su u listu spomenute, pa i Mihajla Zahumskoga. To nam samo po sebi veli, da je Mihajlo bio podređen i ovisan o kralju Tomislavu. Da je Mihajlo bio neovisan i samostalan vladar, papa bi i njemu upravio posebno pismo, kao što bi sama narav stvari zahtijevala i kao što je oduvijek bio običaj rimske kurije. U pismu kralju Tomislavu poslije Mihajla spominju se i splitski nadbiskup Ivan i njegovi sufragani biskupi. Uza sve to papa, imajući pred očima razliku duhovne i svjetovne vlasti, upravlja drugo, posebno pismo metropoliti Ivanu i njemu podložnim biskupima. Tako bi bio upravio posebno pismo Mihajlu, vojvodi Zahumlja, da ga je smatrao neovisnim vladarom od hrvatskoga kralja Tomislava.

Polazeći s pretpostavke, da su do g. 926 « Hrvati [bili] protivnici Bugara, a Zahumljani pak Simeonovi saveznici », Jireček proglasuje « vrlo neverovatnim mirno sporazumno delanje Tomislava i Mihajla na crkvenim saboru » u Splitu g. 925 (52). Ali Jirečekova se pretpostavka ne osniva na nikakvim nedvojbenim povijesnim izvorima. Sigurno je, da je Mihajlo Zahumski bio prijatelj Bugara do g. 918 (53), ali nema nikakva dokaza, da bi Tomislav do te godine bio prijatelj Bizanta a neprijatelj Bugara. Prijateljstvo Hrvata s Bugarima bilo je tradicionalno (54), pa su i Mihajlo Vuševukčić i To-

(52) JIREČEK - RADONIĆ, *Istorija Srba* I 147, bilj. 1.
(53) Gl. PORPHYR. 32 (156; 156); RAČKI 389. Gl. gore, str. 70-74.
(54) « Coeperuntque se utrique populi valde inter se di-

mislav bili prijatelji bugarskoga vladara Simeona do g. 923, kada ih je Bizant uspio pridobiti za svoju stranu priznavši Tomislavu naslov kralja Hrvata i povjerivši mu upravu bizantske Dalmacije, a Mihajlu podijelivši naslov prokonzula i patricija bizantskoga. God. 926 Mihajlo Zahumski na čelu hrvatske vojske ratuje u Italiji i osvaja Sipont, ali ne kao bizantski neprijatelj nego kao njihov saveznik. Talijanski je naime kroničar Flavije Biondo zabilježio na osnovu starih izvora, koje je on imao u ruci, a kasnije su se izgubili, da su Hrvati g. 926 oslobodili Sipont od Saracena, koji su oni bili uspjeli osvojiti nenadanom navalom (55). Oslobođenje Siponta Mihajlo Zahumski učinio je za račun Bizantinaca, jer je tada Sipont pripadao bizantskoj provinciji Langobardiji. Ovim naravno pada i jedini prigovor Jirečekov protiv autentičnosti zapisnika splitskih crkvenih sabora g. 925 i 928.

Za hrvatstvo vojvode Mihajla i njegovih praroditelja imamo dokaz i u dokumentu, kojim se poslužio Konst. Porfirogenet, kada je pisao: « Rod prokonzula i patricija Mihajla, sina Vuševukova, vladara Zahumlja, potječe od onih nekrštenih ži-

---

ligere ». Pop Dukljanin, *Ljetopis* 5; Šišić 298, Mošin 46. Gl. i svjedočanstvo Porfirogeneta, gore bilj. 36.

(55) « ... Sarracenos namque ad Garganum sedere: et ex eo loco proximoque sipontino sinu magnam Italiae partem vexare solitos Sclaui (= Hrvati) Italia deturbarunt ... quo in patrando facinore multam Sarracenorum commissam caedem refertur ... ». Blondus Flavius, *Decas II* 3 (Venetiae 1483), f. 120v, ed. Basileae 1559, p. 186). Gl. D. Mandić, *Koje je godine hrv. kralj Tomislav pobijedio bugarskoga cara Simeona Velikoga?*, u *Hrvatski Kalendar* (Chicago 1956) 137 sl. – O promjeni vanjske politike kralja Tomislava i Mihajla Vuševukčića pisali smo u raspravi: *Kada je Hrvatska postala kraljevinom?*, u *Rasprave i prilozi* 194-213.

telja oko rijeke Visle, koji se mimo to zovu Licike, i naseli se na rijeci, koja se zove Zahumla » (56). Ta vijest potječe od samoga Mihajla, koji je bio suvremenik Porfirogenetov, ili od kojega drugoga člana njegove porodice, jer su jedino oni mogli sačuvati uspomenu na staro podrijetlo svoga roda. Porfirogenet je na osnovu ovoga zahumskoga izvora, koji je dobio, zabilježio, da su Mihajlovi praroditelji došli u Zahumlje s gornje Visle, a to je bilo središte Bijele Hrvatske iza Karpata (57). Kako je dobro primijetio slovenski učenjak Ljudevit Hauptmann (58), Porfirogenet je u navedenom stavku dao jasno svjedočanstvo , da je Mihajlo Vuševukčić bio Hrvat, i tako je opovrgao svoju tvrdnju, koju je napisao na drugom mjestu, da su Srbi naselili Zahumlje. Srbi su naime živjeli na sjeveru između Sale i Labe (59) preko 400 km. zapadno od Visle, pa ako je Mihajlova porodica došla u Zahumlje s

---

(56) Porphyr. 33 (160; 160); Rački 393.

(57) Gl. Lj. Haupmann, *Prihod Hrvatov*, u *Bulićev zbornik* (Zagreb-Split 1924) 519-522; F. Dvornik, *The making of Central and Eastern Europe* (London 1949) 268-273; 283-304. Veoma dobra geografska karta na str. 278.

(58) Lj. Hauptmann, *Konstantin Porfirogenit o porijeklu stanovnistva dubrovačkog zaleđa*, u *Rešetarov zbornik* (Dubrovnik 1931) 23 sl.

(59) Sorabi, sjeverni Srbi, živjeli su koncem 8. stoljeća između Labe i Sale; na granici tadašnje Turingije i Saske: « ... Sorabi Sclavi qui campos inter Albim e Salam interiacentes incolunt, in fines Thuringiorum ac Saxonum, qui eis erant contermini, praedandi causa fuissent ingressi ... ». Einhardus, *Annales*, an. 782, MGH SS I 163. Gl. i an. 789 (350) te *Annales Fuldenses* III (387). Sorabi su živjeli na granici Turingije i početkom 7. stoljeća, kada se jedan dio Srba zaputio na jug: « ... Winidi in Toringia et relequos vastandum pagus in Francorum regnum inruunt; etiam et Dervanus dux gente Surbiorum, que ex genere Sclavinorum erant et ad regnum Francorum iam olim aspecserant, se ad regnum Samonem cum suis tradedit ... ». Fredegarius, *Chronicon* IV 68, MGH SS rer. Mero-

Visle, to su Mihajlov praotac i narod, kojega je on doveo i naselio u Zahumlju, mogli biti samo Hrvati, a nikako Srbi.

I mletački kroničar Ivan Đakon zabilježio je slučaj iz g. 912, kako smo gore vidjeli (60), iz kojega moramo zaključiti, da je Mihajlo Zahumski bio Hrvat i da je vladao jednim dijelom « Zemlje Hrvatâ ».

Da se hrvatska država za Tomislava prostirala od Raše do Budve, treba izvesti također iz riječi saborskih zaključaka g. 925, gdje se veli: « Kralj ... Hrvatâ sve biskupije ... u granicama naše metropolije, ako bi htio podvrći ... svomu biskupu (= biskupu Hrvatâ)... » (61). Navedenim riječima sabor priznaje, da bi hrvatski kralj Tomislav mogao učiniti, kada bi htio, zahvat na području svih biskupija splitske metropolije, koja se tada protezala od Raše u Istri do Budve u Boki Kotorskoj. To hrvatski kralj ne bi mogao učiniti, kada bi teritorij nekih

---

ving. II 155; « cum Winidi ... transcesso eorum limite, regnum Francorum vastandum Toringia et relequos pagus ingrederint ... ». *N. dj.* 75 (158); « Radulfus ... regem se in Toringia esse cinsebat; amicicias cum Winidis firmans, ceterasque gentes, quas vicinas habebat ». *N. dj.* 87 (165). Sorabi kao najzapadniji Slaveni došli su na Labu najkasnije u drugoj polovici 5. stoljeća: « Albis Suevos a Cervetiis (pariški kodeks: Servitiis) dividit ». VIBIUS SEQUESTER (Argentorati 1778) 5. Gl. i PROCOPIUS, *De bello Gothico* II 15 (Bonn 205). O starom sjedištu sjevernih Srba gl. također: RAČKI, *Biela Hrvatska i Biela Srbija,* u *Rad JA* 52, 141-164; E. MUKA, *Die Grenzen des serb. Sprachgebietes in alter Zeit,* u *Archiv für slav. Phil.* XXVI 543-559; E. O. SCHULZE, *Die Kolonisierung und Germanisierung der Gebiete zwischen Saale und Elbe,* u *Preisschriften der Jablonowskischen Gesellschaft* XX, Leipzig 1896; L. NIEDERLE, *Slovanske starožitnosti* II 1 (Prag 1906) 35 sl., 152 sl., 280; F. DVORNIK, *The making of Central and Eastern Europe* (London 1949) 268-297.

(60) Gl. gore, str. 71, bilj. 9.

(61) Gl. gore, bilj. 49.

splitskih sufraganih biskupija ležao van hrvatske države. Ako sabor tvrdi, da bi hrvatski kralj mogao učiniti zahvat u svim biskupijama, koje su bile podložne splitskoj metropoliji, tim on ispovijeda, da su sve splitske sufraganske biskupije ležale u granicama hrvatske države.

Jedinstvo hrvatske države i njezina prostornost krajevima svih biskupija splitske metropolije od Raše do Budve vidi se također i u drugim izrazima papinskih pisama i službenih zapisnika crkvenih sabora g. 925-928. Tako Ivan X daje naputak biskupima splitske metropolije, da s njegovim legatima « sve u zemlji Slovinskoj (= Hrvatskoj) poprave ... kako bi se u zemlji Slovinâ (= Hrvatâ) tajne sv. mise obavljale na latinskom jeziku » (62). God. 928 Leon VI naređuje, « da svi biskupi (obiju Dalmacijâ) budu zadovoljni s granicama vlastitim. Formina (zadarskoga biskupa) opominjemo, da svoju biskupiju drži, kako je bila u stara vremena. Tako i biskupa osorskoga (Cres-Lošinj), rapskoga i dubrovačkoga. Hoćemo također da splitski nadbiskup u Zemlji Hrvatâ ima svoje područje (suam parochiam), kao što je u starini imala salonitanska crkva: jer nadbiskupija se ne može zatvoriti među gradske zidine nego se mora protezati selima, zaseocima, dvorovima i biskupijama i narodom, kako je bilo u starini određeno » (63). Ovdje papa izričito tvrdi, da se cijelo područje negdašnje salonitanske metropolije

---

(62) « Unde hortamur uos, ... cunctaque per Sclauinicam terram audacter corrigere satagatis ... ita ut secundum mores sanctae romanae ecclesiae in Sclauinorum terra ministerium sacrificii peragant, in latina scilicet lingua non autem in extranea ... ». *Pismo Ivana X,* g. 925, RAČKI 189; ŠIŠIĆ, *Priručnik* 215 sl.

nalazi unutar granica hrvatske države, dotično da je opseg « Zemlje Hrvatâ » veći nego je negda bio prostor salonitanske metropolije. A poznato je, da je salonitanski nadbiskup vršio crkvenu vlast nad svim biskupijama u cijeloj rimskoj Dalmaciji i da su na crkvenim saborima u Saloni g. 530 i 533 prisustvovali svi biskupi od Raše do Budve i od mora do rijeke Drave (64).

Od biskupija splitske metropolije, koje su se g. 928 nalazile u « Zemlji Hrvatâ », Leon VI izričito spominje biskupije: zadarsku, ninsku, osorsku (Cres-Lošinj), rapsku i dubrovačku. Druge biskupije uključuje u općem izrazu « obiju Dalmacija » (« Dalmatiarum episcopi »), čim je označen sav prostor od rijeke Raše u Istri do Budve u Boki Kotorskoj.

Neki misle, da su veliki župan Zaharija i drugi srpski protjerani velikaši prisustvovali crkvenom saboru u Splitu g. 925. To valja isključiti, jer se u zaključcima sabora govori samo o « kralju i velikašima Hrvatâ » (65), što isključuje prisutnost srpskih velikaša kao aktivnih učesnika.

---

(63) « ... omnes episcopi in propriis limitibus sint contenti. Forminum (episcopum jadertinum) namque monemus, ita suam parochiam retinere, quemadmodum in antiquis temporibus mansit. Similiter absarensis ecclesiae episcopum et arbitanum atque ragusitanum. Spalatensem etiam archiepiscopum in Croatorum terra uolumus ut propriam suam parochiam retineat, quemadmodum antiquitus salonitana ecclesia retinebat: quia non potest parochia infra muros ciuitatis (terminari) sed per longinqua spatia terrarum, in pagis et uillis et curtis et ecclesiis et in populo antiquitus determinato (extendi) ». Leon VI, g. 928. Rački 196; Šišić, *Priručnik* 224.

(64) Gl. Acta conciliorum salonitanorum, an. 530 et 533. Šišić, *Priručnik* 157-164.

(65) « Quodsi rex et proceres Chroatorum ... ». Zaključci crkv. sabora u Splitu, g. 925, točka 12. Rački 192; Šišić, *Priručnik* 219.

VI

CRVENA HRVATSKA KOD KONSTANTINA PORFIROGENETA POLOVICOM 10. STOLJEĆA

Da su Hrvati od najstarijih vremena živjeli južno od Cetine, dotično da je već od dolaska Hrvata na Jadran postojala južna, t. j. Crvena Hrvatska, to nam svjedoči i bizantski pisac car Konstantin Porfirogenet (905-959). U svom djelu *De administrando imperio* Porfirogenet opisuje, kako su Hrvati na poziv cara Heraklija (610-641) došli u Dalmaciju iza Karpata, iz tadašnje Bijele Hrvatske, i u duljim borbama pobijedili Avare i protjerali ih na sjever u panonske nizine. Tada se Hrvati prema ugovoru (keleusis, iussio), što su ga bili sklopili s Heraklijem, nastane u cijeloj Dalmaciji. Kako je Hrvatâ bio velik broj, što su došli na jug – drukčije ne bi mogli svladati jaku avarsku državu – to se jedan dio njih otcijepi od hrvatske jezgre u Dalmaciji i naseli Ilirik i Panoniju. Konstantinov tekst o dolasku Hrvata na jug glasi ovako:

« Hrvati, koji sada žive u granicama Dalmacije, potječu od nekrštenih Hrvata, koji se zovu " Bijeli ", a stanuju s onu stranu Turske [Madžarske], blizu Franačke [Njemačke] ... I ovi Hrvati ratujući svla-

daše Avare i odande ih protjeraše, pa se na zapovijed cara Heraklija nastaniše u istoj zemlji Avarâ, u kojoj sada stanuju ... » (1).

« A od Hrvata, koji su došli u Dalmaciju, jedan se dio otcijepi i zauzme Ilirik i Panoniju. I ovi imađahu [svaki svoga] samostalnog vladaoca, koji je vladaru Hrvatske slao darove radi prijateljstva ... » (2).

Kako smo gore (3) opširno izložili, od Dioklecijanove preuredbe rimskoga carstva g. 297 pa do dolaska Hrvata na jug, Dalmacijom se zvala rimska pokrajina, koja se prostirala na zapadu od rijeke

---

(1) « "Οτι οἱ Χρωβάτοι, οἱ εἰς τῆς Δελματίας νῦν κατοικοῦτες μέρη, ἀπὸ τῶν ἀβαπτίστων Χρωβάτων, τῶν καὶ ἄσπρων ἐπονομαζομένων, κατάγονται, οἵτινες Τουρκίας μὲν ἐκεῖθεν Φραγγίας δὲ πλησίον κατοικοῦσι... οἱ αὐτοὶ Χρωβάτοι καταπολεμήσαντες καὶ ἀπὸ τῶν ἐκεῖσε τοὺς Ἀβάρων χώρα, εἰς ἣν νῦν οἰκοῦσιν, κατεσκήνωσαν », PORPHYR. 31 (148; 146 i 148); RAČKI 271 sl

(2) « Ἀπὸ δὲ τῶν Χρωβάτων, τῶν ἐλθόντων ἐν Δελματίᾳ, διεχωρίσθη μέρος τι, καὶ ἐκράτησεν τὸ Ἰλλυρικὸν καὶ τὴν Παννονίαν. εἶχον δὲ καὶ αὐτοὶ ἄρχοντα αὐτεξούσιον, διαπεμπόμενον καὶ μόνον πρὸς τὸν ἄρχοντα Χρωβατίας κατὰ φιλίαν ». PORPHYR. 30 (144; 142); RAČKI 271.

Ova zadnja rečenica odnosi se samo na Hrvate u Panoniji, jer su oni uistinu u prvim stoljećima dosta neovisno živjeli od Hrvata u rimskoj Dalmaciji tako da je za vrijeme Ljudevita Posavskoga i vojvode Borne dolazilo između njih i do ratnih sukoba. Gl. EINHARDUS, *Annales*, an. 819, MGH SS I 206; RAČKI 322; *Vita Hludowici imp.* 32, MGH SS II 624 sl.; RAČKI 322.

Tvrdnja B. GRAFENAUERA, *Prilog kritici izvještaja K. Porfirogeneta o doseljenja Hrvata*, u *Hist. Zbornik* V (Zagreb 1952) 31, da su Ilirik i Panonija bile susjedne pokrajine pod jednim hrvatskim arhontom, neispravna je. Porfirogenetov stavak: « εἶχον δὲ καὶ αὐτοὶ ἄρχοντα αὐτεξούσιον » može se prevesti: « I oni su imali [zajedničkoga] samostalnoga vladara », ali se može prevesti također: « I oni imađahu [svaki svoga] samostalnog vladara ». Porfirogenet je svoju rečenicu upotrijebio u ovom zadnjem smislu, jer je on dobro znao, da Ilirik leži na jugu hrvatske države, a Panonija na sjeveru, pa da te dvije pokrajine nijesu mogle imati zajedničkoga vladaoca, ukoliko je taj različit od hrvatskog općeg vladara.

(3) Gl. gore, str. 99-125.

Raše u Istri do Budve, te crte potegnute od toga grada preko crnogorskih planina na rijeku Drinu kao istočnu granicu. Glavni grad te pokrajine bio je Salona kod današnjega Splita. Od bizantske organizacije ravenatskoga egzarhata (556-751) Dalmacija se dijeli na Gornju Dalmaciju od Budve do Cetine, i na Donju Dalmaciju od Cetine do rijeke Raše u Istri.

Panoniju je razdijelio car Dioklecijan na Savsku od slovenske granice do rijeke Orljave u Slavoniji, i na Drugu Panoniju od Orljave do Zemuna obuhvatajući i bosansku Posavinu i Mačvu u Srbiji. Provincija Prva ili Gornja Panonija te provincija Valerija nalazile su se sa sjeverne strane Mure i Drave i protezale su se od tih rijeka do Beča s Dunavom kao istočnom granicom.

Naziv Ilirik, kako smo vidjeli (4), imao je u razna vremena različito značenje. Od seobe naroda pa do doba cara Porfirogeneta Ilirikom se naziva samo primorski dio bivših rimskih provincija Prevalis i Novoga Epira (prošireni Stari ili Grčki Ilirik), koji su krajevi bili početkom 9. stoljeća organizirani kao posebno vojničko zapovjedništvo sa sijelom u Draču (5).

Prema Konst. Porfirogenetu Hrvati su za cara Heraklija naselili Dalmaciju, Ilirik i Panoniju. Kada govori o Dalmaciji, on govori o njoj kao takvoj, o cijeloj Dalmaciji, ne lučeći je u Gornju i Donju Dalmaciju, koja je razdioba već tada bila uobičajena (6).

---

(4) Gl. gore, str. 84-107.
(5) Gl. gore, str. 107.
(6) Gl. gore, str. 108-125.

A drukčije nije moglo ni biti, da Hrvati zauzimlju tadanji Ilirik južno od Budve, ako nijesu osvojili i naselili zemlje od Cetine do Budve.

Na sjeveru su Hrvati naselili Dioklecijanove provincije Savsku Panoniju i Drugu Panoniju, t. j. zemlje južno od Mure, Drave i Dunava. Sjeverno od Mure i Drave, a zapadno od Dunava, živjela su razna plemena prve slavenske kolonizacije pod vrhovnom vlasti avarskom. Kada su Hrvati naselili Panoniju, protjerali su Avare na istočnu stranu Dunava, pa su zavladali i zemljama Prve ili Gornje Panonije te istočnim dijelom Norika (Karantanska Hrvatska) (7).

Na jugu su Hrvati, kako nam svjedoči Porfirogenet, naselili cijeli tadašnji Ilirik, t. j. primorski dio negdašnjih rimskih provincija Prevalis i Novoga Epira, koji se od starine zvao Stari ili Grčki Ilirik (8). U tom se Porfirogenet potpuno slaže s najstarijom hrvatskom domaćom predajom, koju su nam zabilježili *Kraljevstvo Hrvatâ* u drugoj polovici 11. stoljeća i *Ljetopis* Popa Dukljanina polovicom 12. stoljeća. Prva hrvatska kronika veli, da je staroj hrvatskoj državi pripadala « sva zemlja ča jest s ovu stranu Valdemije deri do Polonije » (9), a

---

(7) Lj. Hauptmann, *Karantska Hrvatska*, u *Zbornik kralja Tomislava* JA (Zagreb 1925) 297-317; Šišić, *Povijest Hrvata* 299 sl.; S. Antoljak, *Hrvati u Karantiji*, *Godišen zbornik f.f. Univ. Skopje, ist. fil* oddel 9, Skopje 1956; Protivno: M. Kos, *Postanek in razvoj Kranjske*, u *Glasnik muzejskega društva za Sloveniju* X, Ljubljana 1929; Isti, *Slovenska naselitev na Koroškem*, *Geogr. vest.* 8, 1932; B. Grafenauer, *Država Karantskih Slovencev*, *Koroški zbornik* 1946; Isti, *Priključitev Karantanije na zapad*, Čas XXXV (Ljubljana 1942).

(8) A. Forbiger, *Handbuch der alten Geographie von Europa* (Hamburg 1877²) 561 sl. Gl. također gore, str. 89 sl.

(9) *Kraljevstvo Hrvatâ*, pogl. 2; Šišić 386: Mošin 42. – *Kr.*

Ljetopis Popa Dukljanina piše: « od istoga mjesta Duvna do Bambalona, koji se sada zove Drač, nazva Crvenom Hrvatskom, koja se zove i Gornja Dalmacija » (10). U praizvoru, kojim su se poslužili *Kraljevstvo Hrvatâ* i Pop Dukljanin, ili u njihovu neposrednom izvoru, moralo je stati, da se hrvatska država u početku protezala do Poljane (stara Apollonia), dotično do Valone (sredovječna La Valona) (11), ali kako se u 11. i 12. stoljeću hrvatska država nije prostirala južnije od najsjevernije granice tadanjega dračkog temata na rijeci Drimu, a ime grada La Valona od prepisivača bilo preinačeno u nerazumljivi izraz « Bambalona », to su pisci *Kraljevstva Hrvatâ* i *Ljetopis* Popa Dukljanina istovjetovali taj grad s Dračom i proglasili, da je stara hrvatska država dopirala samo do toga grada, što stvarno nije istinito.

Da su Hrvati u početku naselili i Gornju Dalmaciju, južno od Cetine, i da su tim krajevima vladali tokom 9. stoljeća možemo i moramo zaključiti također iz navoda Porfirogeneta, u kojem prema posebnom izvoru potanko opisuje, kako su dalma-

---

Hrvatâ u pogl. 3 piše: « I bi kraljevstvo njegovo Bosna i Valdemin deri do Polonije, tako primorsko kako i zagorsko kraljevstvo ». Šišić 388, Mošin 43. Polonija je sredovječna Polina, stara Appolonia, a sadašnja Poljani blizu Valone u južnoj Albaniji. Izvor, kojim se poslužile najstarije hrvatske kronike u pogl. 2 i 3, označivao je najjužniju granicu hrvatske države s gradom Polina (Apolonija). Drugi izvor, kojim se hrvatske kronike poslužile u pogl. 9, najjužniju granicu označio je s gradom La Valona (Bambalona), koja su dva mjesta u neposrednoj blizini. Gl. P. Skok, *Zum Balkanlatein*, u *Zeitscrift für roman. Philologie* LIV 176; Isti, *Dolazak Slovena na Mediteran* (Split 1934) 102 sl.

(10) Pop Dukljanin, *Ljetopis*, pogl. 9. Šišić 306; Mošin 54.

(11) Gl. Skok, *n. dj.*, gore u bilj 9.

tinski gradovi za cara Vasilija I (867-886) počeli Hrvatima plaćati danak za mirno uživanje zemljišnih posjeda u okolici tih gradova. On veli: u početku, kada su spomenuti Slaveni (= Hrvati) zavladali svim krajevima Dalmacije, pučanstvo romanskih gradova obrađivalo je zemljište po otocima i tako živjelo. Kada su im novodoseljenici to onemogućili, htjeli su obrađivati zemlju na kopnu u okolici svojih gradova. « Ali im Hrvati to nijesu dopuštali, jer im tada još nijesu plaćali danak, nego sve, što sada (oko g. 950) plaćaju Slavenima, dotle su plaćali bizantskom strategu » (12). Kada su se dalmatinski gradovi utekli bizantskom caru Vasiliju I, taj im je dao naputak, da Hrvatima za slobodno uživanje zemlje plaćaju onaj danak, što su ga dotle davali bizantskom strategu (13). I sada Porfirogenet potanko opisuje, koliko svaki grad Donje i Gornje Dalmacije od tog doba godišnje plaća Hrvatima za uživanje zemljišta izvan gradskih zidina. Za Dubrovnik navodi, da polovicu pristojbe (36 zlatnika) daje vladaocu Zahumlja, a polovicu vladaocu Travunje, jer je imao posjeda i u jednoj i u drugoj zemlji (14). Ako su dakle prema Porfirogenetu Hrvati već od svoga dolaska smetali romanske gradove i u Gornjoj Dalmaciji (15) i za cara Vasilija I pri-

(12) Porphyr. 31 (146; 146); Rački 371 sl.
(13) Gl. gore, str. 116, bilj. 109 sl.
(14) Porphyr., *n. dj.* (147; 146); Rački 372.
(15) Među dalmatinskim gradovima, koji su bili g. 879 obvezani na plaćanje danka Hrvatima, ne spominje se ni Kotor ni Risanj ni Budva, ili zato, što su ti gradovi bili od Saracena godina dana prije toga razrušeni (gl. Porphyr. 29 [130; 126]; Rački 342), ili zato, što su ih Hrvati polovicom 10. stoljeća imali potpuno u svojim rukama. Poznato je, da su Kotor i

silili ih, da im plaćaju zemljišni danak, mora da su Hrvati od svoga dolaska do druge polovice 9. stoljeća živjeli i vladali zemljama Gornje Dalmacije, južno od Cetine.

Za naše pitanje od osobite je znamenitosti poglavlje 30 Porfirogenetova djela *De administrando imperio*, u kojemu on navodi, dakako prema nekom hrvatskom izvoru, da se u starini Hrvatska protezala Dukljom, Travunjom, Zahumljem i Neretvom. Sve te zemlje prema Porfirogonetovu navodu činile su dio, bile su uključene u Hrvatsku. To mjesto glasi ovako:

« Rečena pak Hrvatska ... ovako se prostire: Duklja primiče se utvrdama dračkoga temata: Lješu i Ulcinju i Baru te ide do Kotora, a u planinama se dotiče Srbije. Od grada Kotora počinje arhontija Travunja i pruža se do Dubrovnika; njezin planinski dio kreće Srbiju. Od Dubrovnika počinje arhontija Zahumlje i pruža se do rijeke Neretve; na morskoj se strani dotiče Pagana (= Neretve); u planinama na sjeveru dotiče se [Bijelih] Hrvata, a sučelice Srbije. Od rijeke Neretve počinje Paganska i pruža se do rijeke Cetine, a ima tri županije: Rastok, Makar i Dolje ... Zemlja naime Srbija stoji sučelice svim ostalim zemljama, na sjeveru graniči s [Bijelom] Hrvatskom, a na jugu s Bugarskom » (16).

Prapratnica oko g. 1054 bili prijestolni gradovi dukljanskoga vojvode Mihajla (gl. dolje VII, bilj. 2).
(16) « Καὶ ἡ μὲν εἰρημένη Χρωβατία... διάκειντai οὕτως· ἡ δὲ Διόκλεια πλησιάζει πρὸς τὰ καστέλλια τοῦ Δυρραχίου, ἤγουν πρὸς τὸν Ἐλισσὸν καὶ πρὸς τὸ Ἑλκύνιον καὶ τὴν Ἀντίβαριν, καὶ ἔρχεται μέχρι τῶν Δεκατέρων, πρὸς τὰ ὀρεινὰ δὲ πλησιάζει τῇ Σερβλίᾳ. Ἀπὸ δὲ τοῦ κάστρου τῶν Δεκατέρων ἄρχεται ἡ ἀρχοντία Τερβουνίας, καὶ παρεκτείνεται μέχρι τοῦ

U navedenom stavku Porfirogenet nam ovo dvoje jasno svjedoči: prvo, da su Duklja, Travunja, Zahumlje i Paganska (pokrajina Neretva) u stara vremena činile dio Hrvatske, koja se tim pokrajinama protezala od Drača do rijeke Cetine; drugo, da te zemlje nijesu činile dio Srbije, nego samo s njom graničile. Prema gornjem navodu Duklja je graničila sa Srbijom na vodorazvođu između Morače i Zete s jedne strane i Drininih pritoka Pive i Tare s druge strane. Travunja i Zahumlje graničile su sa Srbijom u planinama na crti od Budve preko Golije na rijeku Drinu, istim pravcem, kojim je bila razdijeljena rimska provincija Dalmacija od provincije Prevalis.

U izvorni dokumenat, kojega je Porfirogenet ovdje prepisivao, on je unio dva svoja umetka, interpolacije. Prvi se nalazi na početku, u prvoj rečenici, gdje je Porfirogenet iza subjekta « Hrvatska », unio umetak: « i ostali Slaveni » (17). Cijeli nam kontekst veli, da je ovo naknadni umetak Porfirogenetov, koji se nije nalazio u dokumentu, kojega je prepisivao.

Drugi se umetak nalazi pred zadnjom rečenicom ovoga stavka, a glasi ovako: « Od rijeke Cetine po-

---

'Ραουσίου, πρὸς δὲ τὰ ὀρεινὰ αὐτῆς πλησιάζει τῇ Σερβλίᾳ. 'Απὸ δὲ τοῦ 'Ραουσίου ἄρχεται ἡ ἀρχοντία τῶν Ζαχλούμων, καὶ παρεκτείνεται μέχρι τοῦ 'Ορωντίου ποταμοῦ, καὶ πρὸς μὲν τὴν παραθαλασσίαν πλησιάζει τοῖς Παγανοῖς, πρὸς δὲ τὰ ὀρεινὰ εἰς ἄρκτον μὲν πλησιάζει τοῖς [ἄσπροις] Χρωβάτοις, εἰς κεφαλὴν δὲ τῇ Σερβλίᾳ. 'Απὸ δὲ τοῦ 'Ορoντίου ποταμοῦ ἄρχεται ἡ Παγανία, καὶ παρεκτείνεται μέχρι τοῦ ποταμοῦ τῆς Ζεντίνας. Τρεῖς ἔχουσα ζουπανίας, τὴν 'Ράστωτζαν καὶ τὸν Μοκρὸν καὶ τὸν Δαλέν... 'Η γὰρ χώρα Σερβλίας εἰς κεφαλὴν μέν ἐστιν πασῶν τῶν λοιπῶν χωρῶν, πρὸς ἄρκτον δὲ πλησιάζει τῇ Χρωβατίᾳ, πρὸς μεσημβρίαν δὲ τῇ Βουλγαρίᾳ », Porphyr. 30 (145 sl.; 144 i 146); Rački 405 sl.

(17) Porphyr., *n. mj.*

činje Hrvatska i pruža se na morskoj strani do granica Istre, i to do grada Labina, a u svom planinskom dijelu prelazi nekoliko temat Istru. Kod Cetine i Livna dotiče se zemlje Srbije » (18). Kako se na prvi pogled vidi, ovaj je stavak u suprotnosti sa svim onim, što je Porfirogenet u gore navedenom izvještaju napisao. Kako naime Srbija može graničiti s Hrvatskom na Cetini i kod Livna, ako se Srbija prema prvom dijelu Porfirogenetova izvještaja ne proteže mimo razvodnih planina na području Drine i njezinih pritoka Pive i Tare?

Ta suprotnost morala je ovako nastati: u prvom dijelu izvještaja Porfirogenet je prepisao dokumenat, koji je imao u ruci, i kazao nam, da su Duklja, Travunja, Zahumlje i Neretva bile uključene u Hrvatsku, dotično da su pripadale hrvatskom narodnom prostoru. Ali kako je u njegovo vrijeme tim zemljama, izuzevši Duklju, vladao srpski veliki župan Časlav (19), to je Porfirogenet pri kraju izvornoga dokumenta dodao svoj osobni umetak, da tim naglasi činjenicu, koja je u njegovo vrijeme postojala. U svom dodatku Porfirogenet je imao pred očima trenutno stanje, tadanju političku stvarnost, a dokumenat, kojim se služio, govorio je o starijem trajnom stanju, o etničkoj stvarnosti, prema kojoj su Duklja, Travunja, Zahumlje i Neretva od starine pripadale Hrvatskoj i činile dio hrvatskog narodnog prostora. Porfirogenet u svom spomenutom dodatku istovjetuje Bijelu Hrvatsku Popa Dukljanina s cije-

---

(18) *N. mj.* (146; 144); Rački 405.

(19) Gl. Porphyr. 32 (153 i 158 sl.; 152, 154, 158 i 160); Rački 274 i 395 sl.

lom hrvatskom državom, jer je uistinu oko g. 949, radi unutarnjih dinastičkih smutnja, uspjelo srpskom županu Časlavu, koji je negda bio bjegunac u Hrvatskoj, da otkine od Crvene Hrvatske: Neretvu, Zahumlje i Travunju, te od Bijele Hrvatske: župe Imotu, Uskoplje, Luku i Plivu te Bosnu. Na taj način za Časlava je srpska država uistinu graničila s hrvatskom državom na granicama župa Cetine i Livna. Ali je takvo stanje bilo samo političko, privremeno i veoma kratko.

Pop Dukljanin u svom *Ljetopisu,* pogl. 28 i 29, zabilježio je na osnovu stare hrvatske *Kraljevske kronike (Gesta Cresimiri Maioris)* (20), da je kralj Krešimir II (ok (948-969), zajedno s banom Duklje, odmah poslije pogibije Časlavove oko g. 960 oslobodio sve hrvatske zemlje od srpske vlasti. Tada su Bijeloj Hrvatskoj bile povraćene župe Uskoplje, Luka i Pliva te Bosna, a od Crvene Hrvatske dobila je Neretvu (21). Vladar Duklje dobio je Travunju i Zahumlje te župu Imotu (22), koja je prije pripadala Bijeloj Hrvatskoj.

(20) Hrvatski kraljevi vodili su *Kraljevsku kroniku i službeni Zapisnik povelja.* To nam spominje kralj Petar Krešimir IV u svojoj povelji g. 1067 (« comperimus namque in Gestis proaui nostri Cresimiri maioris ». RAČKI 62), te u onoj iz g. 1069 (« quia in Gestis antecessorum nostrorum regum ... inuenimus priuiligiatum ». RAČKI 73). O hrvatskoj *Kraljevskoj kronici* i o *Zapisnicima povelja* kao i o drugim hrvatskim starim djelima vidi: D. MANDIĆ, *Rasprave i prilozi,* XI: Gesta regum Chroatorum, 255-65.

(21) « Predimirus ... cepit totam Croatiam Rubeam ... Cresimirus autem ... cum avunculo pugnantes, praedaverunt Uscople et Luca et Pleva ... Deinde Cresimirus cepit totam Bosnam et dominavit eam » (ŠIŠIĆ 323 sl.; MOŠIN 73). To je bilo oko g. 960 (D. MANDIĆ, *Bosna i Hercegovina* I 286 sl.). Predimir je umro brzo iza g. 976 (ŠIŠIĆ 325 sl.; MOŠIN 74). Među zemljama, koje je Predimir ostavio svojim sinovima, nalazi se župa Imotski, koja je prije pripadala Bijeloj Hrvatskoj, a nema pokrajine Neretve, koju je Predimir oslobodio g. 960 (ŠIŠIĆ 326 sl.; MOŠIN 74 sl.). To znači, da je Neretva prešla Bijeloj Hrvatskoj između g. 960 i 976. Ivan Đakon, koncem 10. stoljeća, Neretvu tijesno veže s kraljevinom Hrvatskom i izričito svjedoči, da su Neretvani etnički Hrvati (« a Croatorum Sclavorum ... Croatorum iudex »). JOHANNES DIACONUS, G. MONTICOLO, *Cronache venez. ant.* (Roma 1890) 153; RAČKI 424.

Vrijedan je podatak, što ga je Porfirogenet zabilježio u više puta spominjanom djelu *De administrando imperio,* pogl. 31, o vojničkoj moći Hrvatske do smrti Krešimira I († 944). On veli, da su u to doba Hrvati mogli podići 60.000 konjanika i 100.000 pješaka, a na moru da su imali 80 velikih lađa, u svakoj po 40 momaka, i 100 manjih brodova s posadom od 10 do 20 ratnika (23). Sveukupna je prema tome vojna snaga Hrvatske iznosila 164.700 (24) ratnika. Kako je dobro primijetio Šišić (25), Hrvatska nije mogla imati toliki broj konjanika bez ravničkih krajeva Panonske Hrvatske. I mornarica od 180 brodova bila je za ono vrijeme veoma velika, kada se sjetimo, da tada cijelo bizantsko carstvo nije imalo nego 300 brodova, a moćna Venecija samo 200 lađa. Tako jaku mornaricu hrvatska država nije mogla imati bez dobrih

(22) Predimir je dao svomu sinu Dragislavu u Zahumlju između drugih ove župe: « Vellica, Gorimita, Vecenike » (Latinski rukopis *Ljetopisa*); « Velicagor, Imota, Vecerigorie » (ORBINI, ŠIŠIĆ 327). U izvorniku je moralo stati: « Velijaca (= Veljaci u ljubuškom kotaru), Gorje (= župa Broćno. Spomen na staro ime čuva do danas selo Među-gorje), Imota (=Imotska župa), Vechenica ». Ova zadnja obuhvatala je kasniju župu Blato, Gorance i okolicu današnjega Mostara. Gl. D. MANDIĆ, *Bosna i Hercegovina* I (Chicago 1960) 94-97.

(23) PORPHYR. 31 (151; 150); RAČKI 398.

(24) Za male lađe uzeli smo poprečni broj momaka (15).

(25) *Povijest Hrvatâ* 413, bilj. 21.

pristaništa u Boki Kotorskoj, na poluotoku Pelješcu i na otocima Visu, Hvaru i Braču, a ta su pristaništa pripadala Neretvi, Zahumlju i Travunji, t. j. zemljama Crvene Hrvatske.

Nakon što je opisao staru vojničku snagu Hrvatske, Porfirogenet napominje, da je ta snaga znatno opala u njegovo vrijeme radi dinastičkih borba iza smrti Krešimira I. Snažna hrvatska mornarica spala je na samih 30 velikih brodova (26), a to znači malo ne na trećinu svoje negdašnje snage. Ovo vanredno veliko smanjenje hrvatske ratne mornarice u razmaku od nekoliko godina kaže nam, da je hrvatska država u to doba izgubila svoje glavne primorske zemlje i svoje najbolje luke. Kako je Hrvatskoj za Porfirogeneta još uvijek pripadalo cijelo primorje od Cetine do Istre (27), to izgubljene primorske zemlje moramo tražiti južno od rijeke Cetine. Tako je uistinu bilo. I opet kod Porfirogeneta imamo zabilježeno, da je srpski župan Časlav zavladao Neretvom, Zahumljem, Travunjom i Bosnom (28). DukIju nije mogao osvojiti, ali je i ona bila odsječena od glavnine hrvatske države time, da su zemlje od Cetine do Boke Kotorske bile otcijepljene od Hrvatske. Svojim dakle navodom o pomorskoj snazi Hrvatske do polovice 10. stoljeća i njezinim umanjenjem u to doba, Porfirogenet nam pruža neupravno svjedočanstvo, da su zemlje Crvene Hrvatske pripadale hrvatskoj državi do smrti Krešimira I g. 944.

---

(26) Porphyr., *n. mj.*
(27) Gl. gore bilj. 18.
(28) Porphyr. 32 (158 sl.; 158 i 160); Rački 395 sl. Gl. također Jireček - Radonić, *Istorija Srba* I 147 sl.; Šišić, *Povijest Hrvata* 433.

U Porfirogenetovu djelu *De administrando imperio* nalaze se dakle nedvojbena svjedočanstva, da su u zemljama Crvene Hrvatske živjeli Hrvati i da su te pokrajine od starine činile sastavni dio opće i zajedničke države Hrvatske. Vijesti o tome Porfirogenet je crpio iz bizantskih dvorskih arhiva te iz izvora, koje je dobio iz hrvatskih krugova (« sami Hrvati kažu ») (29), što njegovu kazivanju samo podiže vjerodostojnost.

Kako je poznato, Porfirogenetovo djelo *De administrando imperio* veliki je mozaik, koji je pisac sastavio iz raznih dokumenata, koji su potjecali iz raznih izvora i bili napisani u razno doba. Što se tiče vijesti o Hrvatima i Srbima, jedne je Porfirogenet našao u dvorskom arhivu u Bizantu, a druge je pribavio preko svojih državnih i vojničkih predstavnika u t. zv. bizantskoj Dalmaciji. Neke obavijesti mogu potjecati od bizantskih trgovaca, koji su trgovali po srednjem i zapadnom Balkanu, a neke od političkih izbjeglica hrvatskih i srpskih, od kojih je mnogo bilo u Bizantu u doba Porfirogenetovo, osobito iz Srbije. Kako je Porfirogenet o istoj zemlji, dapače i o istim osobama i događajima imao po dva ili više izvještaia, to ih je on poredao, kako je znao bolje, i sve uvrstio u svoje djelo. Odatle dolazi, da on koji put na jednom mjestu protivno tvrdi onomu, što se nalazi na drugom mjestu, koje je napisano iz drugoga izvora. Gledajući dati jedinstvo svom djelu Porfirogenet je neke izvore prerađivao, neke skraćivao, neke

---

(29) Porphyr. 31 (150; 148); Rački 397.

nadopunjao, naravno prema svomu shvaćanju, da ih dovede u sklad između sebe, a osobito sa stanjem stvari, kakve su bile u njegovo doba. Pomnom i ustrpljivom raščlanbom pojedinih mjesta moguće je gotovo uvijek rastaviti ono, što su dokumenti izvorno sadržavali od onoga, što je Porfirogenet osobno dodao ili preradio.

Ovdje valja spomenuti, da nam gore navedeni podaci o vojničkoj snazi Hrvatske daju mogućnost da približno utvrdimo i broj pučanstva, koje je imala hrvatska država u prvoj polovici 10. stoljeća. Čitajući dotični stavak, jasno vidimo, da Porfirogenet ne misli, da bi Hrvatska stalno držala 164.700 ratnika, nego da on navodi, koliko je hrvatska država dizala bojovnika na osnovu stare opće obveze sudjelovanja u vojsci, pozvavši naime u rat za oružje sposobne pojedince, a to znači muškarce od 20. do 60. godine. U tom razdoblju života bilo je prema službenoj statistici u Saveznim Američkim Državama (U.S.A.), g. 1950, 26.4% od cjelokupnoga pučanstva. To znači da je svaka 3.78 osoba u Americi muškarac između 20. i 60. godine. U staro je doba bilo kao i danas oko 10% muških stalno nesposobnih za vojnu službu. Ako ove podatke primijenimo na Porfirogenetov navod o vojnoj snazi Hrvatske, dobit ćemo, da je u prvoj polovici 10. stoljeća bilo Hrvata muškaraca između 20. i 60. godine 181.170, a hrvatskoga pučanstva svega 684.823, ili okruglo 700.000 duša. Kako se općenito uzimlje, da je svaka četvrta osoba sposobna za vojnu službu, to je na 181.170 muških od 20. do 60. godine moglo biti tada Hrvata 724.680 ili okruglo 750.000 osoba. Osim Hrvata živjeli su u ondašnja vremena u primorskim gradovima hrvatske države Romani, Latini, u malom broju (« pauci »), kako nam svjedoči suvremeni pisac Vilim Tirski(30), dakle najviše 4-5% od cjelokupnoga pučanstva. Po planinama živjeli su ostaci starih romaniziranih ilirskih plemena, koji su tada većinom bili kroatizirani, te nešto preostalih Gota i Avara (31), svega zajedno kojih 6-8% od ukupnoga pučanstva. Nešto je bilo i robova po plemićkim i crkvenim posjedima, koji nijesu vršili vojničku dužnost. Uzmemo li, da je svega nehrvastkoga življa bilo u staroj Hrvatskoj 15%, to ćemo na osnovu umnoška sa 3.78 dobiti broj pučanstva 787.546, ili okruglo 800.000; množeći vojnu snagu s četiri i pribrojivši strani živalj, dobit ćemo broj 833.382, ili okruglo 850.000. Iako se u ovo doba bile već počele stvarati staleške razlike u hrvatskom društvu, mi ipak nemamo nikakva dokaza, da bi već tada bio promijenjen stari običajni zakon Hrvatâ, da svi vrše opću vojnu dužnost, dotično da u slučaju potrebe svi sudjeluju u obrani domovine. Prema tome radi spomenutih početnih društvenih promjena nijesmo ovlašteni da sveukupni broj pučanstva povisujemo na osnovu Porfirogenetove vijesti o vojnoj snazi Hrvatske. Na osnovu dakle našega računa polovicom 10. stoljeća mogla je u hrvatskoj državi biti 800 - 850.000 stanovnika, a ne više. Taj broj odgovara onodobnom još veoma rijetkom stanovništvu u Evropi. Kako je Beloch proračunao, što se danas općenito prima, u istočnoj

---

(30) Gl. dolje IX, bilj. 1.
(31) Gl. PORPHYR. 30 (144; 142); RAČKI 271.

franačkoj državi, u današnjoj Njemačkoj, za Karlovića nije bilo nego 2.500.000 stanovnika. Po računu J. Kostrzewskoga živjelo je u to doba na području današnje Poljske samo 900.000 duša. Prema tome teza, koju je g. 1870 iznio Rambaud (32), naime da je polovicom 10. stoljeća bilo u Hrvatskoj 1.600.000 do 2.000.000 stanovnika, očito je pretjerana i nevjerojatna.

(32) A. RAMBAUD, *L'empire grec au dixième siècle, Constantin Porphyrogénète* (Paris 1870) 458.

VII
BIZANTSKI PISCI 11. I 12. STOLJEĆA POTVRĐUJU OPSTOJNOST CRVENE HRVATSKE

Za opstojnost Crvene Hrvatske, posebno za hrvatski značaj Duklje, od osobite su vrijednosti bizantski pisci 11. i 12. stoljeća, i to: Ivan Skilices, Nikifor Brienij, Ana Komnena, Mihael Ataleiates, Ivan Zonaras, Niketa Koniates i Bizantski anonim.

1. - IVAN SKILICES

Ivan Skilices (o. 1020 - o. 1092) bio je viši časnik tjelesne straže bizantskih careva u Carigradu. Napisao je *Pregled povijesti*, u kojem opisuje zgode bizantskoga carstva od g. 812-1077 (1). U tom djelu Skilices priča, kako su se g. 1073 pobunili Bugari pod vodstvom Georgija Vojtjeha, skop-

(1) Djelo I. Skilicesa na grčkom jeziku sačuvano je u više dobrih rukopisa, ali dosada nije objelodanjeno. Duge i redovito doslovne izvatke iz Skilicesova djela prepisao je Georgij Kedrenos i to je objelodanio E. Bekker u bonskom izdanju bizantskih povjesničara: GEORGIUS CEDRENOS, *Excerpta ex breviario historico Ioannis Scylitzae curopalatae* (Bonn 1839) II 639-744. Veoma vrijednih nadopuna iz bečkoga rukopisa I. Skilicesa objelodanio je B. PROKIĆ, *Die Zusätze in der Handschrift des Iohannes Skylitzes*, München 1906.

skoga boljara, da se oslobode bizantskoga gospodstva. Budući da je muška loza bugarskih careva bila izumrla, to se starješine pobunjenika obrate Mihajlu, vladaru Dukljе, da im pomogne i da im dadne jednoga od svojih sinova za cara, jer je Mihajlo bio potomak bugarskoga cara Samuela po ženskoj lozi. Skilices piše:

« Bugarske starješine zamole Mihajla, tadašnjega vladara onih, koji se zovu Hrvati, a koji je stolovao u Kotoru i Prapratnici, i koji je imao ne malo zemlje pod sobom, da im pomogne i da s njima zajedno radi te da im dadne svoga sina, kojega će oni proglasiti carem Bugarske » (2).

Mihajlo se odazva želji Bugara i posla svoga sina Bodina s 300 izabranih momaka pod vodstvom Petrila, vojničkoga zapovjednika u hrvatskoj Dukljі, kojega odredi za prvoga doglavnika svome mladomu sinu Bodinu (3). Naredi također svomu sinu Petrislavu, velikomu županu u Raši, da pošalje u pomoć Bugarima srpske čete, što on i učini (4).

---

(2) « οἱ κατὰ τὴν Βουλγαρίαν προέχοντες ἀξιοῦσι τὸν Μιχαηλᾶν ἀρχηγὸν ὄντα τηνικαῦτα τῶν εἰρημένων Χρωβάτων τὴν οἴκησιν τε ἐν Δεκατέροις καὶ Πραπράτοις ποιούμενον καὶ χώραν οὐκ ὀλίγην ἐφ' ἑαυτὸν ἔχοντα ἐπαρῆξαι αὐτοῖς καὶ συνεργῆσαι, δοῦναί τε αὐτοῖς τὸν υἱὸν αὐτοῦ, ὡς ἂν αὐτὸν βασιλέα Βουλγαρίας ἀνακηρύξωσι ... ». Ioannes Scylitzes Curopalata, *Historia* (II 715) s dodatkom br. 68: B. Prokić, *Zusätze* 37.

(3) I. Scylitzes, *Historia* (715 sl.).

(4) « Bodinus, qui (postea) dominavit totum regnum (et) Vladimirus cum suis fratribus perexerunt in Rassam et obtinuerunt eam. Deditque eam (rex Michala) filio Petrislavo ad dominandum. Post hoc perrexerunt Bulgariam et commiserunt praelia multa cum Graecis et Bulgaris et obtinuerunt totam Bulgariam, quam provinciam dedit rex Michala Bodino filio regendum ». Pop Dukljanin, *Ljetopis*, pogl. 40; Šišić 357 sl.; Mošin 94 sl.

U Prištini na Kosovskom Polju proglase Bugari Bodina svojim vladarem davši mu ime Petar. U krvavom boju Bodin razbije bizantsku vojsku, koja je bila poslana, da uguši bugarski ustanak. Na to ustaše preuzetno razdijele svoje snage: Bodin sam pođe prema Nišu i Podunavlju, a svoga doglavnika Petrila posla u Makedoniju. Ovaj osvoji Ohrid i Devol, ali ga bizantske čete razbiju kod Kastorije, a u prosincu 1073. i samoga Bodina kod Paunova Polja u južnom Kosovu. Bodin bude zarobljen i živ otpremljen u Carigrad (5).

Pripovijedajući kako je razbijen Petrilo, koji se bijegom spasio i utekao preko planina u Duklju svomu gospodaru Mihajlu, Skilices dodaje: « uhvatiše pak onoga, koji je iza Petrila zapovijedao Hrvatima i odvedu ga okovana caru (u Bizant) » (6).

Hrvate, koje ovdje Skilices spominje, Franjo Rački (7) i Vj. Klaić (8) traže sjeverno i istočno od Duklje, u Raškoj i Kosovu. To je mišljenje neispravno, jer u Raškoj i Kosovu nije nigda bio toliki broj etničkih Hrvata, da bi mogli sastaviti neku vojničku snagu i voditi ratove. Rački i Klaić krivo su shvatili izraz Skilicesov o Petrilu, koji je tobože « u Hrvata ... vladao », pa su mu pokrajinu tražili van Duklje, ali u njezinoj blizini. Ali grčka riječ «*tasso*» ovdje ne znači vladati nego voditi vojsku, s njom zapovijedati, stavljati je u bojni red. Petrilo,

---

(5) Gl. I. Scylitzes, *Historia* II 716-18 s dodatkom 69 Prokić 37.

(6) I. Scylitzes 717.

(7) F. Rački, *Borba južnih Slovena za državnu neovisnost u XI. vieku*, u *Rad JA* 27 (Zagreb 1874) 123 sl.

(8) Vj. Klaić, *Hrvati i Hrvatska* (Zagreb 1930) 30-32.

pomoćnik cara Bodina, bio je zapovjednik hrvatskih pomoćnih četa iz Duklje, a moguće i onih iz Raše, koje je opremio veliki župan Petrislav. Petrilu je Bodin povjerio vodstvo vojske, koja je pošla na Kastoriju. I kada je Petrilo nakon poraza pobjegao, bio je njegov zamjenik u vodstvu vojske, koji je isto bio Hrvat iz Duklje, na licu mjesta uhvaćen i odveden u Bizant. Ne radi se dakle o nekim vladarima, koji bi vladali nekim posebnim pokrajinama u Raškoj i na Kosovu, nego o vojničkim zapovjednicima, koje je Mihajlo Dukljanski bio dodijelio na službu svome mladomu sinu Bodinu.

Šišić (9) misli, da su Hrvati, koje Skilices u svom djelu spominje, bili poslani od kralja Petra Krešimira IV (o. 1056-1073) iz Bijele Hrvatske u pomoć bugarskim ustanicima. Ali se takvu shvaćanju protivi cijeli tekst i kontekst Skilicesovih navoda. Skilices govori samo o Mihajlu « vladaru onih, koji se zovu Hrvati ». On « je stolovao u Kotoru i Prapratnici », a imao je « ne male zemlje pod sobom », jer je vladao Zahumljem, Travunjom i Dukljom. Mihajlo šalje u Bugarsku svoga sina Bodina, a s njim vojničku pomoć, kojom zapovijeda Petrilo, kojega je Mihajlo odredio kao prvoga doglavnika i pomoćnika svomu sinu Bodinu. Kada je Petrilo kod Kastorije bio potučen, on bježi, kako Skilices izričito veli, u Duklju k svom gospodaru Mihajlu. U cijelom Skilicesovu opisu nema nigdje ni najmanjega spomena na kakve pomoćne čete iz

(9) Šišić, *Povijest Hrvatâ* 532. Gl. i str. 277, bilj 22, te *Letopis Popa Dukljanina* 171, bilj. 222, gdje ispravlja svoje predašnje mišljenje i priznaje da Skilices govori o Hrvatima u Duklji.

Bijele Hrvatske. Kako po povijesnim pravilima nije dozvoljeno u izvorima čitati ono, što oni ne sadrže; dotično iz njih vaditi ono, što je protivno onomu, što oni tvrde, to Šišićevu tvrdnju valja zabaciti.

Jireček u svojoj *Istoriji Srba* sve posrbljuje. Njemu je Duklja srpsko kraljevstvo (10), prvi dukljanski kraljevi Mihajlo i Bodin su « Srbi » (11), « vojskovođa Petrilo sa malom četom od 300 Srba »(!) (12) prati Bodina u Bugarsku, i t. d. Da bi čitatelji mislili, da on piše povijest nepristrano prema izvorima, Jireček zlonamjerno prešućuje oba navoda Skilicesova, u kojima on govori o Hrvatima, iako potanko opisuje pobunu Bugara g.1073 i pomoć, koju im je pružio Mihajlo Dukljanski, služeći se glavno djelom Skilicesa (13). Ali vratimo se k već donesenim navodima Ivana Skilicesa.

Ako se mirno i nepristrano pročitaju gornji navodi Ivana Skilicesa, vidjet će se, da on jasno i nedvojbeno svjedoči, da su podanici Mihajlovi u njegovoj prostranoj državi Duklji, Travunji i Zahumlju Hrvati, jer Mihajlo je « vladar onih, koji se zovu Hrvati », i vojska, koju je on poslao iz svoje države, sastavljena je od Hrvatâ, koju su vodili Petrilo i onaj, « koji je iza Petrila zapovijedao Hrvatima »

Skilicesova svjedočanstva su od prvorazredne vrijednosti. On opisuje događaje, koji su se dogodili za njegova vremena, kada je njemu bilo preko

(10) Jireček - Radonić, *Istorija Srba* I 154 sl.
(11) *N. dj.* 155, 172.
(12) *N. dj.* 172.
(13) *N. dj.* 172 sl.

50 godina. Kao dvorski vojnički zapovjednik i naobražen čovjek on je mogao biti potanko upućen o svemu, što piše. Mladi car Bodin i zamjenik Petrilov dovedeni su kao zarobljenici u Carigrad i bili su zatvoreni u samostanu sv. Srgija i Baha, koji se nalazio odmah do carskoga dvora (14). Ništa nije vjerojatnije nego da je Skilices kao zapovjednik dvorske straže osobno govorio sa zarobljenicima i od njih samih dobio izjavu, da su oni i njihov narod u Duklji Hrvati. On je to mogao saznati i iz drugih suvremenih izvora, jer su u njegovo doba bili česti dodiri Bizanta s Dukljom. Osim toga u Carigradu je živjelo tada više zarobljenika iz bugarske vojske g. 1073, te iz kasnijih vojna dukljanskoga vladara Mihajla i njegova sina Bodina. I od njih je mogao saznati, tko stanuje u Duklji, i kako se zove tamošnji narod.

2. - Nikifor Brienij

Drugi bizantski pisac, koji spominje Hrvate u Duklji, bio je Nikifor Brienij (o. 1080-1137), nešto stariji suvremenik našega Popa Dukljanina. Bio je unuk (15) istoimenoga bizantskoga vojskovođe u Draču, a napisao je povijest svoga doba u četiri

(14) G. Cedrenus, *Excerpta I. Scylitzes* II 718.

(15) Ljetopisac Nikifor Brienij bio je unuk dračkoga vojskovođe Nikifora Brienija, a ne sin, kako to Jireček, *Ist. Srba* I 174; Šišić *Letopis Popa Dukljanina* 169, i drugi tvrde. Gl. Anna Comnena, *Alexias* VII 2 (I 336 sl.); X (II 11 te 563). Ana Komnena bila je supruga ljetopisca Nikifora Brienija i njezino je svjedočanstvo vrjednije nego tvrdnja kasnijega pisca Ivana Zonaras, *Epit.* XVII 22 (III 738).

knjige. Opisujući vojnu svoga djeda Nikifora Brienija, g. 1073-1075, ljetopisac Brienij, bez sumnje prema kazivanju svoga djeda, kojega je on dobro upamtio i čuo ga pripovijedati, piše ovo:

« Hrvati i Dukljani odmetnuvši se strašno su pustošili cijeli Ilirik ». Ali Nikifor Brienij nakon kraće priprave « zarati na Dukljane i Hrvate ... silom ih svlada ... i uzevši taoce i postavivši jake posade u svakom kraju povrati se u Drač » (16).

Povjesničari se u tom slažu, da se pod Ilirikom kojega su Hrvati i Dukljani plijenili, ima razumjeti bizantski temat drački. Ali bi Jireček htio u to uključiti i bizantske gradove u Dalmaciji (17), da bi navalu Hrvata iz Bijele Hrvatske mogao tamo kanalizirati. Šišić (18) je dobro primijetio, da se takvo tumačenje Brienijeva navoda ne može dopustiti, jer su bizantski gradovi Dalmacije već od duže vremena pripadali vlasti hrvatskoga kralja Petra Krešimira (o. 1056-1073). On je, oko g. 1069, bio sklopio savez s Bizantom i dobio dalmatinske gradove u svoju punu upravu, pa nije imao razloga ulaziti u borbu s istočnim carstvom. Mi nadalje u vjerodostojnim izvorima nigdje ne nalazimo dokaza, da bi Bijeli Hrvati za Krešimira bili svladani i pokoreni od Bizanta, kao što Brienij tvrdi za Hrvate, koji su vodili borbu s njegovim djedom Nikiforom Brienijem. Ilirik je bio predaleko od Bijele Hrvatske, da bi Bijeli Hrvati mogli upadati i pustošiti krajeve oko Drača. Ovdje se radi o Hrvatima, koji

(16) Nicephor Bryennius, *Commentarii* III 3, ed. A. Meineke (Bonn 1836) 102 sl.

(17) Jireček - Radonić, *Istorija Srba* I 173.

(18) Šišić, *Povijest Hrvatâ* 533, bilj 91.

su živjeli u susjedstvu dračkoga « Ilirika », t. j. o dukljanskim Hrvatima, kojima je vladao Mihajlo, « vladar onih, koji se zovu Hrvati ». O tome ne će moći biti sumnje, ako se pomno pročita cijeli Brienijev tekst, u kojem se nalazi gornji navod o borbi s dukljanskim Hrvatima. Vojskovođa je Brienij, kako nam opisuje njegov unuk povjesničar, prosjekao sve šume i na široko očistio cijeli put, kojim je imala proći bizantska vojska od Drača do mjesta bitke, u kojoj je pobijedio Dukljane i Hrvate (19). A to nam veli, da mjesto bitke nije moglo biti daleko od Drača, jer prosjeći šume i osigurati vojsci otvoreni put od Drača do Bijele Hrvatske bilo je upravo nemoguće kod ondašnjih velikih šuma i tolikih planina u Dukljі i Dalmaciji. Usto Brienij, unuk, posebno ističe, da je njegov djed vojskovođa veoma brzo dovršio priprave i rat i slavodobitno se povratio u Drač (20).

Povod ratu, o kojemu Brienij govori, dao je bugarski ustanak g. 1073, u kojem je Mihajlo Dukljanski aktivno učestvovao. Pobjeda vojskovođe Brienija konačno je prekinula osnove Mihajlove, da putem svoga sina Bodina ili izravno zavlada bugarskim zemljama u srednjem Balkanu.

Za vrijeme Krešimira IV Duklja je još pripadala Hrvatskoj (21), ali je njezin vojvoda Mihajlo prema onodobnim poimanjima mogao ratovati i sklapati mir i bez odobrenja svoga suverena Krešimira. Dovoljno je da se sjetimo ratovanja zapadnih

(19) Gl. Bryennius, *Commentarii* III 3 (102 sl.).
(20) *N. dj.* 103.
(21) Gl. dolje, str. 181-190.

evropskih knezova u to vrijeme, te neretvanskoga vojvode (dux), koji je na svoju ruku ratovao s Mlečanima i s njima sklapao ugovore (22), iako je priznavao vrhovnu vlast vladara Bijele Hrvatske.

Nikifor Brienij potvrđuje navode Ivana Skilicesa i daje nam novi dokaz, da su u 11. stoljeću živjeli u Duklji Hrvati i kao etnički i kao politički narod.

3. - Ana Komnena

Treći bizantski pisac, koji spominje Hrvate u Crvenoj Hrvatskoj, bila je Ana Komnena, kći bizantskoga cara Aleksija I Komnena (1081-1118), a žena bizantskoga pisca Nikifora Brienija, o kojem smo malo prije govorili. U životopisu svoga oca Aleksija, kojega je dovršila g. 1148 Ana Komnena više puta spominje dukljanske kraljeve Mihajla i Bodina. Kao njezin suvremenik Pop Dukljanin i arapski geograf Idris ona istovjetuje Mihajlovu i Bodinovu državu, Crvenu Hrvatsku, s Dalmacijom, pa podanike njihove Hrvate redovito zove Dalmatincima. Za dračkoga zapovjednika Monomahata veli, da je g. 1081 dopisivanjem i darovima sebi osigurao mogućnost, da može u slučaju potrebe pribjeći « Bodinu i Mihajlu, egzarhima Dalmatinaca ... izravno u Dalmaciju » (23). Prema Ani Komnenskoj Dalmacija se prostire, dokle siže država

(22) Tako g. 830 (gl. Rački 334), g. 839-40 (336), g. 997-998 (427). Dubrovčani i onda, kada su priznavali vrhovnu vlast bizantsku i mletačku, ratuju sa susjedima i sklapaju međunarodne ugovore bez ičijega pitanja.

Bodinova, a svi su oni Dalmatinci, koji priznaju vrhovnu vlast Bodinovu. Kako je u to doba Bodin bio pokorio Rašu i u njoj postavio za velikoga župana svoga dvorjanika Vukana (24), hrvatskoga plemića iz Ribnice kod današnje Podgorice (Titograda), to su Ani i Vuk i Rašani Dalmatinci, t. j. politički Hrvati, a Dalmacija joj seže do granica bizantskoga carstva kod grada Lipnja na polju Kosovu. Ona piše: « Vukan, muž, koji vlada Dalmatincima, snažan na riječi i djelu ... prešavši svoje granice navali na bližnje gradove i mjesta i zauzevši sam Lipanj, zapali ga ... Vuk ... se povuče u Zvenčan. To mjestance leži na brdu Zigu, koje dijeli bizantske zemlje od Dalmacije » (25). Kada je car Aleksije, g. 1093, s vojskom stigao u Skoplje, Vukan posla caru poslanstvo ispričavajući se, da su ga na njegove korake prisilili bizantski vojskovođe, koji su toliko zla učinili Srbiji (26). Vukan izričito spominje Srbiju, jer je on samo tu vladao, i to kao vazal kralja Bodina. I kao takav Vukan je mogao voditi ratove i sklapati mir sa svojim protivnicima, kao što je on to više puta učinio s Bizantincima ovih godina.

Spominjući poraz svoga oca Aleksija, 18 listopada 1081 kod Drača, Ana veli, da su mnogi odvraćali cara, da se ne upušta u bitku nego da sačeka,

---

(23) Anna Comnena, *Alexias* I 16 (Bonn 1839) 80.

(24) « Bodinus cum fratribus perrexit Rassam et debellando obtinuit eam atque possedit eam. Posuitque ibi duos iupanos de curia sua, Belcano et Marco, qui etiam iuraverunt ei, ut ipsi et filii eorum essent specialiter homines regis Bodini et filiorum vel haeredum eius ». Pop Dukljanin, *Ljetopis*, pogl. 42; Šišić 360; Mošin 96 sl.

(25) A. Comnena, *Alexias* IX 4 (I 436).

(26) Gl. *n. dj.* (436 sl.).

dok se normanska vojska Roberta Gviskarda izmori i ospe, budući da su na nju « ljuto udarali sa svih strana Arbanitoi, koje je Bodin poslao iz Dalmacije » (27). Dosada se općenito mislilo (28), da Ana pod « Arbanitoi » razumijeva potomke starih Ilira, koji su stanovali u gorskim predjelima oko grada Arbanona, koji se nalazio kod današnjega sela Arbana, nedaleko albanskoga grada Kroje. Grad Albanon i Albance prvi put spominje aleksandrijski kosmograf Ptolemej (29) polovicom drugoga stoljeća po Kristu. Tada se Albancima nazivalo jedno malo ilirsko pleme u planinama sjeveroistično od Drača. Za duga stoljeća spomen se na to ilirsko pleme izgubio u izvorima, dok nam ponovno bizantski pisac Mihael Ataleiates nije spomenuo, kako je pobunjeni strateg Maniakes, g. 1042, okupio oko sebe Latine i Albaneze (30). Ana Komnena tri puta spominje grad Arbanon i stanovništvo oko njega (31).

Istovjetovati « Arbanitoi-e » Ane Komnenske s Albanezima oko grada Arbanona nije ispravno. Ona veli, da su « Arbanitoi » bili poslani od Bodina iz Dalmacije, a mi sigurno znamo, da grad Arbanon i njegova okolica nigda nijesu pripadali Dalmaciji ni

---

(27) « ... βαλλομένου ἀπανταχόθεν παρά τε τῶν καλουμένων Ἀρβανιτῶν παρά τε τῶν ἀπὸ Δαλματίας παρὰ τοῦ Βοδίνου πεμπομένων ... », A. Comnena, *Alexias*, VI, 8 (I, 294).

(28) Gl. A. Comnena, *Alexias* VI, latinski prijevod (I 294); B. Leib, *Anne Comnène Alexiade*, Collection byzantine II (Paris 1943) 60 (francuski prijevod); Tomaschek, *Albanoi* i *Albanon*, u Pauly-Wissowa, *Realencycl.* I (Stuttgart 1894) 1306 sl.

(29) « Ἀλβανῶν Ἀλβανόπολις », Gl. Ptolemaeus, *Geographia* III 12, 20 (Paris 1883) I 1, 506.

(30) Michael Attaliota, *Historia*, ed. I. Bekker (Bonn 1853) 9 i 18.

(31) A. Comnena, *Alexias* IV 8 (I 221), XIII 5 (II 199), XIII 5 (II 200).

vlasti dukljanskoga kralja Bodina. Rimska provincija Dalmacija u svom najširem opsegu, g. 10 do 297 po Kr., dopirala je na jug do rijeke Mata (Mathis) u Albaniji. Od preuredbe carstva za cara Dioklecijana g. 297 pa do konca 10. stoljeća Dalmacijom se zvalo samo krajeve od Raše u Istri do Budve u Boki Kotorskoj (32). Grad pak Arbanon nalazio se južno od rijeke Mata, najprije u rimskoj pokrajini Makedoniji, pa u Novom Epiru i u Srednjem vijeku u bizantskom tematu dračkom (33). Predjeli južno od Mata nijesu pripadali starohrvatskoj državi poslije ustanovljenja dračke arhontije početkom 9. stoljeća. God. 1089, kada je Bodin bio na vrhuncu svoje moći i dobio metropolitansku čast za svoju biskupiju u Baru, među sufraganim biskupijama nove metropolije ne spominje se ni grad Lješ (Lissus, Alessio) (34), iako je taj grad pripadao prije Dioklecijana rimskoj provinciji Dalmaciji. To znači, da država Bodinova ni g. 1089 nije prelazila preko donjega toka rijeke Drima, iako je Bodin stolovao u gradu Skadru (35). Kada dakle

---

(32) Gl. gore, str. 99 sl.

(33) Gl. M. Šufflay, *Die Kirchenzustände im vortürk. Albanien*, u Thallóczy, *Illyrisch-Alb. Forschungen* I 196-206.

(34) Gl. bulu pape Klementa III Viterba « Quia diuina pietas » od 8. siječnja 1089. « Petro Dioclensis sedis archiepiscopo » izdanu na molbu « Bodini regis Sclauorum gloriosissimi ». Kehr, *Papsturkunden in Rom*, u *Nachrichten der Göttinger Gesellschaft*, Phil.-hist. Kl. 1900, 148 sl.; *Acta Alb.* I 68, 21.

(35) « ... apud Scodram ad regem Sclavorum [Bodinum] pervenimus ». Raimundus de Agiles, *Hist. Francorum*; Bongars, *Gesta Dei per Francos* (Hannover 1611) I 149; *Recueil des Historiens des Croisades* (Paris 1866) III 256; Rački 463. I prema *Ljetopisu* Popa Dukljanina Skadar je prijestolnica kralja Bodina: « ... cum ... venissent ad regem in civitatem Scodarim ... » (pogl. 42; Šišić 361; Mošin 97); « Et postea reversus est [Bodinus] in Scodarim » (pogl. 42; Šišić 364; Mošin 99).

Ana Komnena veli, da je Bodin poslao Arbanitoi-e iz Dalmacije protiv Roberta Gviskarda, to ona nije mogla misliti na Albaneze iz okolice grada Arbanona, jer to arbansko pleme nije nigda do tog doba živjelo na području Dalmacije niti pod vlašću kralja Bodina. Prema tome Arbanitoi Ane Komnene su različiti od Albaneza: oni žive u Dalmaciji i podanici su dukljanskoga kralja Bodina.

Ovdje se ne smije misliti ni na ostatke starih Ilira u Bodinovoj državi. Za duge rimske uprave Iliri su se bili gotovo potpuno romanizirali i izgubili svijest o svom jedinstvu i etničkoj zajednici. Kada je za seobe naroda staro romansko i romanizirano pučanstvo bilo većim dijelom uništeno, propao je i glavni dio potomaka starih Ilira. Samo manje skupine mogle su se spassi povukavši se u nepristupačne planine i tvrda mjesta (36). Ali kako ovi ostaci tokom dugih stoljeća nijesu imali ni državnih ni stvarnih veza, to su zaboravili svoje etničko podrijetlo i izgubili zajedničko ilirsko ime.

Tek od g. 1081, o kojoj je govor, počeli su najprije Normani, pa napuljski Anžuvinci i Mlečani okupljati ostatke Ilira i ujedinjivati ih u posebnu etničku skupinu pod imenom tada najjačega staroilirskoga plemena Albaneza, koje je živjelo sjeveroistočno od Drača u okolici grada Arbanona. Kada se naime koncem ljeta g. 1081 Robert Gviskard iskrcao kod Drača u današnjoj Albaniji, on je tu našao tri etničke skupine: Romane, Slavene i ostatke starih Ilira. Prvi su se osjećali Bizantincima i bili su pristaše bizantskoga carstva. Drugi su se osjećali Hrvatima

---

(36) Gl. gore I, bilj. 6; V, bilj. 46.

i željeli su živjeti u jedinstvu sa svojom narodnom državom Crvenom Hrvatskom. Robert je mogao računati samo na staroilirske ostatke i na njima izgrađivati i učvršćivati svoju vlast na Balkanu. I on je uistinu tako počeo raditi pridobivši za se tada najjače ilirsko pleme Arbanasa oko grada Arbanona.

Ana Komnena ostavila nam je zapisano, da su Normani već od početka pridobili za se Arbanase i da su ih pomagali u osvajanju Balkana (37). Od ovog doba arbanaško se ime postepeno širi i primaju ga najprije obližnja staroilirska plemena, a kasnije i ona daljnja. Još prije konca 12. stoljeća stvorilo se jedinstveno geografsko ime « Zemlja Arbanasa » (38), koje je obuhvaćalo područje današnje sjeverne Albanije od mora do Šarplanine.

U drugoj polovici 13. stoljeća sicilski Anžuvinci Albaniju proglašuju kraljevinom (39), a g. 1272 uzimlju naslov: « kralj Sicilije i Albanije » (« rex Sicilie et Albanie ») (40). Od početka 15. stoljeća

---

(37) ANNA COMNENA, *Alexias* XIII 5 (II 200).

(38) U južnoslavenskim spomenicima ime zemlje « od Arbanasa » prvi se put spominje u darovnici Stj. Nemanje manastiru Hilandaru g. 1198-99 (gl. gore, str. 29), zatim u natpisu cara Ivana Asena, g. 1230 (gl. SLATARSKI, *Gesch. der Bulgaren* I, Leipzig 1918, 128 sl.). O daljnim nazivima i širenju imena Albanije gl. *Acta Alb.* I 37 i literaturu tu navedenu.

(39) Gl. ugovor Karla I Sicilskoga s Baldovinom, carem carigradskim, 27. V. 1267. DEL GIUDICE, *Codice diplomatico del regno di Carlo I e II d'Angiò* II 1, 30-44; *Acta Alb.* I 253, 73.

(40) Karlo I Anžuvinac od 25. II. 1272 nosi naslov: « Dei gratia rex Sicilie et Albanie ». MINIERI - RICCIO, *Saggio di codice diplomatico* I (Napoli 1878) 91; *Acta Alb.* I 270, 77.

(41) « ad Sanctum Sergium Cente inferioris partis Albanie », 8. II. 1405. Dubrov. arhiv: Div. Notar. 1402-1408, f. 106. *Acta Alb.* II, 761 235. Gl. JIREČEK, u *Archiv für slav. Philologie* XXI 81.

Mlečani uključuju u Albaniju i Zetu (41), a od konca toga stoljeća protežu naziv Albanije sve do Herceg-Novoga i dijele je na Gornju Albaniju (Albania Superior) u današnjoj Albaniji, i Donju Albaniju (Albania Inferior) u Duklji i Boki Kotorskoj.

Pod izrazom « Arbanitoi » Ane Komnene ne možemo misliti na staroilirske ostatke u Bodinovoj državi, jer ti u to doba nijesu nosili ime arbanaško, koje u Duklju nije došlo prije polovine 14. stoljeća. I u samom djelu Ane Komnene imamo dokaza, da je ona razlikovala « Arbanitoi »-e od Arbanasa. Ana naime u četvrtoj knjizi pogl. 8 Arbanase zove « Arbanoi » (42), što je pravilno izvedeno iz imena grada « Arbanon », kojega Ana češće spominje. Prema tome « Arbanitoi », o kojima govori u knjizi šestoj, pogl. 7, br. 7, različit su narod od « Arbanoi », o kojima govori u četvrtoj knjizi pogl. 8.

Kako je poznato, u Bizantu se još od ranoga srednjega vijeka grčko slovo beta (b) u više riječi izgovaralo kao latinsko i nave « v ». Radi toga je i sv. Ćiril u slavenskom alfabetu uvrstio grčko slovo beta u značenju našega « v ». Dosljedno tome izrazi bizantskih pisaca: Skláboi, Hrobátoi, Benétikoi, Bláhoi, i t. d. izgovarali su se i čitali u ono doba: Sklavoi, Hrovatoi, Venetikoi, Vlahoi, i t. d. I naziv Ane Komnene « Arbanitoi » izgovarao se « Arvanitoi », a u tom imamo prošireni grčki naziv, s premetnutim slogovima, hrvatskoga narodnoga imena: « Arvatini, Harvaćani, Harvati, Hrvati ». Ana je običavala i neke druge narodne nazive proširivati i preinačivati. Tako ona kod bizantskih pisaca

---

(42) A. COMNENA, *Alexias* IV 8 (I 221).

uobičajene nazive za Slavene: « Sklaboi, Sklabinoi » pretače u « Sklabogenoi », « Sklabogenoon » (43). I drugi bizantski pisci običavaju preinačivati i proširivati imena raznih naroda, i to obično umetkom sloga « in » ili « it ». Tako od Sklaboi prave « Sklabinoi », od Albanoi « Albanitoi », od Harvatoi, Arvatoi, « Arvatinoi ». Prema ovom bizantskom obliku arapski geograf Al-Masudi († 956-57) Hrvate zove « Harvatin » (44). Jedan njemački izvor iz g. 1036 zove Hrvate: « Cruvvati » (45), a Alfred Veliki (871-901) ih naziva « Horith » (46). Isti zove Srbe « Surpe », a Einhard († 840) ih zove « Sorabi » (47). Prema tome nije ništa neobično, ako je Ana Komnena Hrvate nazvala « Arvatinoi ».

---

(43) A. COMNENA, *Alexias* II 1 (I 83); VII 3 (I 343).
(44) RAČKI 423.
(45) « ... dicunt, ipsum Adalberonem, confisum Cruvvatis et Mirmidonibus, regiae potestati velle resistere ». A. MAI, *Spicilegium Romanum* V 150; JAKSCH, *Mon. hist. ducatus Carinthiae* III 105; RAČKI 438; ŠIŠIĆ, *Priručnik* 227. Općenito se prihvaća, da naziv « Cruvvati » označuje Hrvate u tadašnjoj hrvatskoj državi od Jadrana do Drave. Ali su mišljenja o značenju naziva « Mirmidones » jako različita. Neki misle, da se pod tim imaju razumijevati koruški Slovenci, drugi Srbi, treći Bugari, dapače i Rusi (ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvatâ* 491, 59). Grčki i bizantski pisci češće spominju Mirmidone, i to na evropskoj obali Bospora. Kako se Bizant nalazio na mirmidonskom području, to je njemački pisac, kako mislimo, s nazivom « Mirmidones » označio Bizantince, koji su tada vladali Kvarnerskim otocima (Krk, Rab, Osor) i mogli su lako pomoći koruškom vojvodi zajedno s hrvatskim kraljem Stjepanom I (1030-1056), s kojim su bili u prijateljskim odnosima. Po svoj prilici njemački se klerik sjećao Homerova stiha: Μυρμιδόνες δὲ καλεῦντο καὶ Ἕλληνες καὶ Ἀχαιοὶ (*Ilias* II 684), u kojemu zove sve Grke « Mirmidoncima », pa je i on tim imenom nazvao Bizantince, potomke starih Grka.
(46) RAČKI 418.
(47) « ... Liudewitius, Siscia civitate relicta, ad Sorabos ... fugiendo se contulit ... relictis Sorabis, cum Dalmatiam ... pervenisset ». EINHARDUS, *Annales*, an. 822 i 823, MGH SS I 209 sl.;

Dvije hrvatske države koncem 11. stoljeća

Ana Komnena, suvremenica Popa Dukljanina i kralja Bodina, svjedoči nam dakle, da su podanici kralja Bodina bili Hrvati. Bodinova se država protezala od Neretve do rijeke Drima u Albaniji. Kod Ane Komnene dakle nalazimo suvremeno svjedočanstvo, da su Hrvati u 11. stoljeću živjeli od Neretve do Drima. Time i ona potvrđuje, da je navod Popa Dukljanina o Crvenoj Hrvatskoj stvaran i istinit.

4. - Mihael Ataleiates, g. 1080

Četvrti bizantski pisac, koji spominje Hrvate u Duklji, bio je Mihajlo Ataleiates (48), najprije član vrhovnoga suda u Konstantinopolu, a onda visoki upravni činovnik (patricij). Rodio se početkom 11. stoljeća, kojih pedeset godina poslije smrti cara Porfirogeneta. Napisao je suvremenu povijest bizantskoga carstva od g. 1034-1079. Djelo je dovršio g. 1080 i posvetio caru Nikeforu Botoniatesu (1078-1081). Pri kraju svoje *Povijesti,* opisujući protucareve Brienija i Basilakesa, Ataleiates piše ovo:

« Proedros Basilakes, pošto je mimoišao Brienija, koji je išao u Drinopolje, zauzevši Drač skupi vojsku iz svih zemalja, koje su ondje unaokolo ležale; i Franke dozva iz Italije ... Kada je vidio, da

---

Rački 327 sl. Gl. D. Mandić, *Sredovječna Bosna bez Srba,* u *Hrvatska Revija* V (B. Aires 1955) 439 sl.

(48) Gl. Michael Attaliota, *Historia,* ed. I. Bekker (Bonn 1853), p. V-XII; K. Krumbacher, *Geschichte der byzant. Litteratur* (München 1897) 281-286.

je skupio brojnu vojsku, sposobnu za ratovanje (imao je naime mnogo vojnika Rimljana [t. j. Bizantinaca], Bugara i Arbanita, a ne malo i vlastitih tjelohranitelja), krene odatle prema Solunu ... » (49).

Ataleiates nam dakle svjedoči, da je protucar Basilakes g. 1077-78 skupio vojsku iz zemalja, koje su ležale oko pokrajine dračke, i to Bizantince, Bugare i « Arbanitoi »-e. Bizantinci su potjecali iz dračke pokrajine i drugih bizantskih krajeva, osobito na jugu Drača. Bugare je okupio iz zapadnobugarskih krajeva osobito iz zapadne Makedonije s glavnim gradom Ohridom. Zemlja u okolici Drača, iz koje su potjecali « Arbanitoi », mogla je biti samo Duklja.

Dosada se mislilo (50), da se pod nazivom « Arbanitoi » imaju razumijevati Albanci iz okolice grada Arbanona kod Kroje u današnjoj Albaniji. Ali je to neispravno. Kako smo malo prije naveli, aleksandrijski geograf Ptolemej (51) spomenuo je prvi put Albaneze polovinom drugoga stoljeća po Kr. Bilo je to malo ilirsko pleme u brdima oko grada Arbanona blizu današnje Kroje. Kasnije se za punih 900 godina izgubile sve vijesti o tom plemenu. Istom g. 1080 naš Ataleiates ponovno spominje Albaneze na istom mjestu, gdje ih je ostavio kosmograf Ptolemej. Ataleiates dva puta spominje Albaneze, ali uvijek pod njihovim pravim imenom « Albanoi » (52), a ti su u misli pisca različiti od « Arbanitoi », koje spominje u našem na-

---

(49) M. Attaliota, *Historia* 297.
(50) Gl. latinski prijevod M. Attaliota, *Historia* 297.
(51) Gl. gore bilj. 29.
(52) Gl. gore bilj. 30.

vodu pri kraju svoga djela. Prema Ataleiatesu « Albanci » su tada bili malo mjesno pleme i ne mogu se stavljati u red naroda s Bizantincima i Bugarima, kao što on stavlja « Arbanitoi » e. Isto tako sjedište plemena albanskoga u to doba nije se moglo zvati « zemlja » (hora), kako Ataleiates veli za postojbinu Bugara i « Arbanitoi »-a. Osim toga Albanezi su živjeli u dračkoj pokrajini, a za « Arbanitoi » veli Ataleiates, da žive u jednoj susjednoj zemlji, koja graniči s dračkom pokrajinom.

Kako smo obrazložili kod Ane Komnenove (53), ime « Arbanitoi » ima se čitati « Arvanitoi », a tim se u grčkom jeziku označivalo Arvaćane, Arvate, Hrvate. Ataleiates nam dakle svjedoči, da su polovicom 11. stoljeća Hrvati živjeli u susjedstvu dračke pokrajine, u Dukljі. To je zapravo prvi spomen Hrvata u Dukljі poslije Porfirogeneta, zabilježen g. 1080, a mi smo o njemu ovdje govorili u vezi sa svjedočanstvom Ane Komnenove, koja nam je zabilježila, da « Arvanitoi » potječu iz države Bodinove, iz Duklje. I Ataleiates, koji je svoju *Povijest* napisao oko 70 godina prije Ane Komnenove svjedoči, da su oko g. 1077-78 Hrvati živjeli na granici bizantske pokrajine Drača, i to u Dukljі, u državi prvoga kralja Crvene Hrvatske, odnosno « Mihajla, vladara onih, koji se zovu Hrvati » (54).

(53) Gl. gore, str. 184 sl.
(54) Skilices, *Historia* II 729, svojim je riječima prepričao ono, što je M. Ataleiates napisao o pobuni Basilakesa, pa i on spominje « Arvanitoi »-e. O tom njegovu navodu vrijedi sve ono, što smo gore rekli o M. Ataleiatesu.

5. - Ivan Zonaras

Peti bizantski pisac, koji govori o Hrvatima u Dukljі, bio je Ivan Zonaras. On je dulje vremena bio zapovjednikom carske straže u Bizantu, ali je pod starost stupio u monahe i kao takav napisao poznato djelo *Pregled povijesti* u 18 knjiga. Djelo obrađuje bizantsku povijest do smrti cara Aleksija Komnena († 1118), a napisano je između g. 1118 i 1165. Zonaras se služio dobrim izvorima, pa se broji među pouzdanije bizantske povjesničare (55). U svojoj zadnjoj knjizi, pogl. 17, Zonaras ovo piše o Hrvatima:

« Treće godine (= 1073) ovoga cara (= Mihajla VII Duke) narod Hrvatâ, koje neki zovu i Srbima, podiže se, da sebi podloži zemlju Bugara. Neka mjesta zauzme, ali nakon mnogih bitaka i obostranih gubitaka, ono što je bio zauzeo, izgubi, i bio je prisiljen da ostavi rimske (bizantske) zemlje i da stoji u vlastitoj kući » (56).

Zonaras je u ovom navodu ukratko sažeo ono, što je Skilices potanko opisao u svojoj *Povijesti* o sudjelovanju kneza Mihajla i njegova sina Bodina u bugarskom ustanku g. 1073, za kojega je bio Bodin proglašen bugarskim carem. I ovdje dakle imamo svjedočanstvo, da su podanici prvoga dukljanskoga kralja Mihajla i njegova sina Bodina bili Hrvati, dotično da su Duklja, Travunja i Zahumlje, kojima su njih dva vladala, bile hrvatske zemlje, u kojima su stanovali Hrvati.

(55) Gl. Krumbacher, *n. dj.* 370-376.
(56) Ioannes Zonaras, *Epitome Historiarum* XVIII 17 (Bonn 1897) III 713.

Zanimljiv je početak Zonarasova navoda. On je čitao kod Kedrenosa opis bitaka u Dukljі g. 1040 i 1042, gdje je Kedrenos opetovano spominjao Srbe (57). Čitao je u Kedrenosovu prijepisu i kratku bilješku Skilicesovu, da su g. 1073 napad na Bugarsku izvršili Srbi (58). Zonaras je znao, da to nije ispravno, pa je jasno naglasio, da su navalu na Bugarsku g. 1073 izvršili Hrvati, a ne Srbi, kako neki tvrde u svojim spisima, stavljajući ime srpsko, gdje mora stati ime hrvatsko, i pripisujući Srbima ono, što su učinili Hrvati.

I bizantski dakle povjesničar Zonaras potvrđuje navode svoga vršnjaka i suvremenoga pisca Popa Dukljanina o Crvenoj Hrvatskoj i o Hrvatima, koji su nastavali sredovječnu dukljansku državu. Zonaras izričito tvrdi, da su oni, koji su g. 1073 provalili u bizantsku Bugarsku i u njoj vodili ratove, bili Hrvati. A to su bili Bodin i njegov pomoćnik Petrilo. U tim borbama su sudjelovali i bugarski pobunjenici i Srbi. Ali kako je vodstvo rata bilo u rukama Hrvata Bodina i Petrila, a po nalogu « Mihajla, vladara onih, koji se zovu Hrvati », to Zonaras cijeli napadaj pripisuje Hrvatima.

6. - Nikita Koniates

Nikita Koniates (oko 1150 - o. 1210), nazvan i Akominatus, šesti je pisac bizantski, koji spominje Hrvate u Dukljі. On je bio časnik na bizantskom

(57) Gl. G. Cedrenus, *Historiarum compendium* (Bonn 1839) II 526 sl., 542-545.
(58) *N. dj.* 714-718.

dvoru i napisao je povijest Bizanta u 21 knjizi. Opisujući događaje g. 1170-1173 Nikita Koniates spominje, kako je srpski veliki župan Stjepan Nemanja posegao, da prisvoji sebi susjedne krajeve Hrvatske i oblast Kotor.

U to je naime vrijeme vladao u Carigradu Emanuel Komnenac (1143-1180), zadnji veliki vladar bizantskoga carstva. Emanuel je bio pregnuo da uspostavi negdašnju moć Bizanta i njegovu vlast na Balkanu. Radi toga je vodio duge ratove s ugarsko-hrvatskim kraljevima i Venecijom. Na strani zapadnih sila borili su se i Srbi nastojeći, da se tako oslobode tutorstva i vlasti bizantske. Caru je Emanuelu uspjelo napokon da upokori Srbe i da mirom s ugarsko-hrvatskim kraljem g. 1165 dobije Bosnu i sve hrvatske zemlje istočno od Vrbasa i južno od rijeke Krke. Radi lakše uprave i obrane Emanuel je razdijelio osvojene hrvatske krajeve u dva područja: od rijeke Krke do Cavtata nazvao je « kraljevstvo Dalmacije i Hrvatske » (regnum Dalmacie et Croacie ») (59), a od Cavtata do Drima u Albaniji « vojvodstvo Dalmacije i Duklje » (« ducatus Dalmacie et Dioclie ») (60).

(59) Gl. Jo. Cinnamus, *Epitome* V 17 (Bonn 1836) 248 sl., te razvod opatice Katarine u Splitu g. 1171: « tempore magnifici imperatoris nostri Manuelis, in ciuitate nostra Spalatina et in toto regno Dalmacie et Chroacie imperante Constantino Sebasto ». Smičiklas II 126, 131. Gl. Jireček - Radonić, *Ist. Srba* I 186; Šišić, *Povijest Hrvata* 84-88.
(60) Jo. Cinnamus, *n. mj.*, te zapisnik o posvećenju kotorske katedrale, 19. VI. 1166: « Imperante piissimo et semper triumphatore Hemanuhele, duce existente Dalmacie atque Dioclie kyr Izanacio, qui in eadem dedicatione sua gratuita voluntate et benignitate affuit ». Farlati VI 433; Smičiklas II 98, 102; *Acta Alb.* I 93, 31.

U to doba se popeo na velikožupansku stolicu u Raškoj Stj. Nemanja srušivši zakonitoga vladara (61). Bio je poduzetan, smjel i pohlepan za tuđim zemljama. Bizantskom caru Emanuelu Komnencu bio se zakleo na vjernost i pokornost, ali kada je g. 1171 Venecija otpočela rat i zauzela Trogir i Dubrovnik, Nemanja je mislio, da više ne smije čekati. Njemu su zazubice rasle za Dukljom, pa je brzo sklopio savez s Venecijom i počeo navaljivati na hrvatske zemlje i Kotor. O tome Nikita Koniates piše ovako: « (Car Emanuel) bijaše dočuo, da je srpski satrap (imenom Nemanja Stjepan), čovjek odviše smjela i nezasitna duha ... u želji da zavlada okolnim zemljama ... stao zauzimati neprijeporne zemlje Hrvatske i sebi prisvajati oblast Kotor » (62).

Konstantin Jireček (63) misli, da se u navedenom stavku radi o Bijeloj Hrvatskoj, i da je Stj. Nemanja navaljivao preko Poljica na Split, koji je tada bio u rukama Bizantinaca. Ali to je nevjerojatno. Split i njegova okolica bili su predaleko za Nemanju s onodobnim prometnim sredstvima, kada su vojske putovale na nogama i s konjima. God. 1173 Raška je bila mala, nejaka državica, iscrpljena u dugim ratovima s Bizantom i Dukljom, pa nije vjerojatno, da bi Nemanja mogao u isto vrijeme na dvije udaljene strane ratovati: kod Kotora i Splita. A sve da je Nemanja i htio osvajati «za se» (64) srednju Dal-

(61) Gl. NICETA CHONIATES, *Historia* (Bonn 1835 206 sl., te JIREČEK - RADONIĆ, *n. dj.* I 190 sl.
(62) NICETA CHONIATES, *Historia* V (206).
(63) *Istorija Srba* I 191.
(64) Kako nam N. Koniates veli, Nemanja je osvajao hrvatske zemlje i Kotor « za se » (*pros heautón*).

maciju i Split, to mu ne bi dopustila njegova jača saveznica, Venecija, koja je Split i njegovu okolicu smatrala zalogajem, koji njoj pripada. Osvojivši Trogir, Venecija je preskočila utvrđeni Split i pošla na jug da osvaja Dubrovnik i tamošnje krajeve. To je potaklo Nemanju, da se požuri, pa da prije Venecije osvoji Kotor i Duklju, u koju se njegov stric Desa već odavna umiješao i djelomično je bio osvojio (65).

Da se ne radi o Bijeloj Hrvatskoj i okolici Splita, uvjerit ćemo se, ako malo potanje raščlanimo navod Nikete Koniata. On veli, da se Nemanja podigao, da osvoji okolne, susjedne zemlje, a Bijela Hrvatska tada kao i za Porfirogeneta nije graničila s Raškom, jer su između njih ležale hrvatske pokrajine Travunja, Zahumlje i Neretva. Prema Koniatu Nemanja je u isto vrijeme navaljivao na Hrvatsku i Kotor, a to znači, da su Hrvatske zemlje, o kojima je govor, ležale u blizini Kotora, a takav je bio zadnji ostatak hrvatske Duklje, primorski pojas od Kotora do Skadra. Kako Pop Dukljanin piše, Rašani su do g. 1150 zauzeli Zetu i sve krajeve bivše kraljevine Duklje osim spomenutoga pasa uz more (66). I taj je sada htio zauzeti Nemanja zajedno s Kotorom i Bokom Kotorskom, koja je od g. 1165 izravno stala pod bizantskom upravom.

(65) Gl. gore, str. 25-33. – V. FORETIĆ, *Smještaj Hrvata i Srba u srednjem vijeku* (Dubrovnik 1969) 85 sl. Konijatovu « Hrvatsku » suzuje « na manje jedno područje u blizini Kotora nastavano Hrvatima i nazvano stoga Hrvatskom ». Ta « mala Hrvatska u blizini Kotora » nigdje se ne spominje u sredovjekovnim izvorima. Koniatov množinski izraz: « (Ta) *metra* Horvatian » (krajevi, zemlja Hrvatska) označuje šire područje, u kojemu žive Hrvati i po kojima se ta zemlja zove Hrvatska.
(66) Gl. gore, str. 26, bilj. 25.

U izvorima nema traga, da bi Nemanja kada navaljivao na Bijelu Hrvatsku i Split, ali ima suvremenih svjedočanstava, koja nam potvrđuju, da su raški veliki župani u to vrijeme ratovali s potomcima hrvatske kraljevske dinastije u Dukljì i da su nastojali sebi prisvojiti zadnje ostatke dukljanskoga kraljevstva. Pop Dukljanin završuje svoj *Ljetopis* između g. 1149 i 1153 s opisom, kako Desa, stric Stj. Nemanje, vodi borbu u Duklji s potomcima dukljanskoga kralja Mihajla (67). Barski biskup Grgur u pismu papinskom legatu splitskom kanoniku Gvalteriju piše g. 1177, da Bar i njegovu okolicu uznemiruje veliki župan (« a magno iupano » = Stj. Nemanja) i nadodaje: « knez Mihajlo, koji ima ne malu skrb i brigu za dukljansku (barsku) biskupiju, od ujakâ uznemirivan, na ono, što mi želimo, ne može sada ni najmanje misliti (68). Ujaci dukljanskoga kneza Mihajla bili su Nemanja i njegova braća Miroslav i Stracimir.

Pod Nemanjinim pritiskom naglo se približavao konac slobode Kotora i zadnjih ostataka hrvatske kraljevine Duklje. Poslije smrti cara Emanuela u jednoj povelji g. 1181 u Kotoru se ne spominje nitko kao vrhovni gospodar (69), ali već u siječnju

---

(67) Gl. gore, str. 25 sl.

(68) « Knesius quoque Michael, cui Dioclitane ecclesie cura et sollicitudo non modica est, ab avunculis molestatus, ad ea, que nos cupimus, nunc intendere minime valet ». Original u arhivu kaptola u Splitu (XVI 1, 781). Kukuljević, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* II (Zagreb 1875) 115; Smičiklas II 169, 170. Kod Smičiklasa je ispala cijela zadnja polovica rečenice.

(69) Gl. ugovor Dubrovčana s Kotoranima, 20. rujna 1181. Smičiklas II 177,179.

g. 1186 kotorsko vijeće započinje jedan svoj zaključak riječima: « za vremena našega gospodara Nemanje, velikoga župana Raše » (70). Dne 20. kolovoza 1189 Dezislava, žena Mihajla, zadnjega hrvatskoga kneza u Duklji, ostavlja svoju domovinu te s dvorjanicima i barskim nadbiskupom Grgurom bježi u Dubrovnik, gdje predade dubrovačkoj republici dvije lađe (71), zadnje pokretno imanje negda slavne hrvatske kraljevine Duklje ...

Izraze « Hrvatska ... i Kotor » upotrebljava Koniates u istom smislu, u kojemu i Brienij riječi « Hrvati i Dukljani ». O tome ispravno piše slovenski učenjak Lj. Hauptmann: « Čitamo li ove riječi današnjim očima, čini nam se, da se radi o dvjema različitim plemenima. Ako se pak sjetimo, da bizantski pisci vole pleonazme, onda bismo rekli, da Brijenije označuje iste ljude jedanput geografski, drugiput plemenski, ili drugim riječima, da su Dukljani zapravo Hrvati » (72). Ali bi se navedenim izrazima moglo dati i drugo tumačenje, naime, da je riječima « Hrvatska » i « Hrvati » označen vladajući hrvatski narodni sloj u Duklji, a izrazima « Kotor » i « Dukljani » da je spomenut romanski elemenat na jadranskoj obali u dukljanskom kraljevstvu. Hrvati su naime u 11. i 12. stoljeću nastanjivali nutrinu Duklje i morsku obalu van gradova, a ostaci Romana živjeli su u utvrđenim gra-

---

(70) « ... tempore domini nostri Nemanne iupani Rasse ». Smičiklas II 194, 198.

(71) Gl. *Acta Alb.* I 106, 35.

(72) Lj. Hauptmann, *Konstantin Porfirogenit o porijeklu stanovništva dubrovačkog zaleđa*, u *Rešetarov zbornik* (Dubrovnik 1931) 23.

dovima: Kotoru, Baru i Ulcinju. Po brdima je bilo romaniziranih Vlaha. U navedenim stavcima bizantski su pisci mogli spominjati i brojno veći hrvatski vladajući sloj i romansku, dotično romaniziranu manjinu u Dukljji.

7. - Bizantski Anonim

Sedmi bizantski pisac, koji spominje Hrvate u Dukljji, bio je nepoznati sastavljač *Pregleda povijesti,* koji je napisan u drugoj polovici 13. stoljeća. Opisujući događaje g.1171 bizantski anonim govori o navali Stjepana Nemanje na Hrvate i Kotor sličnim riječima kao i N. Koniates, iako u nešto kraćem i sažetijem obliku. To nam veli, da su se obadvojica služili istim izvorom, dotično, da se anonim koristio djelom Nikite Koniatesa. Grčki učenjak Sathas izdao je g. 1894 u Parizu anonimov *Pregled povijesti* u svojoj zbirci *Bibliotheca Graeca medii aevi.* Anonimov odlomak, u kojemu govori o Hrvatima i Kotoru, glasi u hrvatskom prijevodu ovako:

« I čuo je [car Emanuel Komnenac], da je srpski vladar Nemanja Stjepan postao drzak više nego se pristoji, da se lukavo miješa u stvari okolnih zemalja, da istorasne narode [Slavene] tlači i oružjem napada te da nastoji Hrvate sebi podvrći i skučiti pod svoju vlast oblast Kotor ... » (73).

Sve ono, što smo malo prije rekli o stavku Koniatesa, vrijedi i za ovaj navod bizantskoga anonimnog pisca. I kod navoda ovoga zadnjega posebno upozorujemo na riječ « períergon », što znači: ono, što je unaokolo, dakle što graniči s državom Nemanjinom, s Rašom, a to su bile zemlje negdašnjega hrvatskog kraljevstva u Dukljji. I ovaj nam dakle bizantski pisac potvrđuje, da su u susjedstvu Raše, dotično u okolici Kotora, u Dukljji i Travunji živjeli Hrvati u 12. stoljeću (74).

---

(73) Anonymus, *Compendium chronicarum,* u *Bibliotheca Graeca medii aevi* VII (Paris 1894) 272.

(74) Dosadašnji nemar, da se sredovječni izvori, napose bizantski, prouče svestrano i temeljito, bio je uzrokom, da su i hrvatski ponajbolji povjesničari nazivali hrvatske vladare Crvene Hrvatske: Mihajla i njegova sina Bodina, « srpskim knezovima » i « srpskim kraljevima ». Tako Rački redom u svojim djelima; Šišić, *Povijest Hrvatâ* 569, 621, 634, 719, 722; M. Šufflay, *Srbi i Arbanasi* (Beograd 1925) 29, 87, 90, 98; F. Preveden, *A history of the Croatian People* I (New York 1955) 77 i t.d.

VIII

RJEŠENJE POTEŠKOĆA

Da oslabe prvorazredna svjedočanstva bizantskih pisaca o hrvatstvu Dukljc i cijele južne, Crvene Hrvatske u 11. i 12. stoljeću, srpski povjesničari pokušavaju dokazati, da bi sve te bizantske pisce trebalo popraviti i svagdje staviti «Srbi» i «Srbija», gdje u izvorima piše « Hrvatska » i « Hrvati ». Kao povod tome uzimlju izraz Ivana Skilicesa, koji je on upotrijebio opisujući suradnju Hrvata i Srba s bugarskim pobunjenicima, da Bugarsku oslobode od Bizanta. Skilices to zove osvajanjem Bugarske. On piše: « Prve godine toga cara (Mihajla VII Duke) indikcije jedanaeste (= god. 1073) (1) narod Srba, koje također zovu Hrvatima, izađe da pokori Bugarsku » (2).

Oslanjajući se na gornji navod srpski povjesničari tvrde, « da proces diferenciranja Srba i Hrvata u XI i XII v. nije bio još dotle dospeo, da bi ga stranci mogli primetiti ». Dosljedno tome « Skilices i Brienij ... su pisali ime " Hrvat " kao sinonimno za " Srbi " i " Dukljani " » (3).

(1) Skilices veli, da je navala na Bugarsku bila prve godine cara Mihajla VII. Duke (= g. 1071), a indikcije 11. (= 1073). ZONARAS, *Epitome* XVIII 17 (III 713) tvrdi, da se to dogodilo treće godine Mihajla VII (= 1073), što odgovara jedanaestoj indikciji I. Skilicesa.

(2) SCYLITZES, *Historia* 714.

Mirna i nepristrana kritika ne može prihvatiti takvo tumačenje bizantskih izvora. Šišić je dobro primijetio, da « ima naime mnoštvo primera u bizantskih pisaca, koji dokazuju, da su Bizantinci dobro poznavali plemenska i čak lokalna imena, a naročito onih, s kojima su vojevali » (4).

Ovdje se radi o bugarskom ustanku g. 1073 (5), u kojemu su s jakim pomoćnim četama sudjelovali Srbi, tako da Skilices označuje tu bitku kao borbu između Srba i Bizantinaca (6). Međutim na ovom našem mjestu Skilices pomoć ustanicima i navalu na bizantsku Bugarsku pripisuje Srbima i Hrvatima, jer su bugarskim ustanicima dali glavnu pomoć Srbi, ali pod vodstvom Hrvatâ, i to: Bodina, sina Mihajla, « vladara onih, koji se zovu Hrvati », te Petrila i « onoga, koji je iza Petrila zapovijedao Hrvatima » (7). U to vrijeme u Raškoj je bio veliki župan Petrislav, sin dukljanskoga kneza Mihajla (8), pa se sve, što su činili Srbi u vazalnoj pokrajini Raši, pripisivalo vladajućem narodu Hrvatâ u Dukljі. O tom stvarnom stanju ovisnosti Srbâ o Hrvatima ostavio nam je Skilices spomen u sta-

(3) N. RADOJČIĆ, *Kako su nazivali Srbe i Hrvate vizantinski pisci XI i XII veka*, u *Glasnik skopskog naučnog društva* II (Skoplje 1926) 11. Radojčiću je utro put Rački u svojoj raspravi: *Scriptores rerum chroaticarum*, gdje je između drugoga pisao: « Scylitzes Hrvate i Srbe mieša ». *Rad JA* 51 (Zagreb 1880) 169.

(4) ŠIŠIĆ 170, bilj. 222.

(5) Gl. gore, str. 173-178.

(6) SCYLITZES, 716.

(7) Gl. gore, str. 173 sl.

(8) Gl. gore, str. 174, bilj. 4.

vu, o kojemu se govori, a koji se ima ovako razumjeti i prevesti: « Prve godine toga cara, indikcije jedanaeste, (etnički) narod Srba, koje zovu i (političkim) Hrvatima, izađe (iz Raše) da pokori Bugarsku ».

Vodeću ulogu Hrvatâ u Dukljі prema Srbima u Raši u to doba još je bolje istakao nešto mlađi suvremenik Ivana Skilicesa, Ivan Zonaras, koji je navod prvoga ovako izrazio: « narod Hrvatâ, koje neki zovu i Srbima, pođe podvrgnuti zemlju Bugara svojoj vlasti » (9).

Drugu poteškoću protiv postojanja Crvene Hrvatske izvode srpski pisci iz djela Porfirogeneta *De administrando imperio,* sastavljena g. 948-959. U tom spisu tvrdi Porfirogenet, da su Srbi kod svoga dolaska na Balkan za cara Heraklija (610-641) naselili Neretvu, Zahumlje i Travunju (10).

Takva je tvrdnja u očitoj suprotnosti s mnogobrojnim i prvorazrednim izvorima, domaćim i stranima; onima, koji su stariji od Porfirogeneta, i onim mlađima. Na prvom mjestu valja spomenuti darovnicu vojvode Trpimira od g. 852, zatim pisma pape Ivana VIII od g. 874 i 879 te službene zapisnike crkvenih sabora u Splitu g. 925 i 928. Ovi prvorazredni službeni diplomatički izvori svjedoče nam jasno i jednoglasno, kako smo opširno izložili u poglavlju petomu, da su Hrvati od starine nastavali sve zemlje od Istre do Albanije, tu uključivši Neretvu, Zahumlje, Travunju i Duklju. Zatim do-

(9) Gl. gore, str. 193, bilj. 56.
(10) Gl. PORPHYR. 32 (153; 152 i 154); RAČKI 274.

laze domaći izvori: *Methodos* iz polovice 8. stoljeća, *Kraljevstvo Hrvata* iz 11. stoljeća, te *Ljetopis* Popa Dukljanina iz polovice 12. stoljeća, koji nam jasno i nedvojbeno svjedoče, da su Hrvati kod svoga dolaska naselili spomenute zemlje sve do rijeke Vojuše u Albaniji i da su tu živjeli do doba, kada su te kronike pisane. Valja nadalje spomenuti bizantske pisce 11., 12. i 13. stoljeća, o kojima smo govorili u prednjem poglavlju. Poimence je znamenit Ivan Kinamos, tajnik Emanuela Komnena (1143-1180), koji je osobno više puta s carem bio u Raši, tadašnjoj zemlji Srba. Kinamo izričito svjedoči iz osobnoga znanja, da Srbija dopire samo do Drine, a zapadno od te rijeke, poimence u Bosni, da žive drugi, hrvatski narod, različit od Srba po vladavini, narodnom životu i običajima (11).

Spomenuta tvrdnja Porfirogenetova u suprotnosti je i s drugim navodima samoga Porfirogeneta, od kojih sam glavne naveo gore (12), a o drugima sam govorio u mojoj raspravi *Hrvatstvo Bosne i Hercegovine,* otisnutoj u *Hrvatskoj Reviji,* g. 1954. Kako sam u toj radnji upozorio (13), Porfirogenetovo djelo nema prave jedinstvenosti niti u svemu

(11) « ... Ἐπεὶ δὲ ἐγγὺς Σάου ἐγένετο ἐφ᾽ ἕτερον ἐκεῖθεν μετῆλθε ποταμὸν Δρυνᾶν ὄνομα, ὃς ἄνωθέν ποθεν τὴν ἐκβολὴν ποιούμενος Βόσθναν τῆς ἄλλης Σερβικῆς διαιρεῖ. ἔστι δὲ Βόσθνα οὐ τῷ Σερβίων ἀρχιζουπάνῳ καὶ αὐτὴ εἴκουσα, ἀλλ᾽ ἔθνος ἰδίᾳ παρὰ ταύτῃ καὶ ζῶν καὶ ἀρχόμενον », I. CINNAMUS, *Historiarum Epitome* III 7 (104). Gl. *n. mj.* V 17 (249), te D. MANDIĆ, *Sredovječna Bosna bez Srba,* u *Hrvatska Revija* V (B. Aires 1955) 441-444.
(12) Gl. gore, str. 157-169.
(13) D. MANDIĆ, *Hrvatsvo Bosne i Hercegovine,* u *Hrvatska Revija* IV (Buenos Aires 1954) 17-33; D. MANDIĆ, *Rasprave i prilozi,* 491-514.

objektivne vrijednosti. Svoje djelo Porfirogenet je pisao na osnovu službenih spisa u carskom arhivu u Bizantu te na temelju raznih izvještaja svojih vojničkih i upravnih zapovjednika u tadašnjoj bizantskoj Dalmaciji. Neka saopćenja imao je i od trgovaca te raznih Hrvata i Srba, koji su u to doba boravili u Carigradu. Neke izvore je Porfirogenet s malim izmjenama uvrstio u svoje djelo. Neka je mjesta sastavio iz dva i više izvora. Negdje je sam izrekao svoje osobno mišljenje, stvoreno na osnovu nekih činjenica, koje je on mogao krivo shvatiti. Takav njegov osobni sud bio je i onaj odlomak, gdje govori o naseljenju Srbâ u Travunji, Zahumlju i Neretvi. Kada je naime Porfirogenet pisao svoje djelo, spomenutim zemljama vladao je raški župan Časlav, koji je najprije bio izbjeglica u Hrvatskoj pa zarobljenik u Bugarskoj, te napokon vladalac od Cetine do Boke Kotorske, i od Jadrana do Posavine u Bosni. Časlav je bio sljedbenik istočne crkve i priznavao je suverenu vlast Bizanta (14). Radi toga je on i njegov srpski narod bio posebno simpatičan Porfirogenetu. Iz te podsvijesne ljubavi prema Srbima, a glavno da pokaže veličinu i raširenost bizantskoga carstva, Porfirogenet je sve zemlje, kojima je tada vladao srpski knez Časlav, bizantski štićenik, pripisao Srbima i ustvrdio neispravno, da su Srbi te zemlje posjedovali još od svoga dolaska na Balkan u 7. stoljeću. Međutim ja sam već u radnji *Hrvatstvo Bosne i Hercegovine,* držim, dovoljno dokazao, da se iz Porfirogenetova djela ne smije više izvesti, nego da su stanovnici Bosne,

(14) Gl. Porphyr. 32 (158 sl.; 158 i 160); Rački 395 sl.

Travunje, Zahumlja i Neretve bili polovicom 10. stoljeća politički podanici srpskoga župana Časlava, a nikako etnički Srbi (15), jer su te zemlje kod svoga dolaska na jug naselili Hrvati, u njima neprekidno živjeli i pripadali svojoj narodnoj hrvatskoj državi od rijeke Raše u Istri do Drima u Albaniji.

Da je Porfirogenet svoju tvrdnju o srpstvu Travunje, Zahumlja i Neretve izveo iz tadašnjega političkog stanja tih zemalja, a ne iz starih vjerodostojnih izvora, moramo zaključiti također iz činjenice, što Porfirogenet nigdje ne tvrdi, da su Srbi naselili Duklju i da su u njoj u njegovo doba. Duklja je u rimsko doba i u bizantsko, neposredno prije dolaska Hrvata i Srba na jug, činila primorski dio provincije Prevalis. I kada je car Heraklije zagorski dio te provincije, Rašu, dao Srbima, bio bi im dao i primorski dio provincije Prevalis, prije nego bi ih uputio u Travunju, Zahumlje i Neretvu, koje su ležale u provinciji Dalmaciji, koju je Heraklije još prije dolaska Srba bio doznačio Hrvatima. Ali Porfirogenet nigdje ne veli, da bi Heraklije dao Srbima Duklju. Srbâ je u početku bilo tako malo, da im je za dugo vremena bio dostatan samo zagorski dio rimsko-bizantske provincije Prevalis, koju su novi doseljenici nazvali Raša.

U srpstvo Travunje, Zahumlja i Neretve nije vjerovao ni sam Porfirogenet, jer on na više mjesta tvrdi, da stanovnici tih zemalja nijesu Srbi, nego da su oni zasebni slavenski narodi, različiti od Srba i ravni njima i Hrvatima. Tako u pogl. 29 svoga djela *De administrando imperio* on piše:

(15) Gl. D. Mandić, *Rasprave i prilozi,* 228-39, 495-97.

« ... njoj (bizantskoj Dalmaciji) su susjedni narodi: Hrvati, Srbi, Zahumljani, Travunjani, Konavljani, Dukljani i Neretvani, koji se zovu i Paganjani » (16).

Treću poteškoću stvorio je Jireček (17) na osnovu bizantskih vijesti o Stjepanu Vojislavu Dukljaninu. Bizantinski naime pisac Kekaumenos u svom djelu *Strategicon,* koje je napisao pod kraj 11. stoljeća, zabilježio je, kako je neki « Trebinjac Srbin » u Duklji prijevarom razbio i uništio bizantsku vojsku od 40.000 ljudi (18). Nakon što je pripovjedio jedan drugi slučaj iz Velike Armenije, Kekaumenos nadodaje: « Spomenut ću ti i drukčiju varku jednoga stranoga čovjeka ... u Zeti i u Stonu bio je starješina nad utvrdama Dalmacije Vojislav Dukljanin ... » (19). Jireček (20) je poistovjetovao « Trebinjca Srbina » sa « Vojislavom Dukljaninom », pa je na osnovu toga proglasio srpskima i Stjepana Vojislava i Dukllju. Ali na to valja primijetiti, da Kekaumenos jasno luči « Trebinjca Srbina » od Vojislava Dukljanina ». Po Kekaumenosu to su dvije potpuno različite osobe, pa se na osnovu ovoga bizantskoga pisca ne smije proglasiti Srbinom Vojislava Dukljanina.

Kako ćemo malo kasnije vidjeti, Stjepan Vojislav je uistinu za cara Konstantina IX Monomaha (1042-1054) razbio bizantsku vojsku u klancima

(16) Porphyr. 29 i 35 (128, 131, 162; 124, 128, 164); Rački 338, 348, 409.
(17) Jireček - Radonić, *Ist. Srba* I 87, 155.
(18) Kekaumenos, *n. dj.* 25.
(19) Kekaumenos, n. dj. 27.
(20) *Istorija Srba* I 87, 155, 159, 170-172.

Dukllje i pobio 40.000 bizantskih vojnika. Ali Kekaumenos nije znao ime pravoga pobjednika nego je prema nekom izvoru, kojim se služio, zabilježio, da je Bizantince pobijedio neki « Trebinjac Srbin ». Ali kada je pisao o slučaju dubrovačkoga stratega Katakalona, on je znao, da je ovoga nadmudrio Stjepan Vojislav, vladar Duklje, koji je vladao Zetom i Zahumljem i svoju sporednu prijestolnicu imao u Stonu, glavnom gradu Zahumlja. Kekaumenos je bio iskusni stari vojnički časnik, koji je dobro poznavao Balkan, pa je po svoj prilici iz osobnog iskustva znao, da Duklja nije srpska zemlja, pa on, govoreći o Stjepanu Vojislavu, njega ne zove Srbinom niti ga istovjetuje sa « Trebinjcem Srbinom », koji je g. 1042 razbio bizantsku vojsku. Prema tome Kekaumenosa se ne smije navađati kao pisca, koji bi govorio o srpstvu Duklje.

Jedini bizantski pisac, koji Stjepana Vojislava zove «vladarom Srba» i govori o njemu i o njegovim djelima u vezi sa Srbijom, bio je Georgije Kedrenos. U svom djelu *Pregled povijesti* on tri puta spominje Stjepana Vojislava u vezi sa Srbima i Srbijom. Prvi put g. 1040, kada se jedna bizantska lađa, koja je prevozila 10 kvintala (1.000 kg.) državnoga zlata, razbila na obalama Ilirika, pa je zlato zaplijenio « Stjepan, koji se zove Vojislav, vladar Srba. On je malo prije pobjegao iz grada (Bizanta) i povrativši se u zemlju Srba, odande je protjerao Teofila Erotika » (21). Čuvši car za slučaj pismeno je zatražio od Stjepana Vojislava, da povrati zlato. Budući

(21) Georgius Cedrenus, *Historiarum compendium* II 526.

da on to nije učinio, car posla Georgija Probatana s vojskom protiv njega. Kada je taj provalio u zemlju i neoprezno zapao u neprohodne klance, izgubio je cijelu vojsku, teškom mukom spasivši sam svoju glavu (22).

Drugi put Kedrenos govori o Stjepanu Vojislavu nakon što je spomenuo pojavu kometa 6. list. 1042. Tu piše: « Kada je Stjepan, koji se zove Vojislav, malo prije, kako smo rekli, pobjegao iz Bizanta, zauzevši ilirske gore, i Tribale i Srbe i okolni narod svladao je i nad njima je činio nasilje » (23). Radi toga je car Monomah naredio zapovjedniku Drača, patriciju Mihajlu, sinu logoteta Anastazija, da skupi vojsku iz cijeloga temata i okolnih mjesta i da zarati na Stjepana u zemlji Tribala. Mihajlo povede vojsku od 60.000 ljudi na Tribale putevima teško prohodnim, strmim i uskim, na kojima dva konjanika ne mogu usporedo jahati. Vojska je putem sve rušila i palila, ali su « Srbi » namjerno uzmicali, da bizantska vojska što dublje zađe u neprohodne planine. I kada je Mihajlo krajeve, kojima je prolazio, potpuno opustošio i mnogo roblja zarobio, odluči se povratiti istim putem, kojim je došao, iako nije ništa poduzeo, da osigura povratak. Kada je vojska stigla u najnezgodnije klance, najedamput je « Srbi » sa svih strana obaspu strijelama i počnu valjati ogromna kamenja. Potoci i provalije napuniše se lješevima, 40.000 vojnika i 7 vojskovođa

(22) *N. dj.* II 526 sl.
(23) G. Cedrenus, *n. dj.* 543.

ostaviše život u gudurama, a ostali se spasiše samo tako, da su se pred neprijateljima sakrili u škripine i šikarje, te noću pobjegli preko planina u bizantsku zemlju (24).

Na trećem mjestu Kedrenos spominje, kako je « Mihajlo, sin Stjepana (Vojislava), vladar Tribala i Srba, poslije smrti očeve, s carem sklopio mirovni ugovor i kao saveznik i prijatelj Bizantinaca bio odlikovan čašću protospatara » (25).

Da mognemo pravo razumjeti, zašto Kedrenos dovodi Stjepana Vojislava u vezu sa Srbijom i Srbima, moramo se malo potanje upoznati i s piscem i sa Stjepanom Vojislavom.

Georgij Kedrenos živio je u drugoj polovici 11. stoljeća i prvoj polovici 12. stoljeća. Bio je suvremenik našega Popa Dukljanina, a rodio se kojih 20-30 godina poslije smrti Stjepana Vojislava. Po zanimanju bio je monah, i kao takav nije mnogo putovao niti je imao osobnoga znanja o zemljama i ljudima svoga vremena. Svoje djelo *Pregled povijesti* sastavio je većinom prepisujući starije pisce i svoje suvremenike. Zato bizantski literarni povjesničari Kedrenovu djelu daju malu osobnu vrijednost i smatraju ga prostim kompilatorom (26).

O Stjepanu Vojislavu imamo vijesti kod bizantskih pisaca i u domaćem *Ljetopisu* Popa Dukljanina

(24) *N. dj.* II 543-545.
(25) *N. dj.* 607.
(26) Podatke o životu Georgija Kedrena i o tome, kako je sastavljao svoje djelo « Pregled povijesti » gl. K. Krumbacher, *Geschichte der byzant. Litteratur* (München 1897) 368 sl.

nina (27). Ti se izvori popunjaju, pa iz njih o životu Stjepana Vojislava, kojega Pop Dukljanin zove Dobroslavom, saznajemo ovo: Dobroslav je bio sin kneza Dragimira, strica dukljanskoga vladara sv. Vladimira. Majka mu je bila kći Ljutomira, velikoga župana raškoga, a baba po majci kći bosanskoga bana. Kada su bizantske pristalice u Kotoru nakon ubistva sv. Vladimira, 22. svibnja 1015 (28), prijevarom ubili Dragimira, njegova žena pobježe u Rašu k svom ocu. Došavši tamo, nađe oca mrtva, našto ona i majka pođu u Bosnu k majčinoj braći. Činjenica, da je i majka žene Dragimirove ostavila Rašu, kaže nam, da je tokom g. 1015, umro ne samo Ljutomir nego i sva njegova djeca, tako da majka nije imala s kim živjeti u Raši. Po svoj prilici Ivan Vladislav, koji je ubio svoga rođaka Gabrijela Radomira i svoga vanjskoga zeta, dukljanskoga vladara sv. Vladimira (29), ubio je i raškoga župana i njegovu djecu, da bi osigurao gospodstvo Bugara u Raškoj. Na putu u Bosnu kod Brusne, nedaleko današnje Foče, Dragimirova žena rodi muško dijete, kojemu nadješe ime Dobroslav. Na banskom dvoru u Bosni djetetu dadoše ime Stjepan Vojislav, jer su se ta imena posebno častila i upotrebljavala u bosanskoj banskoj obitelji (30). Kada

---

(27) *Ljetopis*, pogl. 38, Šišić 344-354; Mošin 87-93. Šišić samovoljno izmjenjuje izvorno ime «Dobroslavus» u «Voislavus».

(28) Sv. Vladimir je ubijen 22. V. 1015, a ne g. 1016, kako se obično uzimlje. Gl. G. Cedrenus, *Hist. comp.* II 458 sl., 461, 463 sl. 466, 469; Zonaras, *Epit.* XVII 9 (III 564 sl.).

(29) Gl. izvore u prednjoj bilješci te Pop Dukljanin, *Ljetopis*, pogl. 36; Šišić 336-341; Mošin 81-85.

(30) Najstariji poznati ban u Bosni zvao se je Stjepan. Gl. Pop Dukljanin, *Ljetopis*, pogl. 42; Šišić 361; Mošin 97. To

je poodrastao, rodbina opremi mladoga Dobroslava u Dubrovnik, da bude tu odgojen u blizini svoje očinske baštine. Tu se oženi s unukom bugarskoga cara Samuela. Od g. 1018, kada je Vasilije II uništio drugo bugarsko carstvo, Bizantinci su vladali Srbijom, Dukljom i svim hrvatskim zemljama do Cetine. Iza smrti cara Romana III Argira (11. travnja 1034) mladi i lukavi Dobroslav, zvan Stjepan Vojislav, pobuni protiv Bizantinaca sve primorske krajeve i Srbiju. On se smatrao pravnim nasljednikom u hrvatskoj Duklji po očinskom pravu, a u Srbiji po majčinskom nasljedstvu, jer je on od stare raške velikožupanske obitelji bio jedini živi potomak. Na nagovor Vojislavov Dukljani i Srbi jednoga dana poubijaju sve bizantske upravnike i uglednije ljude, proglase nezavisnost i Vojislava izaberu za vladara (31). Prema Kedrenu to je moralo biti g. 1036. Ali nakon kratkoga vremena, Bizantincima pođe za rukom ustanak ugušiti, pri čemu zarobiše i samoga Vojislava i odvedoše u Bizant. Za glavnoga upravitelja u Srbiji postaviše Teofila Erotika (32), veoma uglednoga Bizantinca, koji je kasnije pokušao da postane i bizantskim carem. Poslije kraćega vremena Vojislavu uspije pobjeći. Putujući, naravno pješke, najprije je došao u Srbiju. Tu opet pobuni narod protiv Bizantinaca i protjera Teofila Erotika. Voji-

---

su ime kasnije nosili svi bosanski banovi, pa kraljevi. Vojslava se zvala žena bana Kulina (gl. *Povijest hrv. zemalja Bosne i Hercegovine* I, Sarajevo 1942, 196, 208, 770).

(31) Pop Dukljanin, *Ljetopis*, pogl. 38; Šišić 344 sl.; Mošin 87 sl.

(32) Gl. Cedrenus, *Hist. comp.* II 526 i 543; Zonaras, *Epist.* XVII 21, 22 (617, 624).

slav zauze cijelu Rašu sve do Toplice (33), lijevoga pritoka rijeke Morave. God. 1040 car Mihajlo IV Paflagonac (1034-1041) posla Georgija Probata na Vojislava s velikom vojskom. Taj provali preko Raše sve do doline Zete. Tu ga Vojislav suzbije i na povratku u neprohodnim brdima do nogu potuče (34). Pop Dukljanin zove glavnoga bizantskoga zapovjednika Armenopolos (35), jer je Probatos bio po svoj prilici rodom iz Armenije.

Kedrenos, g. 1040, Stjepana Vojislava zove « vladarom Srba », jer je on uistinu tada vladao Srbijom, sve do Toplice, kako smo spomenuli. Kedrenos i drugi bizantski pisci posebno naglasuju Vojislavovu vladu u Srbiji i njegove borbe u toj zemlji, jer je tadašnja Srbija graničila sa starom bizantskom Makedonijom, i Bizantincima je posebno bilo stalo do svega, što se događa u Raškoj, koju su oni tada smatrali ne samo susjednom zemljom, nego pokrajinom, koja njima pripada.

Govoreći o bitci g. 1042 Kedrenos, istina, spominje « Srbe », koji učestvuju u borbi, ali sada mu Stjepan Vojislav nije vladar samo Srba nego na prvom mjestu jednoga drugoga slavenskoga naroda, različitoga od Srba, kojemu Kedrenos daje ime « Tribali », a gore toga naroda naziva « ilirskima » (36). Isto tako kada Kedrenos spominje Mi-

---

(33) Cedrenus II 526. « Caepitque praeliari cum Graecis et obtinuit terram usque in Topliza ». Pop Dukljanin, *Ljetopis*, pogl. 38; Šišić 345; Mošin 88.
(34) Cedrenus, *Hist. comp.* II 527; Pop Dukljanin, *Ljetopis;* Šišić 345 sl.; Mošin 88.
(35) Šišić 345; Mošin 88.
(36) Gl. gore bilj. 23.

hajla, sina Stjepana Vojislava, taj mu je « vladar Tribala i Srba » (37), dakle najprije jednoga drugoga naroda, a taj je bio hrvatski, pa onda Srba. Kedrenos spominje Srbe u vezi sa Stjepanom Vojislavom i njegovim sinom Mihajlom, vladarima Hrvata u Crvenoj Hrvatskoj, jer su oni vladali i Srbima u Raškoj, bilo izravno kao Stjepan Vojislav za prvoga i drugoga srpskog ustanka, bilo neizravno preko sebi podložnih velikih župana, kao što je bio slučaj sa Vojislavom nakon bitke g. 1040 i sa knezom Mihajlom, kada je postavio svoga sina Petrislava za velikoga župana u Raškoj (38). Drugi bizantinski pisci često, možemo reći redovito, zovu Srbe Tribalima, ali Kedrenos Srbe zove njihovim pravim narodnim imenom, a starim ilirskim imenom Tribala okrstio je drugi slavenski narod, kojim su vladali Stjepan Vojislav i njegov sin Mihajlo, a to su bili Hrvati Crvene Hrvatske, kako nam je Kedrenosov suvremenik domaći ljetopisac Pop Dukljanin ostavio zapisano. Prema tome Kedrenos, iako izričito govori o Srbima kao podanicima Stjepana Vojislava i njegova sina Mihajla, on ne niječe opstanak Hrvata u Duklji. Dapače on opstanak Hrvata u Crvenoj Hrvatskoj potvrđuje time, što u svojim opisima pred Srbe stavlja drugi slavenski narod u tim zemljama, a taj je mogao biti samo hrvatski, jer u 11. stoljeću nije bilo drugih slavenskih naroda u Raši i Duklji nego Srbâ i Hrvatâ.

---

(37) Gl. gore bilj. 25.
(38) « ... perexerunt in Rassam et obtinuerunt eam. Deditque eam [rex Michala] filio Petrislavo ad dominandum ». Pop Dukljanin, *Ljetopis*, pogl. 40; Šišić 357; Mošin 94.

O znamenitoj bitci g. 1042 govori i Kekaumenos (39) i Ivan Zonaras. Kekaumenos, dotično njegov izvor, kojega on nije pravo ni shvaćao, zove pobjednika ove bitke « Trebinjac Srbin », jer je Stjepan Vojislav imao svoje glavno sijelo u Trebinju, u nasljednoj zemlji svoga oca Dragimira, a Srbinom ga zove, jer je Vojislav u prvom i drugom ustanku glavno podigao Srbe protiv Bizantinaca i tu pokrajinu oteo Bizantu, do koje su Bizantinci posebno mnogo držali. Ivan Zonaras zove Vojislava « Skitom », a tako su neki bizantski pisci zvali Ruse i Slavene uopće. I on veli, da je Stjepan Vojislav vladao « Tribalima, Srbima i drugim srodnim narodima » (40). Dakle i njemu su Srbi na drugom mjestu, kao i Kedrenosu, od naroda kojima Vojislav vlada, a Tribali su mu, kojim imenom označuje Hrvate, na prvom mjestu.

Na koncu napominjem, da zagrebački ljetopisac, Ivan Arhiđakon gorički (1280 - o. 1353) (41), govoreći o događajima između g. 1038-1046 spominje Stjepana Vojislava i zove ga « kralj Hrvatâ » (42). Iz kojih je izvora ljetopisac crpio svoju vijest, nije još utvrđeno, pa se zato dalje ne zadržavam na ovom izvoru, koji se ipak ne smije mimoići, kada se govori o narodnoj pripadnosti Stjepana Vojislava.

---

(39) CECAUMENUS, *Strategicon* (25 sl.).
(40) ZONARAS, *Epitome* XVII 21 (III 617).
(41) O životu i analima Ivana Arhiđakona gl. F. RAČKI, *Ocjena starih izvora za hrvatsku i srbsku povijest srednjega vieka*, u *Književnik* I (Zagreb 1864) 548-557; I. TKALČIĆ, *Ivan, arciđakon gorički*, u *Rad JA* 79 (Zagreb 1886) 71-134.
(42) « Stephanus Croatiae rex, Voisclavus appelatus, montes Trivallos et Servios ad Drinam usque vastavit ». JOANNES ARCH. GORICENSIS, *Annales*; RAČKI 472.

Prof. Zlatko Tanodi na osnovu gornjega navoda goričkoga arhiđakona Ivana kuša dokazati, da bi trebao istovjetovati dukljanskoga vladara Stjepana Vojislava s hrvatskim kraljem Stjepanom I (o. 1030 - o. 1058), kojega on zove drugim (43). Takvo je mišljenje u suprotnosti sa svim onim, što nam suvremeni bizantski izvori govore o Stjepanu Vojislavu (44), a napose s onim, što je o Stjepanu Vojislavu (Dobroslavu) zabilježio Pop Dukljanin (45) na osnovu uspomena « negdašnjih staraca » (46), koji su osobno poznavali Stjepana Vojislava. Suprotno je i sa osnovnim poimanjima srednjega vijeka o nasljedstvu (« ius sanguinis ») kao i sa cijelim razvojem povijesti « kraljevine Hrvatske i Dalmacije » od smrti Petra Krešimira IV do izbora Kolomanova za hrvatskoga kralja (1073-1102). Po Tanodiju je prvi kralj dukljanski Mihajlo (o. 1054-1081) bio brat hrvatskoga kralja Petra Krešimira IV (1056-1073) (47). Kako onda nakon smrti ovoga zadnjega Hrvati biraju za kralja Slavca, pa Zvonimira, Stjepana II, Petra i napokon Kolomana, kada živi Mihajlo, brat kralja Petra Krešimira IV, dotično Bodin (1081-1102) sin Mihajlov, a bratić Petra Krešimira? Toma Arhiđakon izričito veli, da poslije smrti Zvonimirove, dotično Stjepana II (1089-1090), nije nitko živ preostao od stare hrvatske kraljevske

---

(43) Z. TANODI, *Stjepan II. Vojislav, kralj Bijele i Crvene Hrvatske*, u *Hrvatska Revija* VI (Buenos Aires 1956) 48-61.
(44) Gl. gore, str. 207-215.
(45) POP DUKLJANIN, *Ljetopis*, pogl. 37 sl.; ŠIŠIĆ 342-354; MOŠIN 85-94.
(46) Gl. gore, str. 47.
(47) *Hrvatska Revija* VI 55, 58, 60.

kuće Trpimirovića. On piše: « U ono vrijeme umro je kralj Zvonimir i nikoga od svoga potomstva nije ostavio za nasljednika. I tako, budući da se istrnula cijela loza kraljevske krvi, nije bio nitko, koji bi u buduće kraljevstvo Hrvatâ zakonito morao naslijediti » (48).

---

(48) « Eo namque tempore rex Suinimirus mortis debitum soluit, nullumque sue posteritatis heredem relinquit. Sic ergo tota regalis sanguinis deficiente prosapia, non fuit ulterius, qui regno Chroatorum rite succedere debuisset ». THOMAS ARCH., *Hist. salonitana* 17 (Rački 56).

IX

JOŠ NEKOLIKO SREDOVJEČNIH SVJEDOČANSTAVA

1. - Zapadni pisci Vilim Tirski (o.1127 - o. 1190) i Rajmund de Agiles, opisujući prolaz križarâ kroz Hrvatsku g. 1096-97, svu zemlju od Istre do Skadra nazivlju zajedničkim imenom Hrvatska (« Slavonia ») ili Dalmacija (« Dalmatia ») i smatraju je jedinstvenom državom, koja je nezavisna od drugih zemalja. Na cijelom tom prostoru križari su našli samo jedan narod, kojega zovu Hrvati ili dalmatinski Hrvati (« Sclavi », « Sclavi Dalmatae »). Sve pučanstvo te Hrvatske ili Dalmacije govori jednim te istim jezikom hrvatskim (« sclavonico sermone »). Samo mali broj Romana nalazi se u primorskim mjestima, koji nijesu Hrvati (1). U Skadru nalaze kri-

---

(1) Comes Tolosanus et episcopus Podiensis cum suis agminibus per Dalmatiam properant ... iuxta Aquileiam transeuntes in Istriam, inde tandem in Dalmatiam descenderunt ... Est autem Dalmatia longe patens regio inter Hungariam et Adriaticum mare sita, quatuor habens metropoles: Jazaram et Salonam, quae alio nomine dicitur Spalatum, Antibarim et Ragusam; populo ferocissimo ... exceptis paucis, qui in oris maritimis habitant, qui ab aliis et moribus et lingua dissimiles latinum habent idioma, reliquis sclavonico sermone utentibus et habitu barbarorum... Ad haec Sclavi Dalmatae, tanquam indigenae locorum habentes peritiam ... pervenientes ad locum cui Scodra nomen, Sclavorum regem ibi repererunt ... Cumque per dies quasi quadraginta omnem Dalmatiam multo pertrans-

žari dukljanskoga kralja Bodina (2), kojega smatraju kraljem cijele « slovinske zemlje », t. j. Hrvatske, budući da tada nije bilo kralja u Bijeloj Hrvatskoj po izumrću kuće Trpimirovića.

2. - Papa Aleksandar III na početku listopada g. 1180 upućuje « u Dalmaciju i čitavu Slavoniju » svoga legata podđakona Teobalda (3). Ovaj nosi posebna pisma bosanskom banu Kulinu (4) i zahumskom knezu Miroslavu (5). Dakle po uvjerenju rimskih službenih krugova Zahumlje i Bosna su pripadale u « čitavu Slavoniju », a tim su u Rimu tada označivali cijelo « kraljevstvo Hrvatske i Dalmacije » (regnum Croatiae et Dalmatiae).

Izraz « Dalmacija i čitava Slavonija » nije ništa drugo nego zajednički naziv za razdijeljeno kraljevstvo Hrvatâ. Tada su naime hrvatske zemlje bile razdijeljene na dvoje: na slobodnu Hrvatsku (re-

---

issent labore, tandem pervenerunt Durachium ». WILLERMUS TYRENSIS, *Historiae* II 17, u *Gesta Dei per Francos* I (Hanoviae 1611) 660 sl.; *Recueil des historiciens des Croisades,* hist. occid. I (Paris 1844) 96 sl.; RAČKI 462-464; ŠIŠIĆ, *Priručnik* 402-404. Gl. dolje XIV, bilj. 1 opis Rajmunda de Agiles, koji je kao očevidac vodio dnevnik putovanja.

(2) « Haimarus autem Podiensis episcopus cum Tolosano Raimundo prospere per Sclavoniam transiit, eisque Bodinus, Sclavorum rex, amicabiliter favit ». ORDERICUS VITALIS, *Hist. eccl.* IX 5, MPL 188, 659; JIREČEK - RADONIĆ, *Ist. Srba* I 177, 1.

(3) « Alexander episcopus ... archiepiscopis, episcopis et ... uniuerso clero et populo per Dalmatiam et totam Sclauoniam constitutis ... ». Pismo pape Aleksandra III, 4. list. 1180; FARLATI III 211; MPL 200, 1273; SMIČIKLAS I 166, 167 sl.; JAFFÉ II 13694.

(4) Pismo donose: FARLATI III 211; SMIČIKLAS I 167, 168 sl.

(5) Gl. pismo pape Aleksandra III, 7. srpnja 1181; THEINER, *Vetera monumenta Sclavorum meridionalium* I (Roma 1863) 1; SMIČIKLAS 174, 176; JAFFÉ II 14408.

gnum Croatiae et Slavoniae), kojom je vladao Bela II (1172-1196), i na bizantsku Hrvatsku (regnum Dalmatiae et Croatiae), kojom je vladao Emanuel Komnenac, dotično njegov sin Aleksije II. Nazivom « Dalmacija i čitava Slavonija » Rim je obuhvaćao obadva kraljevstva naroda hrvatskoga. Da li je pod tim nazivom Rim uključivao i najjužniji dio hrvatskih zemalja, Travunju i Duklju, nije jasno. Ukoliko znamo, papinski legat Teobald nije zalazio u te krajeve. Bizantinci su te krajeve bili uredili u posebnu upravnu jedinicu, kojoj su dali ime « Dalmacija i Duklja » (Dalmatia et Dioclia) (6).

3. - Toma Arhiđakon splitski u svom glasovitom djelu *Historia salonitana* ovako opisuje stare granice države Hrvatske: « To su bile granice kraljevstva njihova (Hrvatâ): od istoka duvanjska (župa), gdje je bio grad Duvno ... Od zapada Kranjska, prema moru do Stridona, koji je danas granica Dalmacije i Istre; od sjevera pak rijeka Dunav (i odatle) do mora Jadranskoga sa cijelom Maronijom i kneževinom Humom » (7).

Toma stavlja istočnu granicu hrvatske države iza duvanjske župe, jer on smatra Bosnu nezavisnom državom. On ipak Bosnu uključuje u hrvatski narodni prostor, jer on vuče istočnu granicu hrvatske države od Dunava na Dubrovnik tako, da mu u

---

(6) Gl. gore VII, bilj. 59 i 60.

(7) « Ista fuerunt regni eorum confinia: ab oriente Delmina, ubi fuit ciuitas Delmis ... ab occidente Carinthia, uersus mare usque ad oppidum Stridonis, quod nunc est confinium Dalmatie et Istrie; ab aquilone uero a ripa Danubii usque ad mare dalmaticum cum tota Maronia et Chulmie ducatu ». THOMAS ARCH., *Hist. salon.* 13 (RAČKI 39-41).

hrvatske zemlje spadaju: Bosna, Zahumlje i Neretva. Za ove dvije zemlje Toma izričito spominje, da čine sastavni dio kraljevstva hrvatskoga. Prema Tomi hrvatska država na jug dopire do iza Dubrovnika, a to je prostor, dokle je dopiralo « kraljevstvo Dalmacije i Hrvatske » po državnom uređenju cara Emanuela I Komnena. U tome se slaže arhiđakon s arapskim geografom Idrisom (8), koji također veli, da je Dubrovnik zadnji grad države Hrvatske. O Travuniji i Dukljі Toma ništa ne govori, jer su te zemlje u njegovo vrijeme pripadale srpskoj državi Nemanjića.

Svjedočanstvo Tome arhiđakona ima posebnu vrijednost, jer je on kao domaći čovjek dobro poznavao prilike u Dalmaciji i okolnim pokrajinama. On nije bio Hrvat, nego dalmatinski Roman, Latin, koji nije ni najmanje volio Hrvate, pa njegovo svjedočanstvo nije napisano pod utjecajem simpatija prema Hrvatima, pa ni onih podsvijesnih, kao što je bio slučaj kod Porfirogeneta prema Srbima.

4. - Da su Hrvati uvijek smatrali Zahumlje hrvatskom zemljom i sastavnim dijelom hrvatskoga kraljevstva, dokazuje nam trajno nastojanje hrvatskih banova i hrvatsko-ugarskih kraljeva, da Zahumlje oslobode od tuđinske vlasti i da ga pripoje zemljama kraljevstva hrvatskoga. Tako je hrvatski ban Andrija g. 1198-1205 oslobodio Hum od Nemanjićâ i pripojio ga banovini Hrvatskoj (9). Od g.

(8) Gl. dolje XIV, br. 2.

(9) « ... post habitam tam Chulme quam Rasse laudabilem victoriam, cum ad Jadertinam ciuitatem victor rediret ... ». Odlu-

1234 od 1249 Zahumljem vlada veliki knez Andrija (10), potomak stare hrvatske vladarske kuće u Zahumlju. On je bio u neprijateljstvu sa srpskim kraljevima i priznavao je vrhovništvo ugarsko-hrvatskih kraljeva. Njegov sin Radoslav, župan humski, izričito veli g. 1254, da je on « verni kletvenik kralu ugarskomu » (11). Oko g. 1278 srpski kralj Stj. Dragutin ponovno zauzimlje Hum, ali opet od g. 1304 (12) do 1321 vladaju Humom hrv. banovi Šubići. God. 1322 Stjepan Kotromanić pripaja Hum hrvatskoj banovini Bosni (13), i od tog doba do g. 1918 Srbi nijesu nigda više vladali Zahumljem. U dugom životu Zahumlja od g. 626 do 1918 srpski vladari nijesu vladali Zahumljem ni punih 100 godina, uračunavši tu i vladanje Časlava Klonimirovića (o. 949 - o. 960) i raznih Nemanjića u 12. i 13. stoljeću. I to srpsko vladanje bilo je često prekidano, kako smo malo prije spomenuli, od predstavnika hrvatske vlasti: svaki put, kada su oni imali snage za to.

ka hercega Andrije od 6. svibnja 1198, SMIČIKLAS II 279, 296. Od te pobjede Andrija nosi naslov: « Andreas dei gracia Dalmacie, Chroacie Chulmeque dux in perpetuum ». SMIČIKLAS II 326, 353; 328, 355.

(10) Gl. Povelje velikoga kneza Andrije od g. 1214-1217 i od g. 1247-1149. LJ. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma* I 1 (Beograd 1934) br. 7, str. 4 sl.; br. 8, str. 5 sl.; MIKLOSICH, *Mon. serb.* 29, 24; 30, 24; SMIČIKLAS III 374, 432; 371, 427. Tvrdnja M. ORBINI-A, *Il regno degli Slavi* 250 i 290 sl. da je Andrija sin kneza Miroslava, a unuk Nemanjin, neispravna je, Gl. D. MANDIĆ, *Bosna i Hercegovina* I (Chicago 1960) 306-314.

(11) MIKLOSICH, *Mon. srb.* 45, 44; SMIČIKLAS IV 488, 559.

(12) Gl. SMIČIKLAS VIII 75, 80; ŠIŠIĆ 171, bilj. 222; *Povijest hrv. zemalja Bosne i Hercegovine* I 239-249.

(13) Gl. Darovnicu bana Stjepana Kotromanića V. Hrva-

5. - Kao nadopunu prednjoj točki navodim slijedeće službene izjave hrvatsko-ugarskih kraljeva o Humu:

God. 1431 kralj Sigismund piše ugarskom saboru, da mu dadne sredstva, kako bi mogao natrag osvojiti Hum, koji je za njegovih predšasnika držao ban « kraljevstva hrvatskoga » (14).

God. 1468, 6. veljače, ugarsko-hrvaski kralj Matijaš Korvin izdaje namiru, kojom potvrđuje, da je dubrovačka republika dala 800 zlatnih florina « za uzdržavanje grada našega Počitelja zvanoga u rečenoj kraljevini našoj Hrvatskoj » (15). Tvrđava Počitelj ležala je na Neretvi, u sredini sredovječnoga Zahumlja.

6. - Ne će biti bez koristi, ako se ovdje malo potanje pozabavimo i sa službenim nazivima kraljeva hrvatskih i srpskih.

Kako smo gore vidjeli, biskupi na crkvenom saboru u Splitu g. 925 u službenom zapisniku ovako vele o hrvatskom kralju Tomislavu: « kada je u Zemlji Hrvatâ i u krajevima Dalmacijâ Tomislav bio kralj » (16). Iz toga moramo izvesti, da je tada bio službeni naslov kralja Tomislava: « Kralj Hrvatâ i Dalmacijâ ». To nam potvrđuje Krešimir IV,

tiniću, od g. 1322, u kojoj se Stjepan nazivlje: « Hl'mske zemle gospodar' ... ». L. Thallóczy, *Studien zur Geschichte Bosniens u. Serbiens im Mittelalter* (München u. Leipzig 1914) 7; A. V. Solovjev, *Odabrani spomenici*, br. 53, str. 105; *Povijest h. z. B. i H.* I 252-256.

(14) Kovačić, *Supplem. ad vestigia comitiorum* I 411; *Povijest h. z. B. i H.* I 191, 7.

(15) Thallóczy - Gelčich, *Diplomatarium Ragusinum* (Budapest 1887) 628; *Povijest h. z. B. i H., n. mj.*

(16) Gl. gore, str. 118, bilj. 120.

koji g. 1059 u svom dokumentu veli: « Za vladanja Krešimira, kralja Hrvatâ i Dalmacijâ » (17). Papa Aleksandar II, g. 1061, zove Krešimira samo « kralj Dalmacijâ », jer on kao i mnogi njegovi suvremenici istovjetuju Hrvatsku s Dalmacijom (18). I drugi hrvatski kraljevi morali su nositi naslov « kralj Hrvatâ i Dalmacijâ », ali o tome nemamo službenih dokaza, jer se, nažalost, od svih hrvatskih kraljeva do Krešimira IV nije sačuvala nijedna njihova vlastita povelja, pa ni od kralja Tomislava. Da su i drugi hrvatski kraljevi, a ne samo Tomislav i Krešimir IV, nosili naslov: « kralj Hrvatâ i Dalmacijâ », imamo za to svjedočanstvo u *Povijesti salonitanskoj* splitskoga arhiđakona Tome. Govoreći o kralju Držislavu, on je zabilježio ovo: « Od toga Držislava ostali njegovi nasljednici zvani su kraljevima Dalmacije i Hrvatske ... Imali su naime po nasljedstvu svoga roda od otaca i pradjedova vlast u kraljevstvu Dalmacije i Hrvatske » (19).

Nas ovdje posebno zanima izraz « kralj ... Dalmacijâ ». Mi smo gore opširno dokazali, da je u srednjem vijeku naziv « Dalmacijâ » (« Dalmatiae, -arum ») imao stalno, određeno značenje. Tim se označivalo zajedno obje Dalmacije, Gornju i Donju, i to do g. 989 prostor od Raše u Istri do Budve u Duklji, a od te godine pa dalje, sve zemlje do rijeke Bojane, dotično Drima u današnjoj Alba-

(17) « Regnante Cresimiro rege Chroatorum et Dalmatiarum », Darovnica kralja Krešimira samostanu sv. Ivana u Biogradu na moru u veljači 1059. Lucius, *De regno Dalmatiae et Croatiae III* 4 (119); Farlati IV 2; Rački 51; Šišić, *Priručnik* 230.

(18) Gl. gore IV, bilj. 125.

(19) Gl. gore, str. 54, bilj. 38.

niji (20). Iz samih dakle kraljevskih naslova, koje službene osobe daju hrvatskim kraljevima Tomislavu i Krešimiru IV Velikomu, valja zaključiti, da se hrvatska država za njihova vladanja protezala cijelom Donjom i Gornjom Dalmacijom, a to je cijela Bijela i Crvena Hrvatska Popa Dukljanina.

Izraz « Dalmatiarum » svjedoči nam, da se hrvatsko kraljevstvo za Tomislava protezalo do Budve, ali to ne znači, da se ono tada nije stvarno protezalo i dalje. Prostor od Kotora do Budve sačinjavao je bitni dio sredovječne Duklje, pa ako je Tomislav bio suveren zapadnoga dijela Duklje, on je bio vrhovni vladar cijele zemlje, koja je tada dopirala do Drima u današnjoj Albaniji. Da je hrvatska država za Tomislava sezala južnije od Budve, svjedoče nam razne utvrđene činjenice i povijesni izvori. Porfirogenet je naime zabilježio, da su Hrvati odmah kod svoga dolaska na jug naselili i Ilirik, a to znači zemlje od Budve do rijeke Vojuše u današnjoj Albaniji (21). Vojvoda Trpimir u svojoj povelji od g. 852 ostavio nam je napisano, da se hrvatska država u njegovo vrijeme prostirala na jugu mimo granice splitske metropolije, koja je tada sezala do Budve (22). S tim se slaže i drugi navod Porfirogoneta, u kojemu nam veli, da se vlast Hrvatâ protezala u doba cara Vasilija I (867-886) po svoj Dalmaciji, Donjoj i Gornjoj (23). Nama je poznato, da je prvi hrvatski kralj Tomislav hrabro obranio granice hrvatske protiv Madžara na sjeveru (24),

(20) Gl. gore, str. 108-125.
(21) Gl. gore, str. 157.
(22) Gl. gore, str. 139-145.
(23) Gl. gore, str. 162.

te protiv Bugara na istoku (25). Imajući u vidu tadanju snagu hrvatske države (26), nemamo razloga, i ne možemo pretpostavljati, da je Tomislav na jugu izgubio zemlje, koje mu je namro djed Trpimir. Istina, za slabih nasljednika Tomislavovih, i radi unutarnjih dinastičkih borba, hrvatska je država iza Tomislava oslabila tako, da je srpski župan Časlav, po svoj prilici uz pomoć domaćih nezadovoljnika, bio zauzeo Neretvu, Zahumlje i Travunju (27). Duklja je ostala hrvatska, ali otcijepljena od hrvatske glavnine u Bijeloj Hrvatskoj. Poslije pogibije Časlavove oko g. 960, hrvatski kralj Krešimir II (948-969) oslobodio je Bosnu (28), ali je stare granice i sjaj povratio hrvatskoj državi tek Krešimir Veliki (1056-1073), kako razabiremo iz njegove darovnice samostanu sv. Krševana u Zadru g. 1069, u kojoj veli: « Budući da je svemogući Bog proširio naše kraljevstvo na kopnu i na moru ... » (29). O proširenju Krešimirove države na moru, t. j. u primorskim pokrajinama, govori nam službeni naslov, koji on sebi daje, a kojim ga i

(24) « Regnante Thomislavo, Ungarinorum rex ... promovit exercitum, ut debellaret eum. Rex autem Thomislavus, fortis iuvenis et robustus bellator, plurima bella cum eo commisit et semper eum in fugam convertit ». Pop Dukljanin, *Ljetopis*, pogl. 12; Šišić 309 sl.; Mošin 58.
(25) Gl. gore, str. 145, bilj. 38.
(26) Gl. svjedočanstvo K. Porfirogeneta gore, str. 167 sl.
(27) Gl. Porphyr. 32 (158 sl.; 158 i 160); Rački 396.
(28) « Cresimirus cepit totam Bosnam et dominavit eam ». Pop Dukljanin, *Ljetopis* 29 i 31; Šišić 324 i 327; Mošin 73 i 76.
(29) « ... quia Deus omnipotens terra marique nostrum prolongauit regnum ... », u darovnici kralja Krešimira samostanu sv. Krševana u Zadru g. 1069. Lucius, *De regno Dalm. et Croatiae* II 8; Farlati V 48; Rački 73.

drugi zovu, naime « kralj ... Dalmacijâ », što je u to vrijeme značilo vlast nad svim zemljama od Raše u Istri do Drima u današnjoj Albaniji.

Za nazive srpskih kraljeva i njihove službene titule imamo cijeli niz primjera. Tako prvi srpski kralj Stjepan Prvovjenčani (1196-1228) u darovnici samostanu sv. Marije na otoku Mljetu sam sebe zove na početku: « az' greš'ni Stefan' velii kral', namest'nii gospodin' v'se sr'b'ske zemlje i Dioklije i Dal'matije i Travunije i Hl'm'ske zemle », a završuje ovako: « Stefan' po milosti Božiei ven'čani kral' i samodržac' vsje sr'pske zemlje i pomor'skje » (30). U povelji, kojom osniva manastir Žiču, daje sebi naslov: « ven'čani (prvi) kral' v'se sr'b-skije zemlje, Dioklitije i Travunje i Dalmacije i Zahl'mije » (31). Prvi dakle srpski kralj iz ribničke porodice Nemanjića jasno priznaje da pomorske zemlje njegova kraljevstva: Duklja, Travunja i Zahumlje nijesu srpske zemlje nego nešto posebno i različito od « vse srpske zemlje ».

Stjepan Vladislav (1234-1243), sin i drugi nasljednik Stjepana Prvovjenčanoga, daje sebi ovaj naslov: « Ja Stefan Vladislav s pomokiju Božiov kral vseh raških zeml' i Dioklitie i Dalmacie i Trobunie i Zahlmie », a potpisuje se: « Stefan Vladislav... kral vseh raških zeml' i primorskih » (32). U jednoj drugoj povelji ovako se potpisuje: « Stefan Vladislav ... kral vseh srbskih zeml' i pomor-

(30) A. V. Solovjev, *Odabrani spomenici* 24 i 26 (br. 17).
(31) *N. dj.* br. 16, str. 18.
(32) Miklosich, *Mon. srb.* 31 25.

skih » (33). Njegov brat i nasljednik Stjepan Uroš I (1243-1276) daje sebi naslov: « Ja Stefan Uroš ... kral vsei raškei zemli i pomorske » (34). Slične naslove daju sebi i drugi srpski vladari tokom 13. i početkom 14. stoljeća. God. 1310 Mlečani zovu Uroša II Milutina (1282-1321): « Urosius rex Servie, Melinie, Chelmie, Dioclie, Albanie et Maritime regionis » (35). Bizantski pisci daju Nemanjićima naslov: kralj « sve Srbije i Duklje » (36), a u jednom grčkom natpisu 14. stoljeća u manastiru Treskavcu kod Prilepa dolazi ovaj naslov: « kralj i samodržac sve Srbije i primorja » (37). Dušan Silni (1331-1355), prije nego se okrunio carskom krunom, zove sebe: « Stefan ... kral vse srbske zemle i pomorske » (38). Mlečani mu g. 1341 daju naslov: « rex Rascie, Dioclie, Dalmacie et Albanie » (39). Kao car Dušan se g. 1348 potpisuje: « Stefan ... car i samodrž'c Srblem i Grkom, Pomoriju i Zapadnoj stranje » (40). I crkveni poglavar Srba, Sava III (1302-1321) ovako se potpisuje: « Sava ... arhiepiskup vseh' srbskih i pomorskih zeml' » (41).

Kako se iz navedenih kraljevskih naslova vidi,

(33) *N. dj.* 32, 27.
(34) *N. dj.* 46, 45.
(35) S. Ljubić, *Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i mletačke republike* I (Zagreb 1868) 192; *Acta Alb.* I 594, 176.
(36) « Πάσης Σερβίας καὶ Διοκλείας », Dem. Chomatianos, br. 10, 184, ed. Pitra, col. 49, 686; Jireček - Radonić, *Ist. Srba* III 4.
(37) « Κράλες καὶ αὐτοκράτωρ πάσης Σερβίας καὶ Παραθαλασσίας », Iordan' Ivanov', *B'lgarski starini iz' Makedonie* (Sofia 1908), br. 47, str. 225; Jireček - Radonić, *Ist. Srba* III 4.
(38) Miklosich, *Mon. serb.* 88, 105.

svi srpski vladari, počevši od Stjepana Prvovjenčanoga do Dušana Silnoga, jasno dijele srpske zemlje od nesrpskih zemalja, a tako čine i Bizantinci i Zapadnjaci. Srpske su zemlje sredovječna Raša i krajevi njoj na istok i sjever. Te se zemlje u srpskim kraljevskim titulama nabrajaju pod imenom: « srpske zemlje » ili « raške zemlje » te « sve raške » ili « sve srpske zemlje ». Nesrpske zemlje, koje su srpski vladari osvojili od drugih naroda, navode se u kratkom naslovu pod općim imenom « pomorske zemlje », a u dugom naslovu se izbrajaju poimenično, a to su: Duklja, Dalmacija, Travunja i Zahumlje, a u carskim naslovima i Grčka. Duklja je današnja Crna Gora, Dalmacija je bila primorski pojas od Boke Kotorske do Skadra. Ovaj je pojas s Dukljom za bizantskoga cara Emanuela Komnena od g. 1163-1180 činio « vojvodstvo Dalmacije i Duklje » (ducatus Dalmacie atque Dioclie ») (42). Travunja je današnja istočna Hercegovina, a Zahumlje srednja Hercegovina.

Srpski kraljevi, a tako i srpske vjerske glave, ne ubrajaju « pomorske zemlje » u « sve srpske zemlje », jer su oni dobro znali, da u Dukljí, Travunji i Zahumlju ne žive Srbi nego Hrvati, i prema tome da te zemlje nijesu srpske nego hrvatske, što nepobitno dokazuje toliki niz prvorazrednih svjedočanstava, koje donosimo u ovoj radnji.

---

(39) LJUBIĆ, *n. dj.* III 111; R. I. PREDELLI, *Libri Commemoriali della repubblica di Venezia regesti* II (Venezia 1876) 94; *Acta Alb.* I 594, 176.
(40) MIKLOSICH, *Mon. serb.* 117, 139.
(41) *N. dj.* 75, 83.
(42) Gl. gore VII, bilj. 60.

X

ARHEOLOŠKI SPOMENICI SVJEDOČE ZA CRVENU HRVATSKU

Na području Crvene Hrvatske cvao je u srednjem vijeku bujan vjerski i kulturni život. O tom nam svjedoče brojni spomenici i arheološki ostaci iz tog doba.

Pučanstvo Crvene Hrvatske bilo je hrvatsko, katoličke vjere, a živjelo je sličnim životom i u kulturnoj zajednici s narodom zapadne ili Bijele Hrvatske (1). Na prostoru Crvene Hrvatske od Cetine na jug nalazile su se katoličke biskupije: u Makarskoj, Stonu, Trebinju, Dubrovniku, Kotoru, Baru, Ulcinju, Svaču, Drivastu i Skadru, a neko vrijeme i u Budvi i Risnju. Po svim krajevima bili su brojni katolički samostani, najprije benediktinski, pa franjevački i dominikanski. Tako u Makarskoj, Zaostrogu, Stonu, Čičevu kod Trebinja (S. Petri in campo), na otoku Mljetu, u Slanomu, Dubrovniku, Risnju, Kotoru, Budvi, Baru i drugdje (2). Župske,

---

(1) Gl. dolje pogl. XII.
(2) Za opće upoznanje gl. K. DRAGANOVIĆ, *Katolička Crkva u Bosni i Hercegovini nekad i danas*, u *Croatia Sacra* IV

samostanske i biskupijske crkve građene su prema zahtjevima rimske liturgije i nose sve posebne hrvatske oznake, koje su se razvile u graditeljstvu Bijele Hrvatske. Hrvatski troplet, ta izričito hrvatska oznaka kamenih spomenika, nalazi se u obilnoj mjeri u Stonu, i cijelom poluotoku Pelješcu, u Slanomu, u Dubrovniku i njegovoj okolici, u Kotoru i cijeloj Boki Kotorskoj te u srednjevjekovnoj Duklji (3). U crkvi sv. Petra u Zavali kod Trebinja, uz koju je u 16. stoljeću podignut pravoslavni manastir, ima i danas kamenih uresa s lijepo izrađenim sredovječnim hrvatskim tropleterom (4). I nedavno otkrivena sredovječna crkva u Lisičićima kod Konjica nosi obilježja onodobnih crkava u Bijeloj Hrvatskoj, i mora se uvrstiti u red mnogobrojnih starohrvatskih crkava u Bosni i Hercegovini (5).

(Zagreb 1934) 175-216; Isti, *Hrvatske biskupije*, u *Croatia Sacra* XI-XII (Zagreb 1943) 78-130; J. Butorac, *Povjestni priegled redovničtva u Hrvatskoj, n. mj.* 131-152; I. Ostojić, *Katalog benediktinskih samostana na Dalmatinskom primorju*, u *Život s Crkvom* VII (1941); *Benediktinci*, u *Hrv. Enciklopedija* II (Zagreb 1941) 380-386; M. Batinić, *Djelovanje franjevaca u B. i H.* I-III (Zagreb 1881-7); Stj. Zlatović, *Franovci i hrvatski puk u Dalmaciji* (Zagreb 1881); A. Zaninović, *Pogled na apostolsko-znanstveni rad dominikanaca u hrv. zemljama*, u *Bogosl. Smotra*, Zagreb 1917; I. Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj* I-II (Split 1963, 1964).

(3) Gl. Zv. Bjelovučić, *Crvena Hrvatska i Dubrovnik*, Zagreb 1929; *Zbornik izvještaja o istraživanjima Boke Kotorske* I-II (Spomenik SAN CIII i CV), Beograd 1953, 1956; *Istorija Crne Gore* I, Titograd 1967, slika 51-73, str. 288-9 i dalje.

(4) Fotografijske snimke dvaju motiva iz starohrvatske crkve sv. Petra u Zavali donosi *Poviest hrv. zemalja Bosne i Hercegovine* I (Sarajevo 1942) 192 sl.

(5) Kratki opis g. 1952 otkrivene starohrvatske crkve u Lisičićima kod Konjica, dala je dr. Irma Čremošnik, u GZM, N.S. IX (Sarajevo 1954) 211-226.

Kulturni i umjetnički spomenici Crvene Hrvatske iz srednjega vijeka neki su sačuvani do danas, a većina ih leži u ruševinama. Od onih, koji stoje na uzgor, posebnu pažnju zaslužuje crkva sv. Mihovila u Stonu, koju je podigao prvi dukljanski kralj Mihajlo. U suvremenoj afresco slici kralj osnovatelj ima na glavi krunu, koja je gotovo istovjetna s krunom hrvatskoga kralja na splitskoj krstionici, a potpuno različita od buduće krune srpskih vladara (6).

Da slika u crkvi sv. Mihovila u Stonu i relijef na krstionici u Splitu predstavljaju likove stvarnih hrvatskih vladara, nalazimo potvrdu u jednomu novootkrivenom dokumentu iz polovice 11. stoljeća, u kojemu se navode izdaci, koji su učinjeni u crkvi sv. Jurja u Ravnoj kod Obrovca: « za popravak slike kralja osnovatelja » crkve, te « za popravak slike kralja Trpimira » i « za (izradu) slike nedavno preminuloga kralja s njegovim (starijim) sinom Petrom i mlađim Častimirom » (7). Ovaj značajni dokumenat, na kojega hrvatski povjesničari nijesu svratili zasluženu pažnju, objelodanio je g. 1940 Dr. F. C. A(rens) u *Hrvatskoj Reviji* u Zagrebu. Po njemu se taj dokumenat nahodi u jednom kodeksu 11. ili 12.

---

(6) Gl. Lj. Karaman, *Basrelijef u splitskoj krstionici*, u *Vjesnik za arh. i hist. dalm.*, N. S., Split 1925; Isti, *Crkvica sv. Mihajla kod Stona, n. dj.* 1928; Isti, *Deux portraits de souverains Yugoslaves sur des monuments dalmates du haut Moyen Age*, u *Byzantion* IV, 1927-28; Bjelovučić, *n. dj.* 56-59, posebno slike br. 37-39.

(7) Gl. dolje, bilj. 13. Za ime mlađega brata mislimo da u izvorniku piše: Timotheo = Častimir, a moglo bi biti i: Tumislao = Tomislav. Ako je Arensovo čitanje « Tumithao » ispravno, tada bi to dolazilo od grčke riječi thyma (žrtveni dar) u značenju: Darislav, ili od latinske riječi thymus (trava dušica) u značenju: Duško.

stoljeća, koji potječe iz Italije, a sada se nalazi u Britanskom muzeju u Londonu. Arens nažalost nije dao opisa starodrevnoga kodeksa niti je naveo njegovu oznaku ni broj u londonskom muzeju. Uza sve to dokumenat nam daje i u objelodanjenom obliku veoma vrijednih obaviještenja iz stare hrvatske povijesti. Prije svega u njemu nalazimo suvremenu potvrdu, da je uistinu postojao hrvatski kralj Trpimir II. Konstantin Porfirogenet govoreći o najstarijoj povijesti Hrvatâ spominje hrvatskog vladara Trpimira, njegova sina Krešimira i unuka Miroslava (8). Rački (9), a za njim Šišić s pravom su zaključili, da se tu radi o hrvatskim vladarima u drugoj četvrti desetoga stoljeća, prema tome da je Porfirogenetov Trpimir bio kralj i nasljednik Tomislavov.

U novije vrijeme engleski historičar Runciman (11) niječe opstojnost hrvatskoga kralja Trpimira II i potpuno zabacuje rodoslovlje hrvatskih kraljeva, kako ga je utvrdio Šišić. On istovjetuje Porfirogenetova Trpimira s poznatim hrvatskim vojvodom Trpimirom iz polovice 9. stoljeća. Prema tome i Krešimir i Miroslav bili bi hrvatski knezovi

(8) « ... u dane vladara (arhonta) Trpimira, oca vladara Krešimira ... I tu veliku moć i mnoštvo ljudi Hrvatska je imala do vremena vladara Krešimira. Ali kada je on umro i njegov sin Miroslav, nakon četiri godine vladanja, bio uklonjen od bana Pribine ... bila je umanjena moć Hrvata ». Porphyr. 31 (149 i 151; 148 i 150); Rački 397 sl.

(9) Rački 399.

(10) Šišić, *Povijest Hrvata* 430-432. U « Ispravcima » svojoj *Povijesti* Šišić je neispravno zanijekao opstanak Trpimira II i proglasio ga « imaginarnim » (*n. dj.* XVI).

(11) S. Runciman, *A story of the first Bulgarian empire* (London 1930) 211.

na koncu 9. i početkom 10. stoljeća, dakle prije kralja Tomislava. Novi londonski dokumenat pobija Runcimana i daje pravo hrvatskim historičarima. U tom dokumentu jasno stoji, da je Trpimir bio kralj i da je pred njim vladao jedan drugi kralj, koji je osnovao crkvu sv. Jurja u Ravnoj. Prema tome moramo razlikovati vojvodu Trpimira I, koji je vladao u Hrvatskoj od god. o. 845-863, od kralja Trpimira II, koji je bio nasljednik kralja Tomislava i vladao g. 929 do 935, oko prilike.

Crkvu sv. Jurja u Ravnoj spominje kralj Petar Krešimir IV u povelji od 8. srpnja 1070, u kojoj veli, da je ta crkva opstojala otkada pamte najstariji ljudi (12).

Ime trećega kralja, koji je « nedavno umro », dakle koji mjesec prije nego je napisan naš dokumenat, ne spominje se, ali se navode imena njegovih sinova: starijega Petra i mlađega Častimira. Ne ćemo se prevariti, ako Petra istovjetujemo s hrvatskim kraljem Petrom Krešimirom Velikim, a Častimira s ocem hrvatskoga kralja Stjepana II, kojega je ime, oca Stjepanova, dosada bilo nepoznato. Prema tome treći kralj, koji je « nedavno umro », zvao se Stjepan I (1030 - o. 1056).

Što je za nas ovdje od posebne vrijednosti, jest

(12) « ... Ego Cresimir, rex Dalmatinorum ac Chroatorum insimul meis cum principibus iustitiam arbensis ecclesie retinentes ... firmamus, ut dicta ecclesia habeat suas parochias, scilicet iuppam, que fuit sub alpibus a castro latine Murula uocitato slauonice Stenice usque ad flumen Copriue et ecclesiam sancti Georgii in Rawna ... et hoc statutum uolumus perpetuo inuiolabile manere, sicut semper a maioribus natu didicimus dicte iam ecclesie inuiolabile perstitisse ». Rački 87 sl.

to, do nam novi londonski dokumenat jasno svjedoči, da se u 10. i 11. stoljeću u hrvatskim crkvama pravilo slike živućih hrvatskih kraljeva. Prema ovom dokumentu slike su prvih dvaju kraljeva bile već od prije u crkvi sv. Jurja u Ravnoj i trošak je učinjen, da se slike uspostave, kako su bile prije nego je crkva bila oštećena. Slika « nedavno preminuloga kralja » i njegovih sinova bila je izvedena neposredno prije nego je naš dokumenat napisan (13). Iz ovoga moramo izvesti, da slike na krstionici u Splitu i u crkvi sv. Mihovila u Stonu nijesu simboli nego prave slike, likovi živućih hrvatskih vladara u Bijeloj i Crvenoj Hrvatskoj.

Vratimo se sada k porušenim spomenicima Crvene Hrvatske. Od tih spomenika mali je broj otkriven i opisan, ali bi trebalo još mnogo toga otkopati i opisati. Tim se spomenicima i njihovu otkopavanju ne posvećuje dužna pažnja ni u najnovije vrijeme, i to, kako se čini, iz razloga, koji nemaju ništa sa znanošću. S mnogo ljubavi i zanosa, iako

---

(13) Cijeli tekst od Arensa objelodanjen glasi ovako: « Adjuva Deus Omnipotens. Archiepiscopo Salonitanae ecclesiae. Pro ecclesia beati Ga(b)rielis in monte in Pasulio ... Scilicet pro muro destructo ecclesiae beati Georgii in parte orientali duodecim modios frumenti per voluntatem. Pictori pro restauratione imaginis regis fundatoris in modo antea Ravenata in ecclesia in monte unum solidum. Pictori pro restauratione imaginis regis Trepimero in ista ecclesia et modo antiqua Ravenata unum solidum. Pictori pro imagine regis nuper defuncti cum filio eius Petro et Tumithao junioris per pretium curatoris in domo ecclesiae majoris contra ... sine magistro illicitatorum in congressu. Pro munitione curtis infra supranominatum montem sumptu ecclesiae majoris et praemio solidum II et dimidium. Et super omnibus unum servum nomine Svaraiae seu alium robusti corporis et sani sine familia ». *Hrvatska Revija* (Zagreb 1940) 595.

ne s dovoljnom povijesnom i arheološkom spremom, dosada je najbolje djelo o crvenohrvatskim spomenicima srednjega vijeka napisao hrvatski odvjetnik dr. Zvonimir Bjelovučić. Njegovo je djelo objelodanila Matica Hrvatska g. 1929 pod naslovom: *Crvena Hrvatska i Dubrovnik.* U tom djelu Bjelovučić je opisao i donio slike od 50 i nešto više arheoloških ostataka od Neretve do Boke Kotorske s hrvatskim sredovječnim motivima. Bjelovučić je donio osobito mnogo hrvatskih arheoloških ostataka iz 9. do 12. stoljeća iz Stona, koji je bio glavni grad Zahumlja, te iz samoga Dubrovnika, što dokazuje, da su Zahumlje i Dubrovnik živjeli u kulturnoj zajednici s Bijelom Hrvatskom od najstarijih vremena vjerskoga i kulturnoga života hrvatskoga naroda.

Srpskih kulturnih i arheoloških spomenika nema do Nemanjića na cijelom prostoru Crvene Hrvatske. Do tog doba nije bilo ni Srba ni pravoslavnih u cijeloj Crvenoj Hrvatskoj, osim nešto doseljenika u sjevernoj Travunji i političkih bjegunaca po drugim krajevima. I prvi Nemanjići, kada bi došli na vlast u kojoj pokrajini Crvene Hrvatske, morali su se prilagođivati vjeri svojih podanika i vraćati na katoličku vjeru svojih djedova, hrvatskih katoličkih plemića iz Ribnice (14).

U novije vrijeme srpski pisci mnogo obrađuju sredovječne spomenike Zahumlja, Travunje i Duklje, osobito one umjetničke i crkvene. Između drugih o tome su pisali: Gj. Stratimirović (15), I. Jastre-

---

(14) Gl. gore VII, bilj. 24.
(15) Gj. STRATIMIROVIĆ, *O prošlosti i neimarstvu Boke*

bov (16), A. Deroko (17), B. Marković (18), M. Vasić (19), Vl. Ćorović (20), Gj. Bošković (21). Ali svi ovi radovi boluju na krivoj i neosnovanoj pretpostavci, da su naime zemlje južno od Neretve bile srpske u srednjem vijeku, i prema tome da sredovječni spomenici Zahumlja, Travunje i Duklje pripadaju srpskom narodu. Mi nemamo mogućnosti, da se potanje bavimo umjetnim i arheološkim spomenicima Crvene Hrvatske. Dužnost bi bila hrvatskih arheologa i povjesničara sredovječne umjetnosti, da te spomenike temeljito prouče u pravom njihovu svijetlu: u vezi sa zapadnim kršćanstvom i životom Hrvatâ, državnim, vjerskim i kulturnim. Dosadašnji radovi Strzygowskoga (22), Ivekovića (23), Karamana (24), Fiskovića (25) i drugih (26) vrijedni su, ali

Kotorske, u *Spomenik srp. akademije nauka* 28 (Beograd 1895) 1-40.

(16) I. Jastrebov, *O pravoslavnim srpskim starim i novim crkvama u skadarskom okrugu*, u *Glasnik srp. učenog društva* 43 (Beograd 1880).

(17) A. Deroko, *Srpski spomenici u okolini Skadra*, u *Srp. Knjiž. Glasnik* 1929; Isti, *Srednjevekovni gradovi u Srbiji, Crnoj Gori i Makedoniji*, Beograd 1950.

(18) B. Marković, *Pravoslavno monaštvo i manastiri u srednjevekovnoj Srbiji*, 1920.

(19) M. Vasić, *Arhitektura i skulptura u Dalmaciji*, Beograd 1922.

(20) Vl. Ćorović, *Iskopavanje u Petrovu manastiru kod Trebinja*, u *Jugosl. istor. časopis* I (1935).

(21) Gj. Bošković, *Osnovi srednjevekovne arhitekture*, Beograd 1947. O radu drugih srpskih arheologa i povijesnih pisaca vidi *Zbornik izvještaja* spomenut gore, bilj. 3.

(22) J. Strzygowski, *O razvitku starohrvatske umjetnosti*, Zagreb 1927.

(23) Č. M. Iveković, *Građevni i umjetnički spomenici Dalmacije*, Zagreb 1924.

(24) Lj. Karaman, *Starohrvatska umjetnost u Dubrovniku*, u *Spremnost* (Zagreb 7. III. 1943); Isti, *Domaći slikari starog Dubrovnika*, u *Hrv. narod* (Zagreb 4. III. 1944); Isti, *Bene-*

nijesu ni izdaleka iscrpli predmete, koji iziskuju svestranu obradu. Kada se jedamput arheološki i umjetni spomenici južnih krajeva ispitaju stručno i potanko, nepristrana će znanost, nema sumnje, u njima naći obilno gradivo za hrvatstvo Crvene Hrvatske.

diktinci u Dalmatinskom Primorju i umjetnost, u *Hrv. narod* 6. VII. i 13. VIII. 1944; Isti, *Pregled razvoja umjetnosti u Dalmaciji* (1952), i t. d.

(25) C. Fisković, *Krstionica iz VIII. st. u Kotoru*, u *Alma mater croatica* (Zagreb 1941) 69-72; Isti, *Naši graditelji i kipari XV. i XVI. stoljeća u Dubrovniku* (Zagreb 1947) 1-185; i t. d.

(26) Vrijednih manjih prinosa dali su: L. Brajnović, A. Schneider, M. Šeper, i t. d.

XI

JEZIČNO SVJEDOČANSTVO ZA CRVENU HRVATSKU

1. - Teorije o hrvatskim narječjima

Danas postoje na slavenskom jugu tri jezična narječja: kajkavsko, čakavsko i štokavsko. Kajkavski govore Slovenci i Hrvati u sjeverozapadnoj Hrvatskoj od Kupe do Mure i od Bjelovara do slovenske granice. Čakavski govore Hrvati u hrvatskom i dalmatinskom primorju od rijeke Cetine do Kopra u Istri. Svi ostali krajevi govore štokavskim narječjem, koje se dijeli u tri govora: ikavski, ijekakvski i ekavski.

Na osnovu narječjâ i govorâ prvi je počeo dijeliti narode i zemlje slavenskoga juga moravski Čeh Josip Dobrovsky (1753-1829), zvan « otac slavistike ». Njemu je hrvatski jezik onaj, koji se u njegovo vrijeme govorio u tadašnjoj prijestolnici Hrvatske, Zagrebu, i njegovoj okolici, dakle kajkavsko narječje. Prema tome Hrvati su oni, koji govore kajkavski, a to su svi oni, koji stanuju sjeverno od Kupe i zapadno od Bjelovara pa sve do tirolskih granica. Na taj je način Dobrovsky i Slo-

vence uključio u Hrvate, a sve druge proglasio je Ilirima ili Srbima (1).

Da Slovence izbavi ispod hrvatske kape, Jernej B. Kopitar (1780-1844), uvaženi slovenski slavista, borio se cijeli život. On je dokazivao obratno, da je kajkavsko narječje slovensko, i prema tome da su Hrvati kajkavci Slovenci i da bi se tako imali zvati (2).

Kopitar je samo čakavsko narječje proglasio hrvatskim. Štokavsko narječje istovjetovao je sa srpskim jezikom kao i Dobrovsky i sve je krajeve južno od Kupe a sjeverno i istočno od Velebita darovao Srbima.

Kopitarove misli prihvatio je Vuk St. Karadžić i raširio ih među Srbima, osobito u svom poznatom članku *Srbi svi i svuda,* što ga je objelodanio u svom *Kovčežiću* (Beč 1849) 1-27.

Ideje Dobrovskoga i Kopitarove razradio je i svesrpstvu nastojao dati « znanstvenu » osnovicu slovački protestant Pavao Josip Šafarik (1795-1861), najprije profesor, pa ravnatelj srpske gimnazije u Novom Sadu (1819-1833). On je hrvatsku književnost: bosansku, dalmatinsku i dubrovačku prisvojio Srbima i pošao je dotle, da je Hrvate proglasio prostim ogrankom srpskoga naroda. Šafarikove nastrane jezične i etnografske tvrdnje raširile su se po Zapadu, jer je on inače bio na glasu slavista, a

---

(1) Gl. J. Dobrovsky, *Slavin,* zbornik rasprava, g. 1808, drugo izdanje: W. Hanka, *Dobrowsky's Slavin,* Prag 1834; *Slovanka* I-II (Prag 1814-1815); *Zwei Briefe Dobrowsky's an Kopitar,* u *Archiv für slav. Philologie* XXII (1900).

(2) Gl. *Briefe Kopitars an Dobrowsky,* u *Archiv für slav. Philologie* IV-VI.

djela su mu bila objelodanjena na velikom njemačkom jeziku (3).

Stazama Dobrovskoga, Kopitara i Šafarika stupao je i prvi profesor slavistike na bečkoj univerzi, Slovenac Franjo Miklošić (1813-1891), priznati učenjak i pisac mnogih djela o jeziku i povijesti južnih Slavena na njemačkom jeziku.

Utjecaju službene slavistike nijesu se znali oteti ni glasoviti hrvatski slavisti Vatroslav Jagić i Milan Rešetar. Njih je smućivalo stanje tadašnje hrvatske historiografije, prema kojoj Hrvati od svoga dolaska do 11. stoljeća ne bi živjeli južno od rijeke Cetine niti istočno od rijeke Vrbasa u Bosni (Rački).

Osnovna pogrješka spomenutih slavista i svih onih, koji su ih slijedili, bila je ta, što oni nijesu pitali narod u pojedinim pokrajinama, što je on i kako se zove, nego su mislili, da mogu sami na osnovu svojih jezičnih teza, stvarno neispravnih, određivati, tko kojemu narodu pripada i kako bi se imao zvati. Nijesu vodili računa o tome, da sama narječja, pa ni jezici, ne čine bitne osebine, kojima se jedan narod dijeli od drugoga. U srednjoj i južnoj Americi šesnaest naroda govori španjolski, pa nijesu Španjolci. Irci, Kanađani i Amerićani (USA) govore engleski, pa nijesu Englezi. Slovenci i jedan dio Hrvata govore kajkavski, ali se osjećaju kao dva naroda. Ikavski govor štokavskoga narječja isključivo je jezik Hrvata dalmatinske Zagore, Like,

(3) P. J. Šafarik, *Serbische Lesekörner*, Pesth 1833; Isti, *Slawische Alterthümer* I-II, Leipzig 1843 sl.; Isti, *Geschichte der südslavischen Literatur*, izdao J. K. Jireček, sv. I-IV, Prag 1864-65.

Bosne, zapadne Hercegovine te dalmatinskoga primorja između Cetine i Neretve. I ijekavski je govor hrvatski na području negdašnje Dubrovačke republike, u južnoj Hercegovini te u prodoljima rijeka Neretve i Bosne. Samo ekavski govor štokavskoga narječja je srpski, ali ni taj nije specifično srpski, njihov jedino i isključivo, jer ekavski govore Makedonci, Hrvati u Srijemu te Hrvati kajkavci i Slovenci.

U Kopitarovim i Vukovim tvrdnjama ima ipak nešto istinito. Kajkavsko naime narječje i štokavsko ne mogu se zvati i nijesu isključivo ni slovensko, ni hrvatsko, ni srpsko narječje. Jedino je čakavština isključivo hrvatski govor, kojim danas govore samo Hrvati i nitko drugi. To je prva i neprijeporna jezična činjenica.

Druga činjenica, koju je znanost utvrdila, iako je još nije dovoljno proučila, jest ta, da se negda čakavsko narječje protezalo daleko preko njegova današnjeg područja. Jaki tragovi, ostaci čakavštine, nalaze se po svoj Dalmaciji, u Slavoniji, Bosni, Hercegovini i Crnoj Gori (4). To nam veli, da se jedamput govorilo u narodu čakavski od Istre do Albanije i od Jadranskoga Mora do Drave na sjeveru i Drine na istoku. Svi ti krajevi u stara doba činili

(4) Gl. M. Rešetar, *Die Čakavština und deren einstige u. jetzige Grenzen*, u *Archiv für slav. Phil.* XIII (1891) 93-109, 361-388; M. Stojković, *Oko hrvatskoga jezika*, u *Hrvatska Revija* (Zagreb 1940) 203 sl., 261-263; *Hrvatska Enciklopedija* III 129 i 139; C. A. van Den Berk, *Y a-t-il un substrat čakavien dans le dialecte de Dubrovnik?*, S. Gravenhage 1959; D. Mandić, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine* (Rim 1967) 58-61, 361 sl.

su jednu jezičnu cjelinu, koja je bila najjače zastupana i svoje žarište imala u današnjem čakavskom prostoru, gdje se čakavština mogla do danas održati zahvaljujući svojoj iskonskoj snazi i uvriježenosti.

Jezična raširenost hrvatske čakavštine podudara se i potvrđuje kazivanje stare hrvatske kronike *Kraljevstvo Hrvata* i *Ljetopisa* Popa Dukljanina o hrvatskom narodnom i državnom prostoru. Ti nam hrvatski domaći izvori, sastavljeni polovicom 11. i 12. stoljeća, svjedoče, da su Hrvati od svoga dolaska u južne zemlje pa za duga stoljeća imali svoju veliku hrvatsku narodnu državu, koja se protezala od Istre do Drača, dotično do Valone u Albaniji i od Jadrana do Drave i Dunava na sjeveru. Jaki tragovi čakavštine u svim tim krajevima potvrđuju, da je kazivanje tih dviju najstarijih hrvatskih kronika istinito i stvarno.

2. - Dolazak kajkavaca i štokavaca u Podunavlje i na Balkan

Treća utvrđena jezična činjenica jest ta, da jezici južnih Slavena pripadaju istočnoj skupini slavenskih jezika, dotično da su toj skupini srodni. Ja nijesam jezikoslovac, ali na osnovu povijesnih činjenica, koje sam proučavao, mislim, da se pitanje jezične ovisnosti i razvoja narječja na slavenskom jugu tijekom povijesti ovako razvijalo:

Slaveni su već prvih stoljeća prije i poslije Krista nastavali široka ravna područja iza Karpata, u današnjoj sjevernoj Čehoslovačkoj, južnoj Poljskoj i Ukrajini. Pod pritiskom raznih naroda, na-

pose nošeni vihorom mongolskih Huna i Avara, širili su se na sve strane, na jug ispod Karpata i na zapad iznad toga gorja sve do rijeke Labe u Njemačkoj.

Bizantski pisac Prokopije († oko 562) spominje prvu provalu Slavena na Balkan za vladanja bizantskoga cara Justina I (518-527). O daljnjim provalama i naseljavanju zemalja južno od Dunava govore i drugi suvremeni pisci, bizantski i zapadni. Tako Agapije († o. 582), Menander († o. 602), Jordan († o. 551), papa Grgur Veliki (590-604) i t. d. Do početka 7. stoljeća Slaveni su naselili cijeli Balkan, osim uskih obalnih pojasa egejskoga i jadranskoga mora, koje je krajeve bizantsko carstvo još držalo s teškom mukom (5).

Počeci jezičnih razlika među Slavenima nastali su još u prastarom slavenskom prostoru iza Karpata. Više stoljeća prije Krista Slaveni kajkavci zapadnim obroncima Karpata spustili su se u podkarpatske nizine istočno od Dunava. Za hunskih i avarskih provala prešli su na desnu stranu Dunava i naselili rimsku Panoniju i Norik sve do bavarskih Alpa. Slaveni štokavci, ikavci i ekavci potječu iz današnje Ukrajine i južne Rusije. Na lijevu stranu Dunava došli su za gotske vlade u tim krajevima. Za hunske provale (g. 375 po Kr.) štokavski ikavci počeli su prelaziti na desnu obalu Dunava i za vrijeme avarskoga vladanja (567-626) naselili su

---

(5) L. Niederle, *Slovanské starožitnosti* II (Prag 1906) 174-326; Isti, *Manuel de l'antiquité slave* I (Paris 1923) 42-97; Šišić, *Povijest Hrvata* 203-236; P. Skok, *Dolazak Slovena na Mediteran* (Split 1934) 57-155.

cijelu rimsko-bizantsku provinciju Dalmaciju od rijeke Drine do Istre i Jadranskoga Mora. Štokavci ekavci počeli su prelaziti na desnu stranu Dunava za cara Justina I (518-527) i naselili su tijekom jednoga stoljeća gotovo cijeli Balkan istočno od Drine.

God. 614-15 Avari sa Slavenima zauzeli su i razorili Salonu, glavni grad rimske provincije Dalmacije. Slijedećih godina, a i prije toga, razorili su cijeli niz gradova u Dalmaciji i po cijelom Balkanu. God. 578, 579, 609, i t. d. navaljuju i na bogati bizantski grad Solun, a god. 623 Slaveni su napadali i na sami otok Kretu. Do konca prve četvrti sedmoga stoljeća Slaveni su se stalno naselili po cijelom Balkanu i stvorili gospodarsku mogućnost, da Avari poduzmu odlučan napadaj na bizantsko carstvo. To se zgodilo god. 626.

3. - Hrvati dolaze na Jadran god. 626

Konstantin Porfirogenet (6), koji je zabilježio dolazak Hrvata na Jadran, ne kaže nam, koje se godine to zbilo, nego samo da se to dogodilo za vladanja cara Heraklija, dakle između g. 610-641. Ali iz raznih vijesti, koje nalazimo u drugim vjerodostojnim izvorima, možemo s dosta sigurnosti odrediti godinu dolaska Hrvatâ u Dalmaciju. Hrvati naime nijesu došli na Jadran do g. 614-15, kada su Avari s predhrvatskim Slavenima zauzeli Salonu. Nijesu došli na jug ni prije g. 626, kada su Avari

(6) Gl. gore, str. 157 sl.

sa Slavenima poduzeli veliki napadaj na Carigrad (7). S druge strane Hrvati su već prije g. 640 svladali Avare i svoju vlast ustalili u Dalmaciji i Istri. To naime moramo izvesti iz činjenice, što je papa Ivan IV (640-642) poslao u Istru i Dalmaciju opata Martina s velikim svotama novca, da od Hrvatâ otkupljuje kršćanske robove i da sakuplja kosti kršćanskih mučenika iz razvaljenih bazilika (8). Drugo, Hrvati su g. 642 poduzeli iz Dalmacije ratni pohod u južnu Italiju i zauzeli grad Sipont (9). Da Hrvati do g. 640 nijesu bili svladali Avare, ustalili svoje gospodstvo na istočnoj obali Jadrana i uspostavili mir i sigurnost, niti bi papa Ivan IV mogao slati svoga izaslanika s novcem u Istru i Dalmaciju, niti bi se Hrvati usuđivali ostaviti domovinu u ratnom metežu i prijeći u Italiju, da osvajaju tuđe zemlje. Kako je borba između Hrvatâ i Avarâ po kazivanju Porfirogeneta (10), a to je i sama stvar tražila, trajala više godina, najmanje desetak, to nas sve ovlašćuje, da zaključimo, da su Hrvati došli u Dalmaciju između g. 626 i 633 (11). Potanje

(7) B. Grafenauer, *Prilog kritici izvještaja K. Porfirogeneta o doseljenju Hrvata*, u *Historijski Zbornik* (Zagreb 1952) 44, pokušao je dokazati, da su Hrvati došli na jug g. 622-3, ali je to neispravno. U ratovanju Avarâ i u njihovu odnošaju s podređenim Slavenima nema nikakve promjene od zauzeća Salone g. 614-15 do navale na Bizant g. 626. Da su Hrvati g. 622-23 započeli borbu s Avarima i pobunili panonske i balkanske Slavene, tada Avari g. 626 ne bi mogli misliti na osvajanje Bizanta niti bi Slaveni pošli s njima u rat kao njihove pomoćne čete.

(8) *Liber Pontificalis* I 330; Rački 277.

(9) Gl. Paulus Diaconus, *Hist. Langobardorum* IV 44, MGH SS rerum Langob. 135; Rački 277.

(10) Gl. gore VI, bilj. 1 i 2.

(11) Navedeni razlozi govore, da se dolazak Hrvatâ na

ispitivanje onodobnih političkih i državnih prilika na Balkanu i u Bizantu upućuje nas na to, da dolazak Hrvata na Jadran stavimo upravo u g. 626.

Kada je naime bizantski car Heraklije (610-641) zasjeo na prijestolje, bizantsko se carstvo nalazilo u očajnom stanju. Iz panonskih nizina provaljivali su Avari i osvajali grad za gradom u Dalmaciji i po cijelom Balkanu. S istoka su navaljivali Perzijanci, koji su g. 613 zauzeli Antiohiju i Damask, g. 614 Jerusalim, te g. 619 Egipat s Aleksandrijom (12). U takvim nevoljama Heraklije je g. 623 uz velike žrtve sklopio mir s Avarima, da bi mogao sve sile skupiti protiv Perzijanaca. Ali Perzijancima je uspjelo g. 624 ili slijedeće godine nagovoriti Avare, da prekrše sklopljeni mir i da zajedno s njima zauzmu bizantsku prijestolnicu Carigrad. Ali ni car Heraklije, koji je bio bistar vladar i vrstan diplomat, nije stao skrštenih ruku. On i njegov dvor tražili su saveznike i našli su ih u Hrvatima, koji su u to doba imali

---

Jadran ne može odlagati do Samova ustanka (630-641), kako neki misle (gl. M. BARADA, *Iz starohrvatske povijesti*, u *Nastavni vjesnik* XLII [1933-4] 255). Najraniji rok ne mora biti ni g. 629, kada se car Heraklije povratio iz Azije (A. DABINOVIĆ, *Hrvatska državna i pravna povijesti* [Zagreb 1940] 48), jer je bizantski dvor i za odsustva careva vodio vojničku i diplomatsku brigu za obranu Bizanta, kada su se Avari spremali i podsjedali grad u carevoj odsutnosti. Mišljenje V. N. ZLATARSKOGA, *Die Besiedelung der Balkanhalbinsel durch die Slaven*, u *Revue Internationale des Etudes Balkaniques* II (1936) 374, da su Hrvati i Srbi došli na jug na osnovu ugovora cara Heraklija s franačkim kraljem Dagobertom, g. 629, nema nikakva oslona u povijesnim izvorima. Taj je ugovor samo dokaz, da su Avari g. 629 bili još u snazi i da ih Hrvati dotle nijesu potpuno nadvladali ni protjerali na sjever preko Save i Drave.

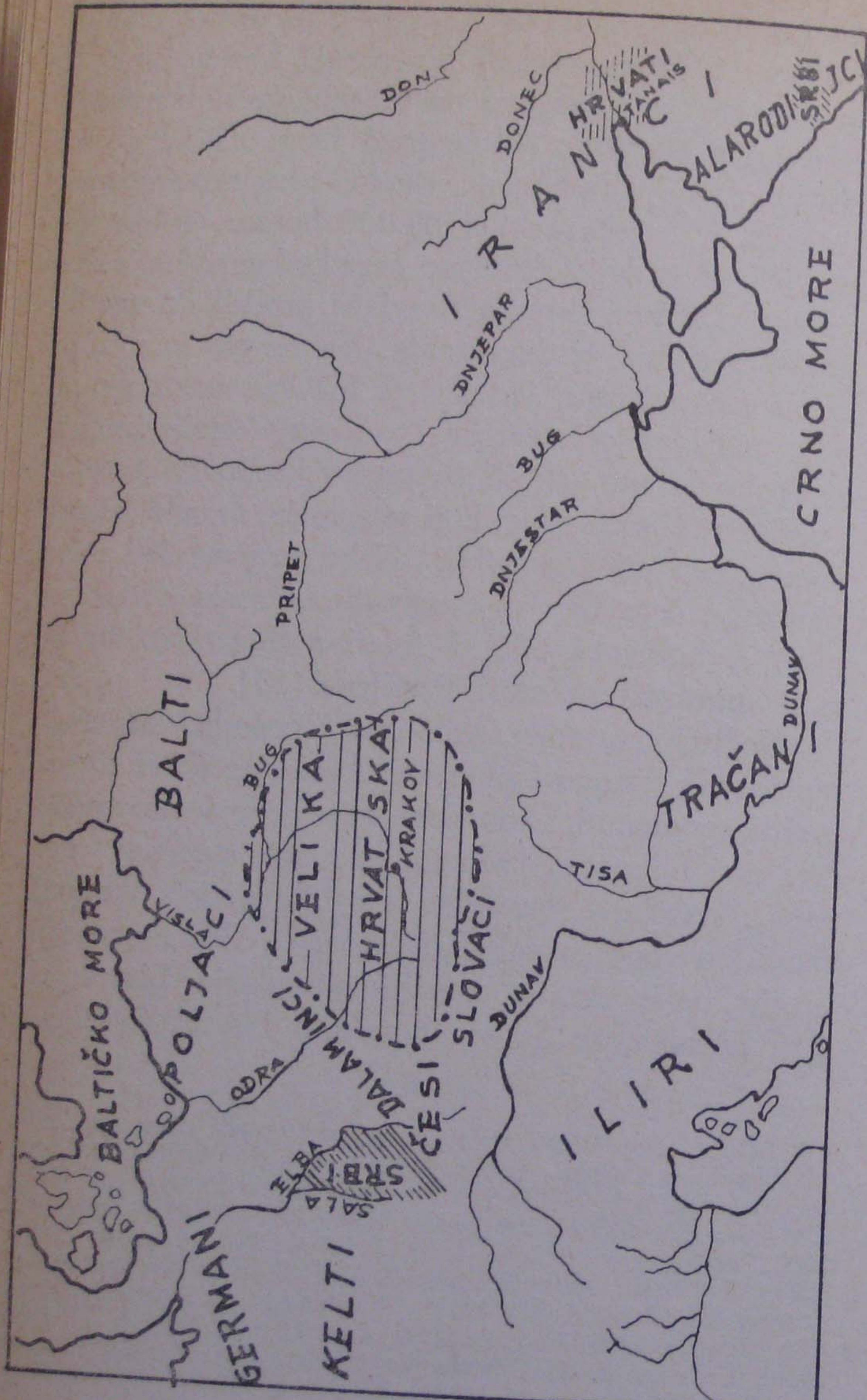
(12) Gl. J. B. BURY, *A history of the later Roman empire from Arcadius to Irene* (395-800) II (London 1889) 214 sl.; G. OSTROGORSKY, *History of the Byzantine State* 85 sl.

jaku državu sjeverno od Karpata u današnjoj južnoj Poljskoj i sjeveroističnoj Slovačkoj. Krajem lipnja g. 626 stigoše Perzijanci na azijsku obalu Bospora, a Avari s evropske strane pred Dugi Zid, koji je služio kao daljnja obrana Carigrada s kopnene strane. Avarska je vojska brojila 80.000 boraca, a bila je podijeljena u dvije skupine: avarsko-bugarsku i slavensku. Do kraja srpnja Avari su prodrli do samih gradskih zidina grada Bizanta. Da navalu s kopnene strane pojačaju, jedna četa Slavena pokušala je s čamcima prijeći Bospor i prevesti Perzijance na evropsku stranu, ali ih bizantsko brodovlje razbije i većinom potopi. One, koji se spasiše, avarski kagan dade pohvatati i pogubiti. Neko vrijeme iza toga slavenske čete napustiše opsadu, a malo dana iza njih, 7. kolovoza 626, i Avari s Bugarima. Ratovanje nastavili su sami Perzijanci (13).

Nedisciplina slavenskih četa i nenadno napuštanje opsade Bizanta i sa strane Avara, ne da se rastumačiti spomenutim morskim neuspjehom slavenskih četa niti njihovom kaznom sa strane avarskoga kagana. Avarske i slavenske čete bile su još u punoj snazi i u stavu navalnika. Da su se Slaveni usudili protiv volje Avara ostaviti opsjedanje Bizanta i poći kućama, te da su ih u tom i sami Avari za

---

(13) O događajima prije i za vrijeme opsade Bizanta g. 626 gl. *Chronicon Paschale* (Bonn 1832) I 716-726; GEORGIUS PISIDA, *Carmina*, ed. MPG 92; S. NICEPHORUS PATRIARCHA CP., *De rebus post Mauricium gestis*, MPG 100, 896-905; THEOPHANES, *Chronographia* (Lipsia 1883) I 315 sl.; G. CEDRENUS, *Hist. comp.* I 727 sl.; anonimni očevidac, ed. Mai, *Bibliotheca nova patrum* VI (Roma 1883) 423 sl.; V. PERNICE, *L'imperatore Eraclio* (Firenze 1905) 96-155; ŠIŠIĆ, *Pov. Hrvata* 230-235; F. BARIŠIĆ, *Le siège de Constantinople par les Avares et les Slaves en 626*, u *Byzantion* 24 (1954) 371-95.

Istočna i sjeverna pradomovina Hrvatâ

nekoliko dana slijedili, iako su Perzijanci i dalje nastavljali ratne operacije, morali su se u postojbini Slavena i Avara dogoditi, neovisno od opsade Bizanta, veliki događaji, koji su tražili, da se jedni i drugi hitno povrate svojim kućama. Naše je mišljenje, da su tome bile uzrokom vijesti o provali Hrvata preko Slovačke i Gradišća u Panoniju i Dalmaciju. Ta provala morala je uslijediti za vrijeme opsjedanja Bizanta, dakle u lipnju ili srpnju g. 626.

Izravnu potvrdu za ovaj naš izvod imamo u prvorazrednom suvremenom svjedočanstvu glasovitoga španjolskog biskupa i ljetopisca Izidora Seviljskoga (o. 560-636). Na koncu svoje *Velik kronike,* prema najstarijemu kodeksu (Cod. Soriensis), Izidor je zabilježio ovo: « Na početku osamnaeste godine carevanja Heraklijeva Slaveni oduzeše Rimljanima Grčku. Perzijanci su osvojili Siriju, Egipat i mnoge pokrajine ... I od stvorenja svijeta do sadašnje (španjolske) ere 665 godinâ, t. j. 18. godine carevanja Heraklijeva i 7. godine pobožnoga vladara Svitilana, bilo je 5814 godina » (14).

---

(14) « Heraclius dehinc 18 agit imperii annum, cuius initio Sclavi Graeciam Romanis tulerunt. Persae Syriam, et Aegyptum, plurimasque provincias ... Fiunt igitur ab exordio mundi, usque in praesentem aeram 665, hoc est, in anno 18 imperii Heraclii et 7 religiosi principis Suitilani ». ISIDORUS, *Chronicon* 120 sl., prema najstarijemu kodeksu Sorijskom, MPL 83 1056 u bilj. za pogl. 121; MGH Chronica minora II (Berlin 1894) 479 sl. – Migne je na osnovu nekih mlađih rukopisa usvojio kao Izidorov tekst: « Heraclius dehinc quintum agit imperii annum ... ». (Na početku pete godine carevanja Heraklijeva ...). Tako nije moglo stati u Izidorovu izvorniku, jer pete godine Heraklijeve niti su « Slaveni » bili zauzeli « Grčku », niti Perzijanci Egipat. Ne može biti govora o avarskoj provali i zauzeću Salone g. 614-15, jer Izidor dobro luči Avare od Slavena (gl. *n. mj.* 118, col. 1055). Izidor, koji je bio u stalnom dopisivanju s Rimom, koji je tada

Car Heraklije bio je okrunjen 10. listopada 610, prema tome 18 godina njegova vladanja počinjala je 10. X. 627. Godina 665 španjolske ere tekla je od 1. I. – 31. XII. 627 godine. Izidor je dakle unio gornju bilješku u svoju *Kroniku* između 10. listopada i 31. prosinca g. 627.

U svojoj suvremenoj bilješci Izidor nam svjedoči, da su Slaveni početkom 18 godine Heraklijeva vladanja, dakle koncem 627 godine po Kr., provalili u « Grčku » i oduzeli je « Rimljanima ». Spominjući « Rimljane » Izidor misli na Bizantince, kako su se tada oni sami zvali, a i drugi su ih nazivali « Rimljanima » (15). Pod « Grčkom » on razumijeva: Dalmaciju, Epir, Heladu, Tesaliju, Makedoniju, Ahaju te otočne provincije Kretu i Kikla-

---

podpadao pod Bizant, i poznovao dobro događaje svoga vremena, znao je, da su Avari tokom g. 626 protjerani iz « grčkih » zemalja, pa ne bi napisao koncem g. 627 da su Avari trajno i nepovratno zauzeli « Grčku », kao što on tvrdi u pogl. 120 o « Slavenima ». Općenito se drži, da je Izidor dva puta izdao svoju *Veliku kroniku*: prvi put pete godine vladanja cara Heraklija (g. 614-615), ali u tom izdanju nije moglo biti govora o zauzeću Grčke od Slavena niti Egipta od Perzijanaca, kao što je Mommsen u svom izdanju utvrdio (479). Kaka je g. 619 pao Egipat u ruke Perzijanaca te zapadni, glavni dio dotle slobodne « Grčke », Dalmacija i Grčki Ilirik, u ruke Hrvatâ, Izidor je te događaje smatrao tako znamenitima, da ih je unio u svoju *Kroniku*. U nekim rukopisima Izidorove *Kronike* stoji, da se to dogodilo šesnaeste godine, u drugima sedamnaeste, a u trećima osamnaeste godine Heraklijeva vladanja. Vanjski razlozi dokazuju, da je ova zadnja godina najispravnija. Vijesti o « Slavenima » i Perzijancima naknadno su uvrstili u *Kroniku* i mnogi rukopisi prvoga izdanja, najprije na rubu, a kasnije je to unišlo i u sami tekst, a da se nije popravilo « petu godinu vladanja Heraklijeva ». Mi smo potanje raspravili o svim ovim pitanjima u *Rasprave i prilozi* (Rim 1963) 65-74, 159-61.

(15) Gl. J. B. BURY, *A history of the later Roman empire from Arcadius to Irene* (395-800 A.D.) II (London 1889 171-174; D. MANDIĆ, *Sredovječna Bosna bez Srba,* u *Hrv. Revija* V (B. Aires 1955) 451 sl.

de (16). Heladu i Ahaju Slaveni su zauzeli još g. 588 i njima su vladali potpuno neovisno od Bizanta (17). I Makedonija i Tesalija sve do Soluna bile su u rukama Slavena prve selidbe (18). Kada su « Slaveni » koncem g. 627 zauzeli Dalmaciju i Grčki Ilirik, dotično pokrajine Prevalis i Novi Epir, stvorio se bolan osjećaj u cijelom tadašnjem rimskom svijetu, da su « Rimljani » konačno izgubili « Grčku ».

« Slaveni », o kojima ovdje govori Izidor Seviljski, mogu biti samo Hrvati. U izvorima naime ne nalazimo nikakve vijesti, da bi neki bezimeni Slaveni prodrli na Balkan od pohoda avarskoga na Bizant u ljetu g. 626 pa do konca g. 627. Jedino od Porfirogeneta saznajemo, da su Hrvati za vladanja cara Heraklija došli na jug i zauzeli Dalmaciju i Ilirik (19). Taj navod Izidor potvrđuje i potanko ga opredjeljuje. On nam kaže, da se to dogodilo 18. godine Heraklijeva vladanja, t. j. koncem g. 627.

Car Heraklije, putem svoje dvorske diplomacije, pozvao je Hrvate u rimsko carstvo kao saveznike i svojim carskim dekretom dao im je pokrajine Dalmaciju, Panoniju i Ilirik uz uvjet, da ih očiste od

---

(16) « Graecia ... sunt autem provinciae Graeciae septem: quarum prima ab Occidente Dalmatia, inde Epirus, inde Hellas, inde Thessalia, inde Macedonia, inde Achaia, et duae in mari, Creta et Cyclades ... ». ISIDORUS HISPALENSIS, *Etymologiae* XIV 4, 7 sl., MPL 82, 505.

(17) NICOLAUS III GRAMMATICUS, *Epistola synodalis*, MPG 119, 877-880. Gl. NIEDERLE, *Slov. Starožitnosti* II 210; D. MANDIĆ, *Postanak Vlaha prema novim poviesnim iztraživanjima* (B. Aires 1956) 16.

(18) Gl. NICEPHORUS PATRIARCHA, *n. dj.* 936.

(19) Gl. gore, str. 157 sl.

Avara, što su oni i učinili. Predajući Hrvatima navedene pokrajine carskom naredbom Heraklije je mislio, da je dovoljno naglasio suverena prava bizantske države na Dalmaciju, Panoniju i Ilirik. Ali Hrvati su osvajali te zemlje za svoj račun, kao svoje vlastite, a tako je stvar shvaćao i tadašnji rimski svijet širom cijeloga carstva, kako vidimo iz navedene bilješke Izidora Seviljskoga, u kojoj on zauzeće Dalmacije i Epira sa strane Hrvatâ zove gubitkom pokrajina za rimsko carstvo.

Iz Izidorove bilješke možemo uspostaviti i tok hrvatskoga osvajanja njihove nove domovine. Hrvati su najprije preko Panonije prodrli do Save, a onda dobrim rimskim cestama se spustili dolinama Une i Krke do okolice Salone, bivšega glavnoga grada rimske Dalmacije. Odatle su primorskim cestama prodirali prema jugu, dok nijesu došli do najjužnije granice Grčkoga Ilirika, do gradova Apolonije ili Valone. Te su krajeve bili zauzeli do konca ljeta g. 627, kako nam je zabilježio Izidor Seviljski u svojoj *Kronici,* koncem g. 627. Sada istom Hrvati su okrenuli u nutrinu zemlje, da zauzimlju brdske utvrde u Hercegovini, Bosni i drugdje, gdje su se bili sklonili Avari i spremili na obranu.

Ako nam Izidor veli, da su « Slaveni » (= Hrvati) do konca g. 627 zauzeli « Grčku », zapravo njezin zapadni dio, Dalmaciju i Grčki Ilirik, on time potvrđuje naše izvode, da su Hrvati naime došli na jug u ljetu g. 626, jer je Hrvatima bez sumnje trebalo punu godinu dana da prodru od Drave do Salone i odatle do Valone.

Ova kratka, ali dragocjena suvremena vijest Izidora Seviljskoga, koju pisci hrvatske povijesti nijesu

dosada iskoristili, u bitnim točkama potvrđuje ono, što će kasnje Porfirogenet opširno opisati na osnovu hrvatske narodne predaje i zapisâ u bizantskom carskom arhivu.

Napomenimo ovdje, koliko je moglo biti Hrvata, koji su g. 626 došli iza Karpata u novu domovinu. Kako smo već spomenuti, avarska snaga pod Carigradom g. 626 brojila je 80.000 ljudi. Hrvati su bili sjeverni susjedi Avara i morali su dobro poznavati njihovu snagu i mogućnost otpora. A i bizantski izaslanici, koji su ih molili za savez i polazak na jug, morali su ih izvijestiti o avarskim mogućnostima i potrebnom broju ratnika, da se Avare svlada. Radi toga Hrvata ratnika moralo je poći na jug barem 80.000, koliko je brojila avarska vojska pod Bizantom g. 626. Kada ratnicima pribrojimo žene, djecu i starce, to je iza Karpata g. 626 moralo poći na jug oko 300.000 Hrvata.

4. - Čakavštinu donose Hrvati sa sjevera

Najnovija istraživanja J. Strzygowskog, Lj. Hauptmana, N. Županića, našega Stj. Sakača, Fr. Dvornika i drugih, toliko su iznijeli gradiva i činjenica na vidjelo, da se mora uzeti kao utvrđeno, da su stari Hrvati bili Iranci, koji su svoje prastaro sjedište imali u Harahvatya, u istočnom dijelu današnje Perzije (Irana) i južnom dijelu Afganistana (20).

---

(20) Za opću informaciju o podrijetlu i doseljenju Hrvata gl. Šišić, *Povijest Hrvatâ* 236-265; Niederle, *Slov. Starožitnosti* I (Prag 1902) 321-434; S.K. Sakač, *Teorije, napose iranske, o*

U 2. stoljeću poslije Krista nalazimo ih na obalama Azovskoga Mora. Poslije toga su bili potisnuti od drugih naroda i dospjeli su u današnju južnu Poljsku. Tu su se slavizirali i sa slaviziranim Antima, po svoj prilici isto iranskoga podrijetla, osnovali su koncem 5. stoljeća prvu slavensku državu (21).

U novom slavenskom jeziku Hrvati su sačuvali svoje iransko ime «Hrvat» te cijeli niz osobnih imena i drugih iranskih izraza poimence upravnih, kao što su « župan », « ban », « kral », i t. d. Kada su došli na jug u današnje hrvatske zemlje, Hrvati su govorili tim svojim slavenskim jezikom, koji je već iza Karpata poprimio glavna obilježja čakavskoga narječja hrvatskoga jezika. Od drugih srodnih jezika razlikovao se time, što su se u hrvatskom jeziku već tada, kako mislimo, bile razvile posebne čakavske odlike hrvatskoga jezika s jakim ostacima stare iranske baštine. Idući dakle na jug Hrvati su nosili sa sobom hrvatski jezik čakavskoga narječja, a u novoj su domovini našli Slavene kajkavce i štokavske ikavce, koji su već prije njih bili došli u te krajeve sa slavenskoga sjeveroistoka.

---

postanku Hrvata, u *Hrvatska Revija* (B. Aires 1952) 329-348; Isti, *The Iranian origins of the Croats,* u *The Croatian Nation* (Chicago 1955) 30-46; M. Dabo - Peranić, *Iranska Hrvatska,* Paris 1962.

(21) O staroj domovini Hrvata sjeverno od Karpata upozorujemo posebno na ova djela: F. Rački, *Biela Hrvatska i Biela Srbija, Rad JA* 52, 141-164; Lj. Hauptmann, *Prihod Hrvatov,* u *Bulićev zbornik 1924,* 515-545; F. Dvornik, *The making of Central and Eastern Europe* (London: The Polish research Centre LTD, 1949); Lehr - Splawinski, *Zagadnienie Chorwatow Nadwišlanskich, Pamietnik Slowianski* II, Krakov 1951; B. Grafenauer, *Prilog kritici izvještaja Konstantina Porfirogeneta o doseljenju Hrvata, Hist. zbornik* V (Zagreb 1952) 1-56

5. - Stvaranje hrvatskoga narodnog i jezičnog jedinstva

Kada su Hrvati došli na jug i Dalmaciju očistili od Avarâ, prema ugovoru s bizantskim carem Heraklijem najprije su naselili cijelu Dalmaciju od Raše u Istri do Budve u Boki Kotorskoj. Glavno, vodeće pleme Hrvata zauzelo je središnji položaj i naselilo se oko bivšega glavnoga grada Dalmacije, Salone, od rijeke Cetine do Krke. Druga plemena zauzela su druge dijelove rimske Dalmacije: staru Liburniju od Krke do Raše, Liku, Bosnu, Zahumlje i Travunju do Kotora. Kako je Hrvatâ došlo mnogo sa sjevera, to se jedan dio otcijepi i zaposjedne rimsku Donju Panoniju između Kupe, Mure i Drave, a drugi dio pođe na jug i zauzme Ilirik, kako su u doba Porfirogeneta zvali primorske krajeve negdašnjih rimskih pokrajina Prevalis i Novoga Epira, čemu je odgovarala sredovječna Duklja, a današnja Crna Gora i primorska Albanija (22).

Na cijelom zauzetom prostoru onu ulogu, koju su prije imali Avari prema Slavenima prve slavenske seobe, preuzeli su sada Hrvati. Oni su postali vladajući sloj, predstavnici hrvatske državnosti i čuvari hrvatskoga imena i hrvatskoga narodnog jedinstva. Kao što je sama narav takva položaja tražila, Hrvati su se rasprostranili po cijelom novom hrvatskom narodnom prostoru. Državnu organizaciju proveli su prema svojim slavenskim i starim iranskim navikama na osnovu širokih plemenskih samoupra-

---

(22) Gl. gore, str. 106-7.

va, ali tako da su sva plemena priznavala vrhovnu vlast glavara prvoga, središnjega hrvatskog plemena, koji je nosio naslov « kral' Hrvatâ » (« dux Croatorum »).

U bizantsko doba, kako smo gore izložili, Dalmacija se dijelila na Gornju Dalmaciju od juga do rijeke Cetine i na Donju od Cetine do rijeke Raše u Istri. Tako su i Hrvati razdijelili svoju zemlju, samo što su pojedine dijelove nazvali imenima uzetim iz iranskih uspomena. Hrvati su naime južnu Hrvatsku od Cetine do Vojuše u današnjoj Albaniji nazvali Crvena Hrvatska, a zapadnu Hrvatsku od Cetine do Raše Bijela Hrvatska (23). Sjeverni dio nosio je staro ime: Panonska Hrvatska ili « Slavonija », prema imenu « Slaveni », kako su obično Hrvate zvali zapadni narodi u srednjem vijeku.

6. - Uloga i važnost čakavštine u životu hrvatskog naroda

Neko vrijeme iza dolaska na Jadran Hrvati su priznavali vrhovnu vlast bizantsku, barem po bizantskom poimanju, a neko su vrijeme priznavali i karolinšku vlast (24). Ali uza sve to za vrijeme od dolaska pa do smrti Krešimira Velikoga g. 1073 očuvalo se državno jedinstvo svih hrvatskih zemalja, iako negda radi vanjskih utjecaja u dosta oslabljenom obliku. U tom dugom odsjeku vremena Hrvati

(23) Gl. gore, str. 19, bilj. 3.
(24) Gl. Porphyr. 30 (144; 142, 144); Rački 328; Šišić, *Povijest Hrvata* 297-316; A. Dabinović, *Hrvatska državna i pravna povijest* (Zagreb 1940) 49-113.

su se slili i potpuno stopili sa starijim slavenskim slojem, i jezično i krvno. Iz početka su Hrvati po svim krajevima hrvatskoga narodnog prostora, dakle od Trsta do Valone, te od Jadrana do Drave na sjeveru i Drine na istoku, govorili svojim čakavskim narječjem, koje su donijeli iza Karpata. S vremenom su se i jezično slili sa starim slavenskim pučanstvom istočnoga govora i to tako, da je staro pučanstvo primilo čakavsko narječje ondje, gdje su novodošli Hrvati bili gušće naseljeni i činili većinu prema starim Slavenima, kao u primorskim krajevima Bijele Hrvatske od Cetine do Istre. To se jezično stapanje ipak odvilo tako, da je mnogo odlikâ istočnog govora unišlo u novu čakavštinu. Ondje, gdje su Hrvati prema starom slavenskom pučanstvu činili razmjernu manjinu, kao u južnim, istočnim i sjevernim krajevima, Hrvati čakavci primili su kajkavski, dotično štokavski govor starih Slavena, ali su po svim krajevima utisnuli u ta narječja snažan utisak čakavštine, i to tim jači, što je bio brojniji sloj Hrvata u pojedinom kraju. Poslije Bijele Hrvatske utjecaj čakavštine je bio najjači u južnim primorskim krajevima od Cetine do Bojane, dakle na teritoriju Crvene Hrvatske: u Neretvanskoj Krajini, u zapadnoj i južnoj Hercegovini, na teritoriju stare Dubrovačke Republike, u Boki Kotorskoj i Crnoj Gori. U tim krajevima ima i danas u narodnom govoru jakih čakavskih ostataka.

M. Tentor u svom članku *O dubrovačkom jeziku s leksične strane* (25), nabrojio je 223 čakavske

(25) *Rešetarov zbornik* 1931, 449-56.

riječi, koje su se upotrebljavale u istom smislu na Cresu i Dubrovniku, a kojih nema u hrvatskom književnom jeziku. Od tih riječi njih 114, dakle preko polovice, govorio je hrvatski narod u okolici Širokoga Brijega, u mom rodnom kraju, kada sam ja bio dijete. U širokobriješkoj okolici bilo je tada, a valjda ima i danas, i drugih čakavskih ostataka kao na pr. da se dočetno « m » izgovara kao « n » (rukon, nogon), « jes » mjesto « jest », i t. d. Hrvati muslimani u Mostaru i drugdje izgovaraju « j » mjesto « lj » (« jubav » mjesto ljubav). U Bosni se u mnogim riječima govori « šć » mjesto « št ». U Crnoj Gori se održao i stari čakavski naglasak na zadnjem slogu.

Ovdje valja spomenuti, da Srbi, koji su nešto kasnije od Hrvata došli isto sa sjevera, nijesu izvršili nikakav utjecaj na razvoj južnih slavenskih narječja. Kako nam Porfirogenet, *De administrando imperio*, kazuje, Srba je došlo sa sjevera veoma malo tako, da ih je car Heraklije mogao smjestiti u jedan logor u Tesaliji, koji se po njima prozvao « Srbište » (« Serblia ») (26). Osim toga bugarski je car Simeon oko g. 920 tako strahovito uništio i raselio Srbe, da ih u cijeloj zemlji Raškoj nije ostalo nego 50 slobodnih ljudi, plemenitih Srba, uz nešto izbjeglica u Hrvatskoj i Bizantu (27). God. 1020, u prvom

(26) Porphyr. 32 (152; 152); Rački 273. – « Serblia », tur. Serfidže, u dolini Haliakmona (rijeka Bistrica) u solunskoj pokrajini. Gl. Golubinskij, *Kratkij očrk istorii prav. cerkvej bolgarskoj, serbskoj i ruminskoj* (Moskua 1871) 71 sl.; Berković, *Topografičesko-etnogr. očerk Makedoniji* (St. Petersburg 1889) 214 sl.; Jireček - Radonić, *Istorija Srba* I 77, bilj. 4.

(27) Porphyr. 32 (158; 158); Rački 395 sl.

poznatom popisu biskupija srednjega Balkana cara Vasilija II, u cijeloj tadašnjoj Srbiji (Raškoj) nije bila nego jedna biskupija sa samih 15 parohija (28), dok su Hrvati u to doba imali više od 15 biskupija. Sa Srbima se dogodilo u pogledu jezika isto što s Bugarima. I jedni i drugi radi svoga maloga brcja izgubili su vlastiti jezik i primili govor brojnijih starih Slavena, koje su našli u svojoj novoj postojbini. Srbi su negda živjeli na skrajnjem slavenskom zapadu i morali su imati svoj govor, koji je morao biti zapadni, s bitnim osobinama jezika njihovih srodnika, današnjih lužičkih Srba. Kada su Srbi pošli na jug, oni su, kako je naravno, nosili sa sobom govor slavenske zapadne skupine. Na Balkanu su oni zavladali većim brojem Slavena prve seobe, politički ih organizirali i dali im svoje narodno ime, ali su među starom brojnijom sredinom izgubili svoj zapadni slavenski govor i poprimili štokavsko narječje tadanjih Slavena srednjega Balkana, koji su tu bili došli sa slavenskoga istočnog područja.

Zaključak

Dužnost je hrvatskih jezikoslovaca, da čakavštinu temeljito prouče sa svih strana i da utvrde njezin odnošaj sa zapadnim slavenskim jezicima, napose sa starim malopoljskim i slovačkim jezikom (29).

(28) Gl. H. Gelzer, *Ungedruckte u. wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der orient. Kirche*, u *Byzant. Zeitschrift* II (Leipzig 1893) 45.

(29) Upozorujem na djelo: Vazny, *Čakavské nářeči v slovenském Podunaji*, Bratislava 1927, te na najnovije radove poljskoga slaviste Tadije Lehr-Splawinskoga.

Posebno bi trebalo što prije proučiti čakavštinu na cijelom povijesnom prostoru hrvatskoga naroda. Ako se to ne učini u dogledno vrijeme, opasnost je, da se pod utjecajem opće narodne naobrazbe i pojačanoga međusobnog općenja ne izgube brojni čakavski ostaci, koji su se po svim krajevima sačuvali sve do danas. Čakavsko jezično blago sadrži dragocjeno gradivo, koje nam uz druge izvore dokazuje, da su se Hrvati kod svoga dolaska na jug naselili po svim zemljama od Trsta do Vojuše u Albaniji te od Jadranskog Mora do Drine na istoku i Mure, Drave i Dunava na sjeveru. Sve su te zemlje dugo vremena činile jedinstveno čakavsko područje, pripadale su zajedničkoj i jedinstvenoj hrvatskoj državi, a i danas čine nedvojbeni povijesni prostor hrvatskoga naroda.

XII

HRVATSTVO CRVENE HRVATSKE U NARODNOJ SVIJESTI

O hrvatstvu Crvene Hrvatske govori nam i neprekidna narodna predaja i hrvatska svijest stanovništva južnohrvatskih zemalja od najstarijih vremena do danas. Istina, u srednjem vijeku i u prvim stoljećima novoga vijeka ne očituje se narodna svijest ni jedinstvo naroda, ni hrvatskoga kao ni drugih naroda, u današnjim oblicima i sa današnjim rječnikom. Ali uza sve to uvijek su u svijetu postojali različiti narodi: ljudske društvene skupine, koje su bile svjesne međusobnoga zajedništva i različnosti od drugih naroda. Jedan od tih naroda bio je hrvatski narod, a drugi njemu susjedni srpski narod. Ta dva naroda trajno su činili dvije zasebne društvene skupine i nigda se nijesu osjećali kao jedan narod i jedna jedinstvena istovjetna etnička i kulturna cjelina, pa ni onda, kada je jedan od ta dva naroda zaposjeo potpuno ili djelomično narodni teritorij drugoga naroda. To je bio slučaj, kada se Raša polovicom 8. stoljeća stavila pod zaštitu Hrvatske (1), ili kada je hrvatska Duklja osva-

---

(1) Gl. D. Mandić, *Hrvatski sabor na Duvanjskom polju god. 753*, u *Hrvatska Revija* 7 (Buenos Aires 1957) 38.

jala Rašu (2), ili hrvatska Bosna zapadne srpske krajeve (3), ili kada je Raška zaposjela zemlje Crvene Hrvatske (4).

U srednjem vijeku uslijed tadašnjih društvenih i političkih prilika svi su se narodi bili pocijepali u pokrajine. Te su više puta i cijela stoljeća živjele za se i pod svojim pokrajinskim imenom na štetu opće narodne zajednice. Dosta je spomenuti u Italiji: Mlečane, Genovažane, Florentince, Sicilijance, Piemonteze. Slično je bilo i u Njemačkoj, a neko vrijeme i u Španjolskoj i u Francuskoj. Ali uza sav provincijalni život i nazive postojalo je uvijek nešto kod svih naroda, što ih je ujedinjavalo i što je u njima podržavalo svijest i ime narodne zajednice.

Slično je bilo i sa hrvatskim narodom. U duhu svoga praiskonskog uređenja po plemenima, a posebno pod utjecajem topografskih i političkih čimbenika, Hrvati su se podijelili na pokrajine: Bijela Hrvatska, Slavonija, Bosna, Zahumlje, Duklja, Dalmacija i t. d. Pojedine pokrajine živjele su duga stoljeća jedna od druge i politički odijeljene, pa su se stali nazivati i narod i narodni jezik po dotičnim pokrajinama. Ali uvijek je bilo nešto, što je sve hrvatske pokrajine ujedinjavalo i činilo ih jednom narodnom cjelinom.

O krvnom, kulturnom i duhovnom jedinstvu hrvatskoga naroda u Crvenoj Hrvatskoj s Hrvatima

---

(2) Za vojvode i kralja Mihajla te za kralja Bodina od g. 1060-1101. Gl. gore VII, bilj. 4 i 24.

(3) Za bana Tvrtka g. 1373 pa do pada Bosne. Gl. Vl. Ćorović, *Historija Bosne* I (Beograd 1940) 293-301; *Historija naroda Jugoslavije I* (Zagreb 1953) 580 sl.

(4) Za kneza Dese g. 1150, a napose za velikoga župana Nemanje g. 1189. Gl. gore, str. 25-38.

u drugim pokrajinama, i o načinu kojim se očitovalo to jedinstvo, dalo bi se i trebalo bi napisati cijelu knjigu. Mi ćemo se, da zaokružimo našu raspravu, ograničiti samo na neke značajnije pojave u tom pogledu.

1. - Svi mnogobrojni dokumenti, koje u ovoj radnji donosimo, svjedoče nam, da su Hrvati kod svoga dolaska naselili Crvenu Hrvatsku i da su u njoj živjeli i zadržali je tokom cijeloga srednjega vijeka. Pisci stare hrvatske kronike *Kraljevstvo Hrvata* i *Ljetopisa* Popa Dukljanina svjedoče nam, da je polovicom 11. i početkom 12. stoljeća među stanovništvom Crvene Hrvatske postojala izričita i svjesna narodna predaja o etničkom jedinstvu Crvenih i Bijelih Hrvata, pa i o političkom jedinstvu hrvatske države u staro doba od Raše u Istri do Valone u Albaniji.

2. - Nazivi, kojima su strani narodi jednim imenom nazivali Hrvate u zapadnim i južnim krajevima, dotično u Bijeloj i Crvenoj Hrvatskoj, dokazuju nam, da su i stranci zapažali značajke hrvatskoga narodnog jedinstva i o tom bili svjesni. Kako su Hrvati bili prvi od Slavena, s kojima su stanovnici Apeninskoga poluotoka došli u doticaj, i s njima ostali susjedi stoljećima, to su oni Hrvate nazvali « Slavenima » (« Sclavi »), njihov jezik « slavenski » (« lingua slavonica »), a njihovu zemlju « Sclavonia » (5). Od humanizma naobraženi Talijani, pa

---

(5) Gl. gore, str. 21, bilj. 7; tsr. 45, bilj. 17, te dolje, str. 276-8.

i drugi, zovu Hrvatsku « Ilirija », a Hrvate « Iliri » (6), jer su u klasično doba Iliri živjeli u hrvatskim zemljama. I te nazive davali su Talijani i drugi hrvatskim zemljama od Istre do Albanije, smatrajući jednim narodom stanovništvo na tom cijelom prostoru. Druge Slavene strani narodi redovito ne zovu općim imenom « Slaveni » ili « Iliri », nego im daju njihova vlastita imena: Bugari, Srbi, Česi, Poljaci i t. d.

Ova činjenica, da naime strani narodi Hrvate od Istre do Albanije zovu jednim te istim skupnim imenom, od posebne je vrijednosti. Strani naime promatrač mnogo lakše spoznaje zajedničke značajke nekoga naroda negoli urođenik, koji u prvom redu gleda na razlike pokrajinske i plemenske. Obrisi valovitoga gorja točnije se zapažaju iz daljine nego kada putnik putuje posred samih valovitih brijegova.

3. - Kulturni život Crvenih Hrvata razvijao se istovremeno, u međusobnom utjecaju i sa zajedničkim hrvatskim oznakama kao i život Bijelih Hrvata zapadno od Cetine. I jedni i drugi bili su kršćani zapadne Crkve, a u bogoštovlju su se služili staroslavenskim jezikom i hrvatskom glagoljicom. Službu Božju na starom slavenskom jeziku donijeli su među Hrvate sv. Metod i njegovi učenici, kada su bili protjerani iz Moravske nakon smrti Metodove († 885). Hrvati su glagoljsku službu Božju objeručke primili, jer je ona bila napisana crkvenim jezikom hrvatskim. Hrvati su naime prvi od svih Slavena primili kršćanstvo. Svećenici, koji su među Hrvatima širili kršćanstvo, morali su odmah od početka propovijedati riječ Božju na hrvatskom narodnom jeziku, jer bi inače sav njihov rad bio uzaludan i bezuspješan. I tako po zakonu potrebe, svećenici su prevodili na hrvatski jezik vjerske pouke, koje su Hrvatima davali, na prvom mjestu nedjeljna sv. evanđelja i poslanice. Tokom nekih 200 godina, od polovice 7. do polovice 9. stoljeća, crkveni hrvatski jezik se lijepo izgradio i bili su učinjeni prvi prijevodi nedjeljnih evanđelja i poslanica. Ovi prijevodi na hrvatskom crkvenom jeziku preko Crvene Hrvatske doprli su do « Sklavinije » u Grčkoj i odatle do Slavena u Makedoniji. Od ovih je za crkvene prijevode na hrvatskom jeziku saznao sv. Ćiril i upotrijebio ih kod izrade prvih liturgijskih knjiga, koje je g. 863 sa svojim bratom Metodom ponio moravskim Slavenima. U Moravskoj su sveta braća prevela cijelu službu Božju (Misu i časoslov) na jezik tadašnjih Moravljana, naravno pridržavajući se duhovnih i crkvenih izraza, koje su bili Hrvati stvorili u svom dvjestagodišnjem životu kršćanskome.

Kada su protjerani Metodovi učenici među Hrvate donijeli službu Božju na staroslavenskom jeziku, ona je prije 40 godina postala opća svojina svih Hrvata u Bijeloj i Crvenoj Hrvatskoj. God. 925 papa Ivan X kori sve biskupe splitske metropolije, jednako one Gornje kao i Donje Dalmacije, što je hrvatski narod njihovim šutkim pristankom prihvatio « nauk Metodijev », t. j. bogoštovlje na « slavenskom jeziku » (7). I deseti zaključak crkvenoga

(6) Gl. gore, str. 80-107.

(7) « ... per confinia uestrae parochiae ... uobis tacentibus

sabora u Splitu g. 925, da se ubuduće ne ređe crkveni službenici, koji govore samo « hrvatskim jezikom » (« sclauinica lingua »), te da već ređeni hrvatski svećenici više ne čitaju sv. mise bez posebnoga papinskog odobrenja, odnosi se jednako na biskupije Gornje kao i Donje Dalmacije (8). I zaključci crkvenoga sabora u Splitu g. 1060 o zabrani glagoljice odnosili su se na sve hrvatske biskupije, i one Gornje Dalmacije, kako se vidi iz pisma pape Aleksandra II, što ga je g. 1061 upravio svim « biskupima i kralju (obiju) Dalmacija » (9). Kada je g. 1248 papa Inocencije IV dopustio uporabu staroslavenske službe Božje i glagoljice u senjskoj biskupiji (10), to se kasnije proteglo na sve biskupije od Istre do Albanije. Glagoljica je bila tako raširena među Hrvatima, da je koncem 12. stoljeća bosanski biskup Radogost, kojega je redio dubrovački nadbiskup Bernard (1189-1196) g. 1195 (11),

---

et consentientibus ... ad Methodii doctrinam confugiant ... Unde hortamur uos ... ut secundum mores sanctae romanae ecclesiae in Sclauinorum terra ministerium sacrificii peragant, in latina scilicet lingua non autem in extranea ... ». Pismo Ivana X splitskom metropoliti i njegovim sufraganima g. 925. Rački 188 sl; Šišić, *Priručnik* 215. « ... Quis etenim specialis filius sanctae romanae ecclesiae, sicut uos estis, in barbara seu sclauinica lingua deo sacrificium offere delectatur? ». Ivan X, kralju Tomislavu g. 925. Rački 190; Šišić, *Priručnik* 217.

(8) « Ut nullum episcopus nostrae prouinciae audeat in quolibet gradu sclauonica lingua promouere; (poterit) tam(en) in clericatu et monachatu deo seruire. Nec in sua ecclesia sinat eum missam facere; praeter si necessitatem sacerdotum haberet; per supplicationem a romano pontifice licentiam ei sacerdotalis ministerii tribuat ». *Capitula concilii,* n. X. Rački 192; Šišić, *Priručnik* 219.

(9) Gl. gore IV, bilj. 130. Zaključke crkvenoga sabora g. 1060 u Splitu objelodanio je Šišić, *Priručnik* 236-238.

(10) Smičiklas IV 307, 343.

(11) Spomen o tom ređenju imamo u sudskoj raspravi

položio propisanu zakletvu na staroslavenskom jeziku, jer nije znao latinski (12). Prema veoma vrijednim bilješkama, koje je don Antun Liepopili (13) pokupio iz dubrovačkoga arhiva, tokom 14. stoljeća sve su seoske župe u dubrovačkoj republici bile popunjene sa svećenicima glagoljašima, tako da je dubrovačko Veliko vijeće, 27. srpnja 1392, donijelo zaključak, « da se dadne na volju i slobodnu vlast gospodinu rektoru i njegovu Malom vijeću, sadašnjima i budućima, da mogu naći slavenske svećenike i postavljati ih po dubrovačkom okrugu i u Stonu, gdje im se svidi, s plaćom » (14).

O općenitosti i jednolikoj uporabi glagoljice u slavenskoj službi Božjoj po svim biskupijama splitske, dubrovačke i zadarske nadbiskupije u drugoj polovici 14. stoljeća svjedoči nam i češki kroničar Pulkava († 1380), koji piše: « ... I tako po nadbiskupijama i pokrajinama splitskoj, dubrovačkoj i zadarskoj ... tako biskupi kao i svećenici mise i druge božanske (službe) do danas služe na slavenskom (jeziku) » (15). God. 1444 Pavao de Monte Elbaro,

---

između dubrovačkih kanonika i klera podređenih crkava, 4. svibnja 1195. Smičiklas II 255, 271; *Acta Alb.* I 110, 36.

(12) Gl. J. Resti, *Chronica Ragusina,* Mon. Slav. Merid. 25 (Zagreb 1893) 63.

(13) A. Liepopoli, *Slavensko bogoslužje u Dubrovniku, Rad JA* 220, str. 30-58.

(14) « Prima pars est de dando arbitrium et liberam auctoritatem Domino Rectori et eius minori consilio presentibus et futuris inveniendi presbiteros sclavonichos et ipsos ponendi per districtum Ragusii et punctam Stagni ubi eis videbitur cum salario ». Refor., br. 29, I 133 u drž. arhivu u Dubrovniku. Liepopili, *n. dj.* 47.

(15) « Tunc papa ... in perpetuum statuit, quod in lingua slavonica possint misse et alia divina officia celebrari. Et sic per archiepiscopatus et provincias Spaletensem, Ragusinensem,

kotorski kancelar, ostavlja oporučno svoj imetak, koji se ima upotrijebiti, da se u samom gradu Kotoru « trajno .. dnevno govore sv. mise i božanske službe, kao što ih govore svećenici iz Dalmacije i Hrvatske, na jeziku naime slavenskomu po obredu latinskomu » (16). Ova Pavlova oporuka veli, da se u Kotoru ima vršiti ne samo služba Božja na slavenskom jeziku, nego i s glagoljicom, jer on hoće, da se ta služba u svemu vrši kao u Dalmaciji i Hrvatskoj, gdje se glagoljica općenito upotrebljavala (17).

---

et Iadriensem et apud omnes suffraganeos eorum, et multos alios episcopatus tam per presules quam per sacerdotes misse et alia divina usque hodie in slavonica celebrantur ». *Cronica Przibiconis dicta Pulkaua,* scripta an. 1374; *Fontes rerum Bohemicarum* V (Prag 1893) 17.

(16) « in perpetuum ... die celebrare missas et officia divina more sacerdotum de Dalmatia vel Chroatia in sclavonica lingua scilicet secundum ritum latinorum ». Arhiv suda kotorskoga 149, 316; V. Murvar, *Hrvatska i Hrvati* (Chicago 1953) 185.

(17) Kako nam Pavao de Monte Elbaro, Čeh Pulkava i drugi svjedoče, svećenci u Kotoru i Dubrovniku, a tako i u Bosni, vršili su službu Božju po rimskom obredu na staroslavenskom jeziku služeći se glagoljicom kao pismom jednako kao i svećenici glagoljaši u Dalmaciji i Hrvatskoj. Naziv « presbiter chiuriliza », koji se početkom 15. stoljeća susreće u dubrovačkoj okolici (gl. M. Dinić, *Slovenska služba na teritoriju dubrovačke republike u srednjem veku,* u *Prilozi P. Popovića* XIV, Beograd 1934, 56-59), ne naznačuje svećenike, koji se služe ćirilskim pismom, nego svećenike, koji po uredbi sv. Ćirila vrše službu Božju na staroslavenskom jeziku. U hrvatskim zemljama bila je naime predaja, da je Konstantin-Ćiril uredio staroslavensku službu Božju i ustanovio svećenike glagoljaše (« I tako sveti muž Konstanc naredi popove i knjigu harvacku ... i naredi misu ... ». *Kraljevstvo Hrvatâ,* pogl. 9; Šišić 301; Mošin 49; « Itaque Constantinus, vir sanctissimus, ordinavit presbyteros et litteram lingua sclavonica componens ... nec non et missam eis ordinans ... ». Pop Dukljanin, *Ljetopis,* pogl. 9; Šišić i Mošin, *n. mj.*). Radi toga su svećenici, koji su vršili službu Božju na staroslavenskom jeziku nazivani: svećenici Ćirilovci. I kako je naziv pisma « ći-

4. - U crkvenim djelima pisanim glagoljicom stoljećima se čuvao staroslavenski jezik, kojega je osnovicu činio stari hrvatski jezik. Hrvatska crkvena književnost u tom jeziku najjače se razvila u Istri i Hrvatskom Primorju, odakle se širila po cijeloj Hrvatskoj. Glagoljske knjige, koje su bile napisane u jednom kraju, prepisivale su se i širile po svim hrvatskim krajevima.

Za svoje crkvene i građanske sastavke u staroslavenskom i narodnom jeziku Hrvati su od najstarijih vremena upotrebljavali glagoljicu (brojni crkveni glagoljski spomenici, *Baščanska ploča*). U hrvatskim istočnim krajevima, naime u Crvenoj Hrvatskoj i Bosni, koje su neko vrijeme bile podložne Bugarskoj (o. g. 989-1014) ili su graničile s njom (753-927; 1040-1080), zarana se došlo do spoznaje, da je ćirilica praktičnija i zgodnija za uporabu nego glagoljica. Ipak istočni Hrvati nijesu htjeli primiti bugarsko-srpsku ćirilicu, kojom su se služili Bugari i Srbi, nego su stvorili svoje posebno ćirilsko pismo, izvedeno glavno iz hrvatske glagoljice, koju su i

---

rilica » nastao od « Ćirilovica », tako se i svećenike glagoljaše radi lakšega izgovora nazivalo pučkim govorom: « Ćirilica » mjesto « Ćirilovac ». Svećenici « Ćirilice », o kojima izvori govore, bili su bez sumnje katolički svećenici (gl. Jireček - Radonić, *Istorija Srba* IV 181), a mi nemamo nikakva dokaza, da bi katolički svećenici u slavenskoj službi Božjoj (sv. misi) upotrebljavali knjige pisane ćirilicom, pa ni onom zvanom « hrvatska ćirilica ». Da se na području dubrovačke republike nijesu sačuvali ostaci glagoljskih knjiga, uzrok je taj, što se tamo zarana napustilo glagoljicu. A nije isključeno, da su pojedini dubrovački nadbiskupi u svojoj prevelikoj revnosti ne samo zabranjivali glagoljati, kao što je g. 1643 nadbiskup Larizza zabranio trebinjskim glagoljašima (gl. Vojnović, *Crkva i država u dubrovačkoj republici, Rad JA* 119, 139), nego da su naređivali da se glagoljske knjige i nište.

istočni Hrvati upotrebljavali u službi Božjoj. To se pismo u starini zvalo « hrvatsko pismo », a znanost ga danas zove « hrvatska ćirilira « ili « bosančica », jer se od 12. pa do polovice 19. stoljeća najviše upotrebljavalo u Bosni. Najstariji sačuvani spomenici « hrvatskoga pisma » ili « bosančice » jesu *Povaljski natpis* iz g. 1184 na Braču i povelja bana Kulina iz g. 1189.

Činjenica, da se Hrvati Bosne i Crvene Hrvatske nijesu htjeli služiti srpskom ćirilicom, jak je i neprijeporan dokaz, da se stanovništvo tih zemalja od najstarijih vremena nije osjećalo srpskim nego potpuno različitim od Srba, tako da su i za pismenost, u kojoj se najviše ističe narodna osebujnost, stvorili svoj vlastiti, novi alfabet, kojega Srbi ćirilovci nijesu znali čitati, a tako ni Hrvati, poznavaoci « hrvatskoga pisma » ili « bosančice », nijesu znali čitati srpsku ćirilicu. Stvaranjem i uporabom posebnoga hrvatskog pisma kulturni je jaz između Hrvata i Srba produbljen i održao se u punoj snazi sve do naših dana i kod Hrvata katolika i Hrvata muslimana.

Uz hrvatsku glagoljicu i « hrvatsko pismo » ili « bosančicu » Hrvati su se služili i latinicom. Ona je bila pismo, kojim su Hrvati pisali prije nego je nastala glagoljica i nego je Klement Preslavski uveo ćirilicu početkom 10. stoljeća. Najstariji hrvatski natpisi pisani su latinicom na latinskom jeziku. Tako natpis na crkvenom nadvratniku u Sućurcu iz druge polovice 7. stoljeća, te natpis župana Godeslava (18) i natpis Popa Ivana na krstionici kneza Višeslava oko g. 800 (19). Mi ipak nemamo spomenika na hrvatskom jeziku pisanih latinicom prije polovice 14. stoljeća (*Zadarski red* iz g. 1345 i *Šibenska molitva* oko g. 1387) (20).

I ako je, kako smo spomenuli, hrvatska crkvena glagoljska književnost stoljećima brižno čuvala crkveni staroslavenski jezik, hrvatska crkvena književnost pisana hrvatskom ćirilicom ili latinicom razvijala se u hrvatskom živom narodnom govoru. Najprije su nastali hrvatski evanđelistari – lekcionari, pa hrvatski psaltiri, hrvatski molitvenici, časoslovi, hrvatske crkvene duhovne pjesme, crkvena prikazanja, i t. d. Na hrvatskom narodnom jeziku razvijala se i svjetovna književnost, od koje su najznamenitija djela: *Methodos* iz g. 753, jedna *Hrvatska kronika* iz konca 8. ili početka 9. stoljeća te *Kraljevstvo Hrvata* iz g. 1074-81 (21). Glavno žarište ovoga rada na hrvatskom narodnom jeziku bila je srednja Dalmacija (Split, Hvar) i Crvena Hrvatska (Duklja, Hum i Dubrovnik).

---

(18) Gl. Šišić, *Priručnik* 188 sl.; Isti, *Povijest Hrvata* 308 sl.

(19) Natpis u hrvatskom prijevodu glasi: « Ova naime krstionica prima slabe, da ih učini prosvijetljenima. Ovdje čiste svoje grijehe, koje su primili od prvoga roditelja, da postanu kršćani spasonosno ispovijedajući vječno Trojstvo. Ovo je djelo (i) pobožno načinio svećenik Ivan u vrijeme vojvode Višeslava, na čast sv. Ivana Krstitelja, da zagovara njega (vojvodu Višeslava) i njegova štićenika (svećenika Ivana) ». O dobi natpisa gl. Cattaneo, *L'architecture en Italie du VII. au XI. siècle* (Venezia 1891) 110 sl.; Stuckelberg, *Langobardische Plastik* (Kempten 1909) 72; Jelić, *Dvorska kapela sv. Križa u Ninu* (Zagreb 1911) 15; Šišić, *Povijest Hrvata* 308, bilj. 22, koji nije pravo shvatio značenje zadnje rečenice u natpisu.

(20) Gl. Fr. Fancev, *Vatikanski hrvatski molitvenik Dubrovački psaltir, Djela JA* 31 (Zagreb 1934) str. IV sl.

(21) Gl. gore, str. 53-54, te D. Mandić, *Hrv. sabor na Duvanjskom polju god. 753,* u *Hrv. Revija* (B. Aires 1957) 34 sl.

Hrvatski književni jezik, koji se postepeno razvijao u hrvatskoj crkvenoj i svjetovnoj književnosti, sve do 15. stoljeća, zadržavao je jake ostatke čakavštine, kojom su Hrvati govorili po svim hrvatskim zemljama od svoga dolaska na Jadran (22).

Od 15. stoljeća vodstvo u hrvatskom književnom stvaranju preuzimlje slobodna hrvatska republika Dubrovnik i to vodstvo zadržaje sve do svoje propasti g. 1806, tako da se s pravom Dubrovnik zove « Hrvatska Atena » (23). U 16. i 17. stoljeću, kada su Hrvati radi političkih nedaća bili razdijeljeni na četiri razne države (Banska Hrvatska, Turska, Venecija, Dubrovnik), stvorile su se razne pokrajinske književnosti, tako dalmatinska (Split, Hvar), dubrovačka, bosanska, primorska (Krk, Senj, Rijeka), slavonska. Uza sve to književni proizvodi svih pokrajina smatrani su općim blagom cijeloga hrvatskog naroda i čitani su u svim hrvatskim krajevima.

Srbi naprotiv u hrvatskom vjerskom i kulturnom životu i stvaranju nijesu imali nikakva udjela

(22) Književni povjesničari tvrde, da je čakavština u najstarijoj dubrovačkoj književnosti nastala pod utjecajem gornjo- i srednjodalmatinske čakavske književnosti (REŠETAR, *Die Čakavština*, u *Arhiv für slav. Phil.* XIII (1891) 384 sl; FANCEV, u *Rešetarov zbornik* 246 sl.; ISTI, *Vatikanski hrvatski molitvenik*, str. II sl.). To nije ispravno. Čakavštinu su Dubrovčani baštinili od svoga zahumsko-dukljanskoga zaleđa, od kojega su primili ijekavski govor štokavskoga narječja. Na tom području u narodnom govoru ima i danas jakih čakavskih ostataka, a u 13. i 14. stoljeću bilo ih je, naravno, i više (gl. gore, str. 242-8).

(23) M. MEDINI, *Povijest hrvatske književnosti u Dalmaciji i Dubrovniku*, Zagreb 1902; F. FANCEV, *Dubrovnik u razvitku hrvatske književnosti*, u *Ljetopis JA* (Zagreb 1940) 104-139; SL. JEŽIĆ, *Hrvatska književnost od početka do danas* (Zagreb 1944) 20-32, 48-54; FR. TROGRANČIĆ, *Storia della letteratura croata*, Roma 1953.

ni utjecaja. Oni su pripadali pravoslavlju i bizantskom kulturnom krugu, pa su živjeli svojim životom potpuno odijeljenim od života Hrvata, i katolika i muslimana. Hrvati i Srbi dugim stoljećima bili su dva potpuno različita svijeta (24). Kulturni jaz, koji je vladao između njih, bio je dublji i širi, nego je taj bio između Hrvata Slavena i Talijana Romana, s kojima su Hrvati vodili stoljećima krvave borbe za Dalmaciju. Za razvoj hrvatske kulture (građevinstvo, slikarstvo, književnost, i t. d.) Hrvati su se u velikoj mjeri koristili kulturnim tekovinama i napretkom Italije. Ali su i Hrvati sa svoje strane pridonijeli svoj dio izgradnji i napretku talijanske kulture (25). Da spomenemo samo graditelja Luciјana Vranjanina (Luciano Laurana), Jurja Dalmatinca (Giorgio Dalmata), kipara Stalića (Stalio Schiavone), slikara Andriju Medulića, Julija Klovića (Giulio Clovio), Jurja Čulinovića (Giorgio Schiavone), glazbenika J. Trtnja (G. Tartini), P. Nakića (P. Nachini), matematičara, prirodoslovca i starinara fra-

(24) To priznaje i srpski povjesničar Vl. Ćorović, kada piše: « ... upada u oči, da se u našim starim letopisima i rodoslovima ne pokazuje gotovo nikakav interes za grad sv. Vlaha » (ĆOROVIĆ, *Dubrovnik u srpskim rodoslovima i letopisima*, u *Rešetarov zbornik*, Dubrovnik 1931, 55). Ako Srbi nijesu imali interesa za Dubrovnik, kako bi mogli imati interesa za druge hrvatske zemlje i njihov vjerski i kulturni rad i stvaranje?

(25) Gl. M. DEANOVIĆ, *Naše kulturne veze s Talijanima kroz vjekove*, u *Hrvatsko Kolo* XXI (Zagreb 1940) 297-301; ISTI, *Sui rapporti culturali fra gli Italiani e gli Slavi meridionali*, u *L'Europa orientale*, 1940, f. 11 sl., 384-88; I. TACCONI, *Contributi della Dalmazia alla cultura e alla vita italiana*, u *Rivista dalmatica* (Zadar 1941) f. 2 sl., 3-38; A. SCHNEIDER, *Što su hrvatski umjetnici dali Italiji?*, u *Hrv. narod*, Zagreb 25. XII. 1943; ST. PANDŽIĆ. *The Croat contribution to the culture of mankind*, u *A review of Croatian history* (Chicago 1954) 45-79.

njevca Franju Patričića (Patrizio Dalmatino), filozofa Rugiera Boškovića isusovca, papu Siksta V, koji je bio Hrvat u četvrtom koljenu; iz novoga doba: Tomasea, Kosulicha, i t. d. Pa i time, što su stoljećima osvajačkim narodima branili prolaz na zapad (Saracenima, Madžarima, Mongolima, Turcima, i t. d.) Hrvati su mnogo zaslužni za razvoj talijanske kulture, kao što je to istakao još u 17. stoljeću dubrovački pjesnik Menčetić (26).

5. - Hrvati iz svih krajeva, pa i oni iz Crvene Hrvatske, dokazivali su, da su svjesni svoje narodne zajednice, i time, da su se od najstarijih vremena u tuđem svijetu zvali istim imenom i okupljali u istim gradskim četvrtima, oko istih, svojih hrvatskih vjerskih i kulturnih ustanova. Tako je u Rimu još u srednjem vijeku postojala « četvrt Hrvatâ » (« vicolo dei Schiavoni »), kojoj je bilo središte najprije «Congregatio Slavorum», pa «Collegium Chroaticum ad S. Hieronymum » (Pio VI, 1790), a danas Hrvatski Zavod sv. Jeronima (27). U Mlecima su se Hrvati okupljali oko « Hrvatske obale » (« Riva dei Schiavoni ») (28), te u Hrvatskoj Bratovštini sv. Jurja i Trifuna od g. 1451 do 1866 (29). U Bolonji je postojao za hrvatske studente iz Hrvatske i Ugarske od g. 1552-1781 « Ugarsko-hrvatski kolegij » (« Collegium Hungarico-Croaticum ») (30), u Beču « Hrvatski kolegij » (« Collegium Croaticum ») (31), a u Loretu su Isusovci držali « Collegium Illyricum », koji je osnovao papa Grgur XIII (1572-1585) za odgoj hrvatskih svećenika glagoljaša iz svih hrvatskih krajeva (32). U hrvatske četvrti nijesu zalazili drugi, niti je bilo dopušteno, da budu članovi ili pitomci hrvatskih ustanova pripadnici drugih naroda. Ali zato su se morali pripuštati Hrvati iz svih hrvatskih krajeva. Kada su pod konac 16. stoljeća Slovenci, potpomagani od bečkoga dvora, htjeli da i oni budu dionicima Zavoda sv. Jeronima u Rimu, protiv toga

---

(26) Gl. dolje, str. 294.

(27) Gl. M. TUMBIĆ, *Zavod sv. Jeronima u Rimu*, u *Croatia Sacra* XI-XII (Zagreb 1943) 340-349; J. MAGJEREC, *Hrvatski zavod sv. Jeronima u Rimu*, Rim 1953; ISTI, *Istituto S. Girolamo degli Illirici*, Roma 1953; G. KOKŠA, *S. Girolamo degli Schiavoni* (*Chiesa nazionale croata*), Roma 1971.

(28) Na koncu djela Krste Mazarovića, vlastelina iz Perasta, *Cvit kriposti* (Venezia 1712) piše: « Broj knjig' hervatskih' u butigi Bartola Okki knjigara na rivi od' Harvatov' (dei Schiavoni) ». KUKULJEVIĆ, *Bibliografia Hrvatska* I 12 i 95. Naslovna stranica nabožnoga djelca don Antona Božina glasi: « Officiy od nedigle suete ... Koi bij sloxen napostenye Boxye a na korist moye bratye Haruatou. In Venetia, 1704. Si vende da Bartolo Occhi

librado sù la Riua de' Schiauoni ». U Zaglavku pisac piše: « ... bij stampano vmnecih pri Bortulu Occi kgnigaru Haruaskom na riui haruaskoy, koi ima mnoghe kgnighe haruaske ... ». J. ARANZA, *Hrvatska knjiga iz 1704*, u *Hrvatska Revija* XIII (Zagreb 1940) 31 sl. Na koncu *Života svete Katarine* od fra M. Divkovića, u izdanju od g. 1709 piše: « Broj Kgnigh Hervaskih gimenovanih od zdola nahodise u Butighi Bartula Occhi, na Rivi od Harvatov ». M. BREYER, *Prilozi povijesti dubrovačkog štamparstva*, u *Rešetarov zbornik* (Dubrovnik 1931) 342. Slično na latinskoj gramatici fra Tome Babića, tiskanoj u Mlecima kod Occhi-ja g. 1712. J. JELENIĆ, *Bio-Bibliografija franjevaca Bosne Srebreničke* I (Zagreb 1925) 10, bilj. 35.

(29) B. POPARIĆ, *Hrvati u Veneciji*, u *Hrv. Smotra* V (Zagreb 1937) 289-296.

(30) Gl. VJ. KLAIĆ, *Pavao Zondinus i osnutak ugarsko-ilirskoga kolegija u Bologni*, u *Vjesnik kr. zem. arhiva* XIV, Zagreb 1912; VL. BAZALA, *Alma mater croatica* III-IV, Zagreb 1939-40 i 1940-41; ISTI *Hrvatski kolegij u Bologni*, u *Hrvatska Enciklopedija* III (Zagreb 1942) 47 sl.

(31) Gl. VJ. NORŠIĆ, *Hrvatski kolegij u Beču*, u *Croatia Sacra* I (Zagreb 1931) 143-157, 255-258.

(32) Gl. *Croatia Sacra* IV (Zagreb 1934) 224.

su se podigli Hrvati iz svih krajeva. Stvar je došla pred vrhovni crkveni sud sv. Rote u Rimu. I tokom nekih 80 godina napisano je, a djelomično i tiskano, oko 100 spomenica i brošura za jednu i drugu tezu. Nakon svestranoga ispitivanja dokumenata i starih običaja sv. Rota, dne 24. travnja 1655, donijela je odluku, da su zemlje naroda hrvatskoga (« nationis Illyricae »): Hrvatska, Slavonija, Bosna i Dalmacija. K njima su priključene biskupije u Istri i barska nadbiskupija u Crnoj Gori. Svima dakle hrvatskim zemljama priznato je pravo na Zavod sv. Jeronima, a svi su drugi isključeni, poimence Slovenci (33). Prema odluci sv. Rote geograf A. Buffalini izradio je posebnu geografsku kartu, u kojoj su urisane sve hrvatske zemlje, među njima cijela Crvena Hrvatske. Original te mape čuva se i danas u Zavodu sv. Jeronima u Rimu (34).

---

(33) « ... definimus et declaramus, Provinciam veram et propriam Nationis Illyricae iuxta Bullam et mentem dicti Sixti quinti fuisse et esse, ac intelligi debere, Dalmatiam sive Illyricum, cuius partes sunt Croatia, Bosna et Slavonia, exclusis penitus Carinthia, Styria, et Carniola, et oriundos ex dictis quatuor regionibus Dalmatiae, Croatiae, Bosnae, et Slavoniae tantum admitti posse ... ». J. Crnčić, *Prilozi k raspravi Imena Slovjenin i Ilir u našen gostinjcu u Rimu poslije 1453 godine*, u *Starine JA* XVIII (Zagreb 1886) 160; V. Murvar, *Hrvatska i Hrvati* 200.

(34) Ta je karta objelodanjena: V. Murvar, *Hrvatska i Hrvati* 199; Bonifačić - Mihanovich, *The Croatian Nation in its struggle for freedom and independence* (Chicago 1955) 94; J. Magjerec, *Hrv. zavod sv. Jeronima u Rimu* 46.

XIII

HRVATSKA SVIJEST PISACA I KNJIŽEVNIKA CRVENE HRVATSKE

Narodna svijest svakoga naroda najbolje se očituje u pisanim djelima njegovih naobraženih sinova: raznih pisaca i književnika. To je slučaj i sa Crvenom Hrvatskom. Čim su se počele knjige pisati, a osobito tiskom izdavati, mi se trajno susrećemo s činjenicom, da pisci Crvene Hrvatske sebe i svoj narod zovu Hrvatima, a jezik, kojim pišu, hrvatskim. Pod utjecajem kulturno jače Italije Hrvati su zarana počeli zvati svoj jezik « slovinskim » (« lingua slavonica »), a od humanizma i « ilirskim » (« lingua illyrica »), ipak pod tim nazivima razumijevaju isključivo svoj hrvatski jezik, a nigda srpski ili koji drugi slavenski jezik. Tako hrvatski kralj Petar Krešimir IV u svojoj darovnici g. 1069 veli: « otok, koji se u pučkom jeziku slavonskom zove Veru ... » (1), a u darovnici g. 1070, piše: « od grada, koji se latinski zove Murula, a sla-

---

(1) « ... nostram propriam insulam in nostro dalmatico mari sitam, que uocatur Mauni, cui ex orientali parte adiacet insula, que in uulgari sclauonico " Uero " nuncupatur ... ». Rački 73.

venski Stenice » (2). I kralj Zvonimir g. 1087 zove jezik svoga hrvatskog naroda « slavenski »: « što se slavenski zove kolnik » (3). U jednoj ispravi iz Krka g. 1504 kaže se: « ... corvato cioe schiavon ... corvatinus sive corvatus ... natione corvatus ».

Da su stari hrvatski pisci nazive « slavenski », dotično « slovinski » te « ilirski » uzimali izmjenično kao sinonime za hrvatski jezik, vidi se iz ovih činjenica i izjava:

U najstarijem kamenom natpisu na hrvatskom jeziku, na *Baščanskoj ploči* iz g. 1077, piše: « Z'v'nim(i)r' kral' hr'vat'sk'i » (4).

U najstarijem sačuvanom djelu na hrvatskom jeziku iz 11. stoljeća *Kraljevstvo Hrvata* pisac zove narod i jezik: « Hrvati », « jezik hrvacki », « knjiga hrvacka », koje izraze Pop Dukljanin u 12. stoljeću prevodi « Sclavi » i « lingua sclavonica » (5).

Na glagoljskom časoslovu iz g. 1465 zabilježio je K. Gostišić, da g. 1550 « hrvatckoga pisma učaše ». Na istom časoslovu je fra Rafael Levaković zabilježio: « Časoslov ... jezikom slavenskim na uporabu Hrvatske » (6).

Splitski nadbiskup Sforza Ponzoni g. 1620 u svojim župničkim uredbama istovjetuje naziv dal-

---

(2) « ... a castro latine Murula uocato sclauonice Stenice ... ». Rački 88.

(3) « ... usque al uiam grandem uersus occidentem, que sclauice colnicus dicitur ... ». Rački 145 sl.

(4) J. Hamm, *Datiranje glagoljskih tekstova*, u *Radovi Staroslavenskog instituta* I (Zagreb 1952) 36.

(5) Gl. gore, str. 64 sl., te Pop Dukljanin, *Ljetopis* 9; Šišić 301; Mošin 49.

(6) Gl. M. Japundžić, *Glagoljski brevijar iz god. 1465*, u *Radovi Starosl. instituta* II (Zagreb 1955) 156 i 159.

matinski s hrvatskim (« klobučić mali po način dalmatinski ali harvacki » (7). Njegov nasljednik Stj. Cosmi g. 1688 proglasuje nove župničke uredbe na latinskom i hrvatskom jeziku i svugdje prevodi izraz « illyricus » sa « hrvatski »: « Clero Illyrico » – « klera harvaskoga » (8); « idioma Illyrico » – « harvaskoga izgovora » (9). Izabrani makarski biskup N. Bijanković, s područja Crvene Hrvatske, u svom prijevodu Cosmijevih uredaba, tiskanom u Mlecima g. 1688, splitskoga nadbiskupa zove: « Poglauica Dalmatie, i sue Haruatske Zemglie » (10).

God. 1639 F. Rajmund Gjamanjić tiska u Mlecima knjigu pod naslovom: *Nauk za pisati dobro latinskim slovima rieči jezika slovinskoga, kojim se Dubrovčani i sva Dalmacija kako vlastitim svojiem jezikom služe* (11). Hieronim Megiser tiskao je u Gracu g. 1592 rječnik pod naslovom: *Dictionarium quatuor linguarum, videlicet germanicae, latinae, illyricae* (*quae vulgo sclavonica appellatur*) *et italicae sive Hetruscae.* Zadarski kanonik Ivan Tanzlinger - Zanotić (1651-1705) svoj rukopisni rječnik talijansko-hrvatski-latinski posvećuje « hrvatskoj slovinskoj mladosti », a na njemu je radio 25 godina, da bi protumačio riječi « od talijanskog jezika u naš hrvatski slovinski jezik » (12). Dubro-

---

(7) Vl. Mošin, *Poljičke konstitucije iz 1620 i 1688 god.*, u *Radovi Starosl. instituta* I 191.

(8) *N. dj.* 194.

(9) *N. dj.* 196.

(10) *N. dj.* 178.

(11) Kukuljević, *Bibliografia hrvatska* I (Zagreb 1860) str. 43 (br. 476).

(12) Gl. Sl. Ježić, *Hrvatska književnost* (Zagreb 1944) 53; F. Trogrančić, *Storia della letteratura croata* (Roma 1953) 232 sl.

vački franjevac Gjurinić tiskao je u Mlecima g. 1793 *Slovkinja slavnoj mladosti, diačkim, iliričkim i talijanskim izgovorom napravljena* (13).

God. 1704 pop Ivan Filipović iz Sinja tiska u Mlecima knjižicu: *Pisma, koja se piva,* u kojoj pri kraju piše: « slavnoga slovinskoga naroda i jezika harvatskoga » (14). Slijedeće godine isto u Mlecima nepoznati pisac je objelodanio djelce: *Način za moći naučiti jedan putnik Latinin slovinski jezik, a Harvat talijanski* (15). Isusovac A. Jambrešić izdao je g. 1742 u Zagrebu *Lexicon latinum* s dodatkom *Index Illyrico sive croatico-latinus* (16). Fra Lovro Šitović Ljubušak svoju *Pismu od pakla* (Mleci 1727) (17) složio je u « Harvatski jezik », a u latinskom predgovoru zove taj jezik « illiricum idioma ». Njemu su dakle isto i on izmjenično upotrebljuje ime hrvatsko i ilirsko. Franjevac Filip Grabovac iz Vrlike tiska u Mlecima djelo: *Historija naroda iliričkoga ili arvackoga* (1745) te *Cvit razgovora naroda iliričkoga ili arvackoga* (1749). U tom djelu on je napisao: « U Dalmaciji ... se i jezik zva, kakonoti ilirički, pak slovinski, potomtoga arvacki evo i danas. Tri su imena a jedan je isti jezik » (18). God. 1642 sv. Kongr. de Propaganda imenuje fra Franju Bašića, franjevca iz

---

(13) KUKULJEVIĆ, *n. dj.* 488, 44.
(14) *N. dj.* 76, 11.
(15) *N. dj.* 1217, 106.
(16) *N. dj.* 669, 58.
(17) « Pisma od pakla ... u harvatski jezik i pivanje složena, u Mletcih 1727 ». Gl. VJ. KLAIĆ, *Hrvati i Hrvatska* 50.
(18) « Cvit razgovora naroda i jezika iliričkoga aliti arvackoga » (Mleci 1747) 369. Gl. Dr. FRA KARLO ETEROVIĆ, *Fra Filip Grabovac,* u *Nova Revija* IV (Makarska 1925) 262.

Hercegovine, duhovnikom hrvatskih četa u milanskoj državi: « koji zna ilirski jezik spomenutih Hrvata » (19). Dubrovački franjevac Štulić (Stulli) u svom znamenitom djelu *Lexicon latino-italico-illyricum,* izdanom g. 1801 u Budimu, ovako tumači riječ « illyrice »: slovinski, harvatski, hrovatski, horvatski » (20).

Kako se vidi iz prednjega navoda, Dubrovčanin Štulić istovjetuje « ilirski » s hrvatskim jezikom. On ne navodi, da bi se pod tim izrazom mogao podrazumijevati srpski ili koji drugi slavenski jezik.

To nam potvrđuju i srpski pisci, koji do polovice 19. stoljeća prevode hrvatska djela, pisana « slovinskim » ili « ilirskim » jezikom na srpski jezik. Tako je g. 1803 neki Georgije Mihaljević izdao u Budimu djelo hrvatskog pisca Vida Došena « s dalmatinskoga jezika na slaveno-serbskii prečišteno » (21). Malo kasnije Stefan Raič izdaje za Srbe djelo hrvatskog pisca iz Slavonije Mat. Antuna Reljkovića: « Reljković Antun. Satur ili divii čovek'... preveden' že na prosto serbskii jezik » (22). God. 1818 izdaje Gavrilo Kovačević u Budimu Kačićev *Razgovor ugodni naroda slovinskoga* pod naslovom: « Pesnoslovka, povest o narodu slavenskom

---

(19) « ... ut fratri Francisco Basich Bosnensi Ord. Minorum de Observantia linguam Illyricam praefatorum Croatorum callenti ad audiendas confessiones praefatorum Capitanei et militum in dioecesi Mediolanensi ... concederetur facultas ». D. MANDIĆ, *Acta franciscana Hercegovinae* I (Mostar 1934) 122.
(20) J. STULLI, *Lexicon Latino-italico-illyricum* (Buda 1801) 674.
(21) KUKULJEVIĆ, *n. dj.* 361, 34; ST. NOVAKOVIĆ, *Srpska bibliografija za noviju književnost* (Beograd 1869) 58.
(22) NOVAKOVIĆ, *n. dj.* 32.

iz knjige g. Andreje Kačića izvedena i po obrazu, ukusu i glagolu serbskom ustrojena » (23). Da okruni prijevode hrvatskih djela na srpski jezik, g. 1827 Jefto Popović posrbio je i ćirilicom izdao u Budimu *Osmana* Ivana F. Gundulića, najvećega dubrovačkog pjesnika, i to pod svojim vlastitim imenom: « Razna djela Jefte Popovića » (24).

Kačić, Reljković i Gundulić pisali su najljepšim hrvatskim jezikom, pa ipak su Srbi smatrali nužnim, da njihova djela prevode na srpski jezik. To je dolazilo odatle, što je srpski književni jezik do Vukove jezične reforme bio čudna smjesa narodnoga i crkveno-slavenskoga jezika s jakim primjesama ruskoga. Vuk Stef. Karadžić približio je srpski jezik hrvatskom na taj način, što je uzeo za osnovu novoga srpskoga književnog jezika govor hercegovačkih Hrvata, kojim su govorom dubrovački, bosanski i drugi hrvatski književnici pisali svoja djela nekoliko stoljeća prije Vuka. Da svlada opći otpor Srbâ protiv usvajanja hrvatskoga mjesto dotadašnjega srpskog jezika, Vuk je mjesto hercegovačke ijekavice zadržao u svom književnom jeziku srpsku ekavicu. O svom radu i poteškoćama izvješćuje nas sam Vuk u djelu: *Narodna srbska pesnarica,* što ju je tiskao g. 1815 u Beču. Tu Vuk piše u Predslovlju: « Pesne su ove ... jedne štampane po Hercegovačkom dialektu, a druge po Sremačkom ... da sam sve pečatao Hercegovački (n. p. djevojka, djeca, vidjeti, lećeti, i dr.), onda bi rekli Sremci (a osobito varošani i varoške): pa što ovaj nama sad

(23) *N. dj.* 111.
(24) *N. dj.* 143.

nameće Horvatskij jezik » (25). Dakle Vuk i srijemski Srbi – a pod tim se imaju razumjeti potomci prave srpske etničke jezgre, koja se koncem 17. stoljeća preselila iz Raške u Srijem i Vojvodinu – smatrali su hercegovački govor hrvatskim jezikom još početkom 19. stoljeća.

Da su i Hrvati srpski književni jezik prije Vuka smatrali tuđim, različitim od svoga hrvatskog jezika, vrijedno je spomenuti, da se prije Vuka i sa srpskoga prevodilo na hrvatski. Tako je Ivan Ambrozović iz Sombora tiskao g. 1808 u Pešti: *Proričje i narečenja, sa srbskog jezika na ilirički privedena, nadopunjena i složena* (26).

U stoljećima stradanjâ i patnjâ, kada je hrvatski narod bio silom pocijepan, da prikriju svoje veze s drugim Hrvatima, s kojima su njihovi gospodari Turci i Mlečani ratovali, a tim da izbjegnu progone, u mnogim su krajevima Hrvati svoj jezik zvali « naški », a sebe: « mi », « naši », « našinci ». Te izraze primili su i hrvatski književnici. Tako Marko Marulić zove svoj jezik « hrvatski » i « naški » (27), Gundulić « slovinski » i « naški » (28), Pavao Posilović iz Glamoča u Bosni pišući u Rim g. 1637 zove svoj jezik « naški jezik » – « nostra lingua », a svoj narod « natione nostra » (29). Dapače L. Ko-

(25) V. Stefanović Karadžić, *Narodna srbska pesnarica* (Beč 1815) Predslovlje.
(26) Kukuljević, *n. dj.* 109, 14.
(27) « Libar Marka Marula Splićanina, u kom se uzdrži istorija svete udovice Judit u versih hrvacki složena ... u Mlecih ... 1521 ». U predgovoru piše: « ulize mi u pamet, da ju stumačim našim jezikom ... ». Gl. Marko Marulić, *Judita,* priredili M. Kombol i V. Štefanić (Zagreb 1950) 25, 27, 151, V.
(28) Gl. dolje, bilj, 61.
(29) « Havendo fatta la fatiga di cavare della lingua latina

mulović, nadpop sv. Jeronima u Rimu, izdaje g. 1580 djelo *Nauk krščanski* « za narod ljudski » (30).

Pod utjecajem stranoga svijeta, a napose radi pokrajinske pocjepkanosti i političkih nedaća hrvatski pisci zovu svoj jezik: « slovinski », « ilirski », « dalmatinski », « dubrovački », « bosanski », « slavonski », dapače i « naški » i « ljudski ». Ali ipak od najstarijih vremena pisci zovu svoj jezik i narodnim imenom hrvatskim, osobito kada pišu za domaće ljude Hrvate. U isticanju hrvatskoga imena i za narod i za jezik odlikuju se posebno pisci Crvene Hrvatske. Dubrovački povjesničar Lukarević spominje, da su Dubrovčani prije 11. stoljeća pjevali junačke pjesme o hrvatskim vladarima. *Kraljevstvo Hrvata* i *Lijetopis* Popa Dukljanina, ta dva najstarija domaća povijesna djela, spominju Crvenu Hrvatsku i Hrvate južno od Cetine sve do Drača, dotično do Vojuše u Albaniji. *Kraljevstvo Hrvata* u svom izvornom dijelu i u Krajinskom dodatku dvadeset i dva puta navodi ime Hrvat, hrvatsku zemlju i hrvatski jezik na području Bijele i Crvene Hrvatske (31). *Poljički statut*, sastavljen na granici Bijele i Crvene Hrvatske oko g. 1444 i dopunjen g. 1665, u članu 104. jezik zove hrvatskim (« da se bolje razumi rvacki » (32). U istom je kraju Dmine Papalić g. 1500 našao jedan primjerak stare hrvatske kronike

---

e italiana, e componere un' libretto in lingua nostra sara utilissimo per la natione nostra ». Pismo P. Posilovića tajniku Sv. Kongr. de Propaganda od 24. X. 1637. D. Mandić, *n. dj.* 119. Gl. i pismo od 14. XI. 1637, *n. dj.* str. 120.

(30) Kukuljević, *n. dj.* 850, 74.

(31) Gl. gore, str. 56 sl.

(32) Rački - Jagić - Crnčić, *Hrvatski pisani zakoni*, Mon. hist. jur. Slav. Mer. IV (Zagreb 1890) 120.

Kraljevstvo Hrvatâ: « u Krajini u Marković, u jedne knjige stare, pisane hrvackim pismom » (33). Kada je *Misal hrvacki* g. 1509 bio tiskan u Senju, te pretiskan u Mlecima g. 1528 i u Rijeci g. 1531, širio se i upotrebljavao jednako u Crvenoj Hrvatskoj kao i u drugim krajevima hrvatskim (34). Tako su se isto upotrebljavali u svim hrvatskim zemljama i *Brviali hrvacki* (35), tiskani u Mlecima g. 1493 te *Pištole i Evanđelje po sve godišće hrvatskim jazikom stomačene* (u Bnecih 1544, 1586 i t. d.). Od svih evanđelistara najstariji je tiskom objelodanjen onaj splitskoga franjevca (36) fra Bernardina Splićanina iz g 1495 (37). Koliko je taj evanđelistar bio upotrebljavan po hrvatskim zemljama, pa

---

(33) Gl. gore, str. 48, bilj. 26.

(34) Gl. J. Vajs, *Najstariji hrvatskoglagolski misal s bibliografskim opisima svih hrvatskoglagolskih misala, Djela JA* 38, Zagreb 1948; I. Milčetić, *Hrvatska glagoljska bibliografija* I, Zagreb 1911; J. Hamm, *Datiranje glagoljskih tekstova*, u *Radovi Staroslavenskog instituta* I (Zagreb 1952) 5-72.

(35) F. Fancev, *Vatikanski hrvatski molitvenik i dubrovački psaltir* (Zagreb 1934) I-CII; J. Hamm, *n. dj.*; M. Japundžić, *Glagoljski brevijar iz god. 1465*, u *Radovi Starosl. instituta* II (Zagreb 1955) 155-192.

(36) Naslovi od tri pisma, što ih je Jerolim Lučić, g. 1493 i 1494, upravio fra Bernardinu, sačuvani su u izvornom stanju ušiveni u koricama prvotiska A. Bitonda u franj. samostanu sv. Eufemije u Kamporu (Rab), a glase: « Reuerendo patri fratri Bernardino Spalatensi ordinis opservantinorum amico optimo in monasterio Sanctae Mariae Virginis de Gratiis in Liesina ». J. Badalić, *Inkunabula u nar. rep. Hrvatskoj* (Zagreb 1952) 220, bilj 439. Gl. *isto dj.* 209, bilj 87. Bernardin je bio sljedbenik redovničke obnove franjevačkih Observanta, koje je bio glavni predstavnik sv. Bernardin Sijenski. Danas se zovu jednostavno: franjevci (O.F.M.).

(37) *Euangelia et epistolae cum prephationibus et benedictionibus per annı circulum in lingua yllirica feliciter expliciunt; emendata et diligenter correcta per fratrem Bernardinum Spalatensem*. Impressum Venetiis per Damianum Mediolanensem. Anno D. MCCCCXCV die XII Martii.

i u Crvenoj Hrvatskoj, najbolji je dokaz to, da je N. Ranjina cijele dijelove iz njega prepisao u svoj dubrovački evanđelistar (38), te što su nam se do danas sačuvala dva prijepisa fra Bernardinova evanđelistara prepisana hrvatskom ćirilicom u okolici Dubrovnika (39). I od dva sačuvana prvotiska Bernardinova evanđelistara jedan se očuvao u Dubrovniku, a jedan u Trsatu kod Sušaka (40). Od četiri najstarija hrvatska molitvenika, za koje znamo, tri u rukopisu a jedan prvotisak (inkunabul), sva četiri su nastala u Dubrovniku ili njegovoj najbližoj okolici (41). Prvotisak dubrovačkoga hrvatskog molitvenika, od kojega se sačuvao samo jedan primjerak u Vatikanskoj biblioteci (42), bio je namijenjen katoličkim vjernicima po svim hrvatskim zemljama. Radi toga su u Litanije svih svetih uneseni mjesni sveci, zaštitnici svih većih gradova u Dalmaciji, pače i zagrebačke biskupije. Tu su zazivi, kojih nema u općim litanijama svih svetih: « Sueti Giurgiu, sueti Duyme, sueti Tripune, sueti Vlasi, sueti Tudre, sueti Dmitre, sueti Chyriaze, sueti Pantaliune ... sueti Ladislaue, sueti Egidio ... » (43).

---

(38) M. Rešetar, *Lekcionar zadarski i Ranjinin*, Djela JA 13, Zagreb 1894; Isti, *Bernardinov lekcionar i njegovi dubrovački prepisi.* Posebna izdanja Srp. kr. akademije 99, str. 7 sl.; F. Fancev, *Vatikanski hrvatski molitvenik*, XXIX sl.

(39) Rešetar, *Bernardinov lekcionar* 7 sl.; Fancev, *n. dj* XXIX.

(40) J. Badalić, *Inkunabula*, br. 438, str. 105.

(41) Fancev, *n. dj.* VIII, XI, XXVIII sl., XXX-XXXIV. LXXXIX.

(42) Fancev, *n. dj.* XXX-XXXIV; C. Giannelli, *Najstariji štampani hrvatski molitvenik*, dodatak djelu F. Fancev, *Vatikanski hrvatski molitvenik*, str. 251-288.

(43) Giannelli, *n. dj.* 278 sl.

Sve nam ovo veli, da su Dubrovčani bili slavizirani hrvatskim življem i da su živjeli zajedničkim vjerskim i kulturnim životom s Hrvatima iz drugih krajeva. U hrvatskom vjerskom i kulturnom stvaranju Dubrovčani su zarana uzeli aktivno učešće i od konca 15. stoljeća u književnom stvaranju nose neprijeporno prvenstvo. Za dokaz hrvatskoga zajedništva i narodne svijesti u Dubrovniku i Crvenoj Hrvatskoj uopće navodim i slijedeće činjenice:

Dubrovački pjesnik Nikola Nalješković (1510-1586) piše g. 1554 poslanicu korčulanskom vlastelinu i pjesniku Ivanu Vidali i veli mu:

« Tim narod Hrvata vapije i viče,
da s' kruna od zlata, kojom se svi diče »

Vidali mu odgovara:
« Čast izabrana, Niko, i
hvalo velika, hrvatskoga dika i slava jezika » (44).

O Dubrovniku Vidali pjeva:
« Dubrovnik, grad svitli i slavan zadosti,
Svuda ga jes puna slava, svud on slove,
Hrvatskih ter kruna gradov se svih zove » (45).

U poslanici Petru Hektoroviću, Hvaraninu, Nalješković pjeva:

« Ne moj, svi Hrvati da na te plaču sad ».

U poslanici drugom Hvaraninu, H. Brtučeviću, Nalješković pjeva:

« Hortense pošteni, slavo svih Hrvata » (46).

---

(44) Gl. F. Fancev, *Dubrovnik u razvitku hrvatske književnosti*, u *Ljetopis JA* 52 (Zagreb 1940) 119.

(45) *N. dj. i mj.*

(46) Jagić - Daničić, *Pjesme N. Dimitrovića i N. Nalje-*

Benediktinac Mavro Vetranović-Čavčić (o. 1475-1576), dubrovački pjesnik, piše oko g. 1553 hrvatskom pjesniku Petru Hektoroviću, da će mu slava ići, kud jezik hrvatski prohodi. U pjesmama *Vlasteostvu hvarskom* i gradu Dubrovniku Vetranović naglasuje kulturno zajedništvo svih hrvatskih zemalja, kojih se žarišta nalaze u Hvaru, a posebno u Dubrovniku. U pjesmi *Vlasteostvu hvarskom* on pjeva:

« Ter gdje se taj čuje u Hvaru rajska slas,
velmi se raduje slovinjski kotar vas;
i ostale države našega jezika
u Hvaru sve prave da je vrijednos velika » (47).

Dubrovčanima Vetranović pjeva:
« Plemeniti Dubrovčani
— — — — — — — —
Ter ste kruna u kraj mora
od sve Donje Dalmacije,
i k istoku do Kotora,
Arbanije i Grecije » (48).

Na drugom mjestu on pjeva Dubrovčanima:
« Po svijetu svak pravi,
da ste sve Dalmate natekli u slavi,
ne samo Dalmate, gospodo predraga,
nego još sve Hrvate skupivši zajedno » (49).

škovića. Stari pisci hrvatski 5 (Zagreb 1873) 333 sl.; Vj. Klaić, *Hrvati i Hrvatska* (Zagreb 1930) 48; *Hrv. Enciklopedija* III 399.
(47) Jagić - Kaznačić, *Pjesme Mavra Vetranića Čavčića* I (Zagreb 1871) 206.
(48) *N. dj.* 233
(49) Fancev, *n. dj.* 139.

Srbi su naprotiv Vetranoviću strani, oni pripadaju « ostalim rusazima » (državama) i drugim jezicima, koji su različiti od hrvatskoga jezika, kojim on pjeva. Između drugoga Vetranović piše:

« Sad Srblji i Vlasi, do mala i velika,
i ostali rusazi oda svieh jezika ... » (50).

Gjon Palmotić (1606-1657), najveći dubrovački dramatičar, napisao je dramu *Danica* (1644), da u njoj istakne etničko jedinstvo Hrvata u Dalmaciji, Dubrovniku, Bosni i Posavskoj Hrvatskoj. U toj drami on zove bosanskoga velmožu Hrvoja V. Hrvatinića « banom Hrvatâ » i stavlja u usta Jerine prijekor istomu (51):

« Ovo li je čas i slava, ku mi hotje obećati
Da s tobom ću banovati hrvackijeh sred drža-
[va? ».

I Dinko Zlatarić zove hrvatskim jezik, kojim svoja djela tiska. Ivan Kukuljević ovako opisuje prvo izdanje njegove *Elektre*:

« Zlatarić Dominik, Dubrovčanin, r. o. 1556 - o. 1610, Elektra, tragedija ... iz veće tudjieh jezika u hrvatski izložena. U Bnecih po Aldu 1597 » (52). Svoje prijevode na « hrvacki jezik » Zlatarić je posvetio hrvatskom velikašu Jurju Zrinjskomu, sinu sigetskoga junaka Nikole (53). U drugom djelu Zlatarić je htio učiniti « Hrvacku Grkinju Elektru Sofoklovu ». On posvećuje svoje « hrvacke » prijevo-

---

(50) Jagić - Kaznačić, *n. dj.* 213.
(51) A. Pavić, *Djela Gjona Gj. Palmotića* I Drame, Zagreb 1882; V. Murvar, *Hrvatska i Hrvati* 212.
(52) Kukuljević, *n. dj.*, str. 185.
(53) Gl. *Djela Dominka Zlatarića.* Stari hrv. pisci JA 21, Zagreb 1899.

de Dubrovčaninu Mihi Matufiću i Dubrovčanki Cviji Zuzorićevoj, što znači, da on smatra Hrvatima i sebe i svoje zemljake Dubrovčane (54).

Poznati isusovac Bartul Kašić Pažanin (1575-1650) (55) tiskao je u Rimu g. 1617: *Pjesni duhovne od pohvala Božijeh*. Na početku toga djela Kašić je otisnuo pohvalnu pjesmu, koju je njemu u čast spjevao Maro Dragović, vlastelin Kotorski. Jedna kitica te pjesme glasi ovako:

« Kada s' navijestio u pjesnieh svud glas tvoj,
Naši Dalmatini, i vas rod Harvacki
Držat će u cini pjevanja glas rajski;
Od našega mora do mora ledena
Živit od govora dika će plemena » (56).

Maro Dragović je isusovac Marinus Drago, koji je dao povoljnu ocjenu Kašićevu djelu: *Istoria Loretana od svete kuche Bogorodicine* (Rim 1617) i spjevao u čast Kašićevu drugu, latinsku pjesmu, koju je Kašić otisnuo u navedenom djelu na drugom listu.

Pod utjecajem djela Mavre Orbinija *Il regno degli Slavi* (Pesaro 1601) Kašić se zanosio ljubavlju za opće slavenstvo, pa je smatrao « naše » sve, što

---

(54) Gl. A. R. Buerov (O. Radoslav Glavaš mlađi), *Hrvatstvo starijih pisaca dalmatinske Hrvatske*, almanah *Stopama otaca* (Mostar 1939) 237.

(55) O životu i radu Kašića Bartula gl. M. Stojković, *Bartuo Kašić D. I. Pažanin*, *Rad JA* 220 (Zagreb 1919) 170-263; M. Vanino, *Autobiografija Bartola Kašića*, *Građa za povijest književnosti hrvatske* 15 (Zagreb 1940) 1-144; Isti, *Predlozi Bartola Kašića Sv. Stolici za spas i procvat katoličanstva u Turskoj* (1613 i 1614), u *Croatia Sacra* IV 217-252; Sl. Ježić, *n. dj.* 119 sl.; Trogrančić, *n. dj.* 327 sl.

(56) Stojković, *n. dj.* 220.

je slavensko. Cijeli život on je radio, kako bi se pravoslavni Slaveni preveli na katoličku vjeru, za što je smatrao veoma podesnim sredstvom tiskanje knjiga ćirilicom. Kako su Srbi upotrebljavali isključivo ćirilska slova, to je on ćirilski alfabet smatrao srpskim i u svojoj općoj slavenskoj ljubavi takva slova zvao je « naša srpska slova » (57). Tim Kašić nije nijekao svoje hrvatstvo, o kojemu je bio svjestan i s njim se ponosio. Da Kašić nije prihvaćao tvrdnje svoga subrata Marina Dragovića o hrvatstvu svome i svojih zemljaka, Dalmatinaca, on ne bi tiskao na čelu svoga djela gornju Dragovićevu pjesmu. Iako Dragović jasno naglasuje svoje i Kašićevo hrvatstvo, a tako i svih Primoraca i Dalmatinaca, i on se zanosi općom, slavenskom idejom. Prema zadnjim dvama gore navedenim recima i po Dragoviću slavenski se govori od « našega » t. j. hrvatskoga mora do « ledenoga mora », na obalama kojega žive Poljaci i Rusi.

Da je « srpska ćirilica » zgodno sredstvo širenja katolicizma među pravoslavnim Slavenima, još prije Kašića upoznali su u Rimu i dali saliti « srpski alfabet » za štampanje religioznih knjiga, koje su se imale širiti među Srbe, Bugare, Ruse i Rumunje (58). U cilju katoličke propagande među navedenim pravoslavnim narodima g. 1510 Dubrovča-

---

(57) « Znam ja dobro, da se ovi nauk sklada veoma s našimi srbskimi slovi ... ». Pismo Kašićevo Radi Sladoeviću od 20. XI. 1613; Stojković, *n. dj.* 263.

(58) « ... in lingua sclauona, et caratteri chiamati qui Seruiani (de li quali per comandamento di Sua Santità s'e intagliato l'Alfabeto nuouamente in ponzorri d'aciaio per far la stampa)... ». Pismo Marina Temparizza g. 1582 generalu isusovačkog reda Cl. Aquaviva: *Croatia Sacra* IV 156.

nin Franjo Micalović sklopio je ugovor s pesarskim štamparom Gjirolamom Soncinom, da mu « slovima i jezikom srpskim » tiska « oficij Bl. Dj. Marije », jedan evanđelistar i prijevod *Soliloquia* sv. Augustina (59). U istu je svrhu g. 1568 nadbiskup i senat dubrovački dao dozvolu nekim talijanskim tiskarima, da mogu u Dubrovniku štampati neke knjige Sv. Pisma « u jeziku srpskomu » (60).

Suvremenik Kašićev bio je Dubrovčanin pjesnik Vladislav Menčetić (1600-1666), koji je spjevao spjev *Trublja slovinska* (Jakin 1665) u slavu hrvatskoga bana Petra Zrinskoga. U tom djelu Menčetić opetovano govori o zemlji Hrvatskoj i o narodu Hrvatâ. Između drugih izraza upozorujem na ove njegove stihove, u kojima se posebno očituje njegova hrvatska samosvijest:

« O tvom svjetu diha i visi
Narod puka hrvatskoga.
Od robstva bi davno u valih
Potonula Italija
O harvackieh da se žalih
More otomansko ne razbija » (61).

Ivan Franjo Gundulić (1588-1638), pjesnik

(59) « ... pro oficiis s. Mariae, evangeliis, epistolis et soliloquiis s. Augustini stampandis in littera et diomate serviano ». K. Kovač, *Über Bücher u. Bibliotheken im alten Ragusa*, u *Mitteilungen des k. k. Archivrates* I, 1914, 274; *Rešetarov zbornik* 269 bilj. 13.

(60) « ... pro imprimendis nonnullis libris sacrae scripturae in lingua serviana »: Gj. Körbler, *Četiri priloga Gunduliću i njegovu « Osmanu »*, u *Rad JA* 205 (Zagreb 1914) 154; *Rešetarov zbornik*, *n. mj.*

(61) M. Stojković, *Oko hrvatskog jezika*, u *Hrvatska Revija* (Zagreb 1940) 200; V. Murvar, *n. dj.* 211.

Osmana, svoj jezik zove « naški » i « slovenski » zanoseći se za sveslavenstvo Mavra Orbinija podvodstvom katoličke Poljske (62). Ali se i on sigurno osjećao Hrvatom kao i njegov sin Franjo. Ovaj je bio general u vojsci hrvatsko-ugarskoga kralja Leopolda I. U pismu, g. 1671, Franjo se ponudio francuskom poslaniku Gremouville-u, da će poći u svoju zemlju i ondje sakupiti 3.000 Hrvata i Arbanasa za francuskoga kralja (63). Pod Arbanasima misli Bokelje, jer je Venecija u to doba zvala Boku Kotorsku Donja Albanija. Gundulićev će sin u svojoj zemlji sakupljati Hrvate. Dakle on smatra Hrvatima svoje zemljake, a prema tome i sam se priznaje Hrvatom. Svijest o svom pripadništvu hrvatskom narodu nije Franjo Gundulić naučio u austrijskoj vojsci, nego je to morao donijeti iz roditeljske kuće i to naučiti od svoga oca Ivana i svoje majke.

Dubrovački franjevac fra Bernardin Pavlović u dva svoja djela spominje hrvatski jezik i hrvatski narod. Kukuljević ovako opisuje njegova djela:

« Pavlović Bernardin ... pripravljanje za dostojno reći svetu misu ... u hervaski jezik pomljivo i virno privedeno. U Mlecih ... 1747 ».

« Pavlović Bernardin ... Pokrijepljenje umirućih

(62) « Pjesni pokorne Davida kralja minutijeh ljeta od mene u jezik naški prinesene ... ove ... šljem na svitlos, dokli s nebeskom pomoću *Jeruzalem slobogjen*, spijevanje čestitijem imenom privedre krune kralja poljačkoga narešeno, svem našemu slovinskom narodu ukažem ... ». Posveta Maru M. Buniću, *Pjesni pokorne kralja Davida;* Körbler - Rešetar, *Djela Gjiva Frane Gundulića*[3], *Stari pisci hrvatski* 9 (Zagreb 1938) 330 sl.

(63) Gl. Franjo Gundulić u *Zaslužni i znameniti Hrvati* (Zagreb 1925) 101; A. R. Buerov, *n. dj.* 237.

... u harvaski jezik popravi i prištampa ... za korist naroda Harvaskoga. U Mlecih 1747 » (64).

Trebinjski biskup Jurković, Konavljanin iz Jasenice, u pjesmi Mariji Tereziji nad sve junake uznosi Hrvate i pjeva:

« Nije brata, što ne rodi majka.
Nad Hrvata nije nam junaka » (65).

I Dubrovčani isusovac Ferić, franjevac J. Gjurinić i pohrvaćeni Francuz Derivaux-Bruerović zovu svoj jezik hrvatskim. Ovaj zadnji na početku 19. stoljeća jadikuje, kako se neki Dubrovčani odriču « hrvatske starine » i stide čisto « slovinski govoriti » (66).

Fra Andrija Kačić - Miošić (67), najveći hrvatski pučki pjesnik, bio je rodom iz Brista kod Zaostroga, dakle s područja Crvene Hrvatske. U svom *Razgovoru ugodnom naroda slovinskoga* iako sa zanosom slavi sve junake slavenskoga juga, povodeći se u tom za opatom Mavrom Orbinijem (68), on se nedvojbeno osjećao Hrvatom. U svom djelu *Korablijca* (Mletci 1760) Kačić zove Liburniju « zemljom hrvatskom », a Liburnija je prema rimskom nazivu obuhvatala sve zemlje od rijeke Krke do

(64) Kukuljević, *n. dj.* 123.

(65) M. Pavlinović, *Različiti spisi* (Zadar 1875) 374; M. Stojković, *n. dj.* 200.

(66) Vj. Klaić, *Hrvati i Hrvatska* 49; *Hrv. Enciklopedija* III 402 sl.

(67) Rođen 17. IV. 1704, † 15. VIII. 1760. O životu fra A. Kačića Miošića gl. T. Matić, *Djela Andrije Kačića, Stari pisci hrvatski JA* 27 (Zagreb 1942) V-LX i literaturu tu navedenu.

(68) Orbini, *Il regno degli Slavi*, Pesaro 1601. Kačić se služio ovim djelom u preradbi Nikole Doglioni, *Anfiteatro d'Europa*, Venezia 1623. Gl. T. Matić, *n. dj.* str. XII.

Istre. Prema Kačiću su dakle sjeverna Dalmacija i Hrvatsko Primorje « zemlje hrvatske » (69). Na drugom mjestu Kačić veli, da je « hrvatsko kraljevstvo » obuhvaćalo: Karintiju i Stiriju (Karantanska Hrvatska), Liku i Krbavu, cijelu Donju Dalmaciju od Istre do Cetine, Bosnu i sve zemlje do Dunava. I svi oni, koji su u tim zemljama živjeli, jesu i « zovu se Hrvati » (70). Tu je Kačić istovjetovao « hrvatsko kraljevstvo » s kraljevinom Hrvatskom i Slavonijom, dotično s Bijelom Hrvatskom, u kojemu je opsegu staru hrvatsku državu opisao Ivan Lučić u svom djelu *De regno Dalmatiae et Croatiae,* koje je Kačić sigurno poznavao i čitao.

Prema Kačiću Hrvati žive i južno od Cetine, u Crvenoj Hrvatskoj. Slijedeći Popa Dukljanina Kačić prišutno spominje razdiobu staroga hrvatskoga kraljevstva na Duvanjskom polju za kralja Budimira na primorske i zagorske zemlje, te primorske zemlje na Bijelu i Crvenu Hrvatsku (71). Po Kačiću Bodin, kralj Crvene Hrvatske od Neretve do Drima, vla-

(69) « Dogje ... s vojskom u Liburniju aliti zemlju rvatsku »; A. Kačić Miošić, *Korabljica* (Venezia 1760) 358; T. Matić, *Djela A. Kačića Miošića, knjiga II. Korablijca*, Stari pisci hrvatski 28 (Zagreb 1945) 229.

(70) « Hrvatsko kraljevstvo uzdržaše pod sobom mnoge države, to jest: Karintiju, Stiriju, Liku, Krbavu i svu donju Dalmaciju od Istre do Cetine. I sve ove države bihu vladane od bana oliti duka hrvatski, koji se mnogokrat kralji zovijahu, budući puno puta bili ne samo od rečenih banovina gospodari, nego li jošter i od sve Bosne do vode Dunaja. I svi oni, koji bihu njima podložni, zovu se Hrvati i zarad zemlje Kroacije oliti Hrvatije ... ». *Razgovor ugodni,* izd. 1656, str. 203 sl.; izd. 1942, str. 232.

(71) « Na 756. Okolo ovoga vrimena kraljeva je u Dalmaciji i rvatskoj zemlji Budimir, kralj sveti, i ovi je razdijelio svoje kraljevstvo u dile i banovine ... ». *Korabljica,* izd. 1760. str. 413; izd. 1945, str. 265.

dao je Dalmacijom (primorski romanski gradovi) i hrvatskom zemljom (72). Kačiću su Dubrovčani, Perastani i Kotorani Hrvati (73). I u *Razgovoru ugodnomu* i u *Korabljici* on je zabilježio, da su Hrvati polovicom 7. stoljeća došli sa sjevera u Dalmaciju i tu se stalno nastanili (74). U 7. stoljeću Dalmacija je obuhvatala zemlje do Drine, a u Kačićevo doba imala je današnje značenje i obuhvatala je sve zemlje od Kvarnerskih otoka do Crne Gore. Sav taj prostor prema navedenomu Kačićevu svjedočanstvu bio je domovina Hrvatâ, stalna i neprekinuta od polovice 7. stoljeća, kada su došli u te krajeve, do druge polovice 18. stoljeća, kada je Kačić pisao svoja djela.

Premda su dakle Kačiću granice « naroda slovinskoga »: « od mora latinskoga ... do Baltika ledenoga » (75), on ipak zna i za užu kulturnu i narodnu zajednicu hrvatsku, koja se prostire od Istre do Albanije i od Jadranskoga mora do Drave i Dunava na sjeveru i Drine na istoku. On u toj hrvatskoj narodnoj zajednici živi s njom osjeća i za nju radi. Kačić posvećuje drugo izdanje *Razgovora*

---

(72) « Na 1100 ... kralj Bodin isto je vrime kraljevao u Dalmaciji i rvatskoj zemlji ». *Korabljica,* g. 1760, str. 420; izd. 1945, str. 270. Ovim je Kačić g. 1760 ispravio svoju tvrdnju o Bodinovu srpstvu, koju je prema nekoj kronici bio unio g. 1756, u *Razgovor ugodni,* str. 8 (gl. izd. 1942, str. 115).

(73) Gl. T. Matić, *Razgovor ugodni,* str. 584 sl.; *Korabljica,* izd. T. Matića, str. 268 sl., te dolje, bilj. 80.

(74) « Na 640. Dogjoše Rvati od gore Babine (najveći vrhunac u karpatskim Tatrama) u Dalmaciju i istiravši stare pribivaoce slovinske rvatsku naseliše zemlju, a prozvaše se Rvati od njihova bana komu Ravat ime biše ». *Korabljica,* izd. 1760, str. 411; izd. 1945, str. 264; *Razgovor ugodni,* izd. 1942, str. 113.

(75) Druga poskočnica, *Razgovor ugodni* 1759, str. 106.

ugodnoga g. 1759 « knezu Luci Ivanoviću iz Dobrote od Buke Kotorske » (76), dakle Hrvatu iz najjužnijih hrvatskih krajeva. Dvije pjesme « od vitezova ungarski i hrvatski » Kačić prikazuje: « prisvitloj gospodi zagrebskoj za srčene ljubavi i vikovičnju uspomenu » (77). Njegove prijateljske i književne veze sa svećenicima i drugim Hrvatima po cijeloj Dalmaciji te u Bosni i Hercegovini poznate su iz njegova života. Kačić sam u « Najposlidnem razgovoru starca Mjelovana z bratom štiocem » spominje te veze, « kadno se z guslam skitaše od Skadra do Zadra, od Mostara do Kotara » (78).

O današnjoj istaknutoj, najjužnijoj tvrđavi hrvatstva, Boki Kotorskoj, Kačić na tri mjesta ovako pjeva:

« Ej Kotore, gnizdo sokolovo,
Na visokoj grani savijeno.
— — — — — — — —
Svijeno je na jeli zelenoj,
Ter pokriva Buku od Kotora,
Kojano je dika od Rvata » (79).

Da su se Boko-Kotorani osjećali Hrvatima, svjedoči nam već navedena pjesma kotorskoga vlastelina Mara Dragovića, dotično isusovca Marina Drage u čast Bartula Kašića. To potvrđuje početkom 17. stoljeća Timotej Cisilla (80). Hrvatstvo se Bokeljâ očituje i u zanosu Peraštanâ g. 1654 prema hrvatskom

---

(76) *Razgovor ugodni* 1759, str. 97.

(77) *Razgovor ugodni* 1942, str. 457.

(78) *N. dj.*, str. 614.

(79) *N. dj.*, str. 51, 584 sl.

(80) S. Vulović, *Tko su bili starosjedioci Boke Kotorske,* Zagreb 1892; V. Murvar, *Hrvatska i Hrvati* 23.

banu Petru Zrinskomu, kojima je on darovao svoju sablju na uspomenu, koju su Peraštani čuvali kao narodni amanet (81). Hrvatski karakter Boke opažali su i Evlija Čelebija g. 1664 i ruski stolnik P. A. Tolstoj g. 1698 (82). Za vrijeme hrvatskog narodnog preporoda u drugoj polovici prošloga stoljeća glavni je pokret za ujedinjenje Dalmacije s Hrvatskom dolazio upravo iz Boke Kotorske (83).

Dugi red hrvatskih književnika iz Crvene Hrvatske, koji ističu svoje hrvatsko ime, zaključimo s fra Lovrom Šitovićem iz Ljubuškoga u Hercegovini. On je bio jedan od najsvjesnijih Hrvata prije modernog nacionalizma. On govori o hrvatskom narodu, hrvatskom jeziku, hrvatskim glagolima i hrvatskim rijekama. U Predgovoru svojoj gramatici latinsko-ilirskoj (Mleci 1713) uz bok drugih naroda: Francuza, Španjolaca, Talijana, Nijemaca i Madžara stavlja on i Hrvate. Obraćajući se mladeži bosanske provincije, koja se okupljala iz Dalmacije, Hercegovine, Bosne, Slavonije i Bačke, on im dovikuje: « Mi Hrvati » (84). Prelazeći preko državnih i pokrajinskih

---

(81) Gl. Vl. Koščak, *Korespondencija dubrovačke vlade s Nikolom Frankopanom i Petrom Zrinskim,* u *Zbornik Hist. instituta JA* I (Zagreb 1954) 197.

(82) Gl. dolje, str. 312-14.

(83) Gl. P. Butorac, *Boka Kotorska od najstarijih vremena do Nemanjića,* Split 1927; Isti, *Boka Kotorska prema narodnom pokretu u revolucionarnoj god. 1848,* Rad JA 260; Isti, *Boka Kotorska,* u *Hrv. Enciklopediji* III (Zagreb 1942) 17-22.

(84) « Pripogliubglenom sctioczu ... Jurie tebi ocito, da mnozi narodi to iest, Franczezi, Spagnoli, Italianczi, Nimczi, Ungari etc. lascgne nauce grammatiku, nego mi Hrvati ... istomacili declinatione imenah i conju(g)atione verbah harvatski ... ». *Grammatica latino illyrica* ... juventuti illyrice studiose accommodata a Padre F. Laurentio de Gljubuschi, Ord. Minor. S. Francisci de Observantia, Venetiis MDCCXLII apud B. Occhium, str. 1.

podjela, koje su tada bile na snazi, Šitović na cijelom prostoru od Jadrana do Dunava i Drine ne vidi nego jedan narod, kojega su članovi: « mi Hrvati ».

U spjevu *Pisma od pakla,* koju je Šitović « na hrvatski jezik » skitio, pjeva on:

> « U Makarskoj premda je pisana
> Vazdi želim da bude pivana,
> — — — — — — — — —
> Razumi se, onizim pukom,
> ki govore harvatskim jezikom » (85).

Još samo spomenimo fra Filipa Grabovca (1695-1775), mlađega suvremenika i učenika fra Lovre Šitovića. U svom pjesničkom prvijencu: *Ljubezno ponukovanje jednoga brižnoga Dalmatinca časnicima hrvatskoga naroda u službi Privedroga Principa svrhu započetoga zla običaja odbacivanja junačke narodne odjeće njihovih slavnih pradjedova,* što ga je u Veroni 1729 objelodanio, Grabovac hvali vojvodu Kumbata, koji se drži starih hrvatskih običaja, kudi druge časnike, koji se povode za tuđincima i gube svoju narodnu svijest. On pjeva:

> « Štogod Princip imade vojvoda
> Od Harvacke ruke i naroda;
> Neimade boljega Hrvata.
> Nad vojvodu Antuna Kumbata.
> Od liepa mista iz Kaštela.
> Njega štuju mletačka vlastela;
> Za vrsna ga drže i poznaju
> Što zapita, to Kumbatu daju.

---

(85) Gl. gore, bilj. 17.

U njem neima nikakve oholosti,
Već dobrote i svake milosti,
Začina je ostalih vojvoda,
Lipa dika hrvatskog naroda.
Prolio bi krvcu za Hrvata,
Svak Kumbata želi kao brata.
A ostale neboge vojvode
Kako koje Taliju prohode,
Učine se oni talijaši
Ter govore: mi nijesmo naši!
Kose briju, a peruke diju,
Kalpak psuju, a klobuke viju ...
Na lacmansku sve je obraćeno.
Pogrdiše zemlju Dalmaciju,
Tu hrvatsku dragu provinciju:
Zemlje, grade, sela i varoše ... » (86).

(86) Po Zlatovićevu prijepisu u *Nadi* (Split 1883) br. 1, str. 9; J. Jelenić, *Bio-Bibliografija franjevaca Bosne Srebreničke* I (Zagreb 1925) 102-104.

XIV

ZAPAŽANJA STRANIH PUTOPISACA O HRVATSTVU CRVENE HRVATSKE

1. - Rajmund de Agilles g. 1096-1097

Prvi strani pisac, koji je g. 1096-97 proputovao cijelom Hrvatskom i o tome zabilježio svoje utiske, bio je podijski kanonik Rajmund de Agiles iz Francuske. On je pratio onu skupinu križara prve križarske vojne, koju je vodio Rajmund Tuluški iz južne Francuske preko sjeverne Italije, Istre, cijele Hrvatske do Drača i dalje do Sv. Zemlje. Polovicom prosinca g. 1096 križari su ušli u Hrvatsku kod Rijeke i putujući 40 dana hrvatskim zemljama stigli su koncem siječnja g. 1097 u Skadar, gdje su našli hrvatskoga dukljanskog kralja Bodina.

O putu križara kroz Hrvatsku Rajmund de Agiles vodio je putne bilješke i to je unio u svoje djelo *Povijest Francuzâ, koji su zauzeli Jerusalem.* U tom sažetom i kratkom opisu Rajmund šest puta spominje ime zemlje « Sclavonia », a pet puta ime žitelja « Sclavi ». Njemu je « Sclavonia » zemlja, koja započinje od Istre i svršava između Skadra i Drača. Ta je zemlja svoja i nezavisna od drugih zemalja. U toj zemlji žive samo jedan narod, « Scla-

vi », koji stanuju na cijelom prostoru od Istre do Skadra (1).

O tom nitko ne sumnja, da se zapadni dio « Sclavonije » Rajmunda de Agiles zvao Hrvatska, dotično kraljevina Hrvatska i Dalmacija (2), koja je stvarno bila istovjetna s Bijelom Hrvatskom Popa Dukljanina. « Sclavi », narod, kojega Rajmund nalazi u zapadnom dijelu « Sclavonije », bili su Hrvati. Do tih godina nije bilo pomicanja među slavenskim narodima na slavenskom jugu, pa su svi « Sclavi » Rajmunda de Agiles između Cetine i Raše u Istri bili čisti Hrvati. Ako pak Rajmundu de Agiles u zapadnom dijelu zemlje izraz « Sclavonia » znači Hrvatsku, a naziv « Sclavi » označuje Hrvate, ti izrazi moraju imati isto značenje i u južnom dijelu « Sclavonije ». Bilo bi naime protiv svih povijesnih pravila tvrditi, da Rajmundu de Agiles izraz « Sclavonia » jednom znači Hrvatsku, a drugi put koju drugu zemlju; ili da mu naziv « Sclavi » jedamput naznačuje Hrvate, a drugi put Srbe ili koje druge bezimene Slavene. Pametan i

---

(1) « ...Sclavoniam ingressi multa dispendia itineris passi sunt ... a Sclavis ... impetum in Sclavos fecit; ... cumque ... Sclavi ... Quadraginta etenim fere dies in Sclavonia fuimus ... voluit Deus exercitum suum transire per Sclavoniam ... Tandem post multa laborum pericula apud Scodram ad regem Sclavorum pervenimus ... Hactenus de Sclavonia. Venimus Durrachium ... ». Raimundus de Agiles, *Historia Francorum, qui ceperunt Jherusalem*; Bongars, *Gesta Dei per Francos* I (Hanoviae 1611) 139 sl.; *Recueil des Historiens des Croisades, hist. occid.* III (Paris 1866) 253 sl.; Rački 461-463. Gl. srodni opis prolaza kroz Hrvatsku kod Vilima Tirskoga gore IX, bilj. 1. – O R. de Agiles gl. N. Jorga, *Les narrateurs de la première Croisade* (Paris 1928) 1-16; M. Manitius, *Geschichte latain. Literatur des Mittelalters* III (München 1931) 415 sl.

(2) Gl. Vj. Klaić, *Regnum Croatiae et Dalmatiae (1059-1359)*, u *Sveslavenski zbornik* (Zagreb 1930) 79-89.

pošten čovjek mora u jednom spisu izraze uvijek upotrebljavati u istom smislu, jer bi inače njegovo djelo postalo nerazumljivo i dvosmisleno. Prema tome i R. de Agiles, koji je bio dobar i trijezan čovjek, kako se vidi iz njegova djela, upotrebljavao je nazive « Sclavonia » i « Sclavi » uvijek u istom smislu. Dosljedno, kada mu navedeni izrazi na zapadu označuju Hrvatsku i Hrvate, to mu isto moraju naznačivati i na jugu zemlje « Sclavonije ». Rajmund de Agiles svjedoči nam dakle, da su Hrvati u 11. stoljeću živjeli zapadno i južno od Cetine, od Istre do Drača, na cijelom prostoru, koji njegov mlađi suvremenik, domaći pisac Pop Dukljanin, nazivlje zapadnom ili Bijelom Hrvatskom i južnom ili Crvenom Hrvatskom.

2. - Abu Abd. Muhamed Ibn Idris g. 1154

Drugi opis sredovječne Hrvatske imamo u najznamenitijem zemljopisnom djelu srednjega vijeka, koje je napisao arapski geograf Abu Abdallah Mahommed Ibn Idris (o. 1099-1166) (3). Namisao za pisanje ovoga djela došla je od Rogera II, kralja Sicilije (1130-1154), koji je htio sastaviti vjeran opis cijeloga tada poznatog svijeta. Roger je povjerio jednomu od svojih ministara, da tu stvar privede kraju uz suradnju učenih Arapa i zapadnjaka, koji su boravili na njegovu dvoru. Rad je trajao punih 15 godina. Bili su proučeni stari geo-

---

(3) O životu Idrisovu gl. *The Encyclopaedia of Islam* II (Leyden & London 1927) 451 sl.

grafi, osobito Ptolemej Aleksandrijski i Orozij, te mnogi arapski geografi i putopisci. Ali kako su se u opisima pojedinih zemalja nalazile razlike kod raznih pisaca, to je Roger naredio, da se po cijelom njegovu kraljevstvu potraže ljudi, koji dobro poznaju pojedine zemlje i koji su tamo osobno putovali. Na osnovu svega, što se na ovaj način utvrdilo kao istinito, Roger je dao nacrtati sve zemlje cijeloga tada poznatoga svijeta na srebrene ploče u sedam odsjeka, kako su arapski geografi tada dijelili svijet. Hrvatske zemlje, dotično istočna obala Jadranskoga mora, bila je ucrtana u petom odsjeku svjetske mape Rogera Sicilskoga.

Da bi se riječima rastumačilo ono, što je bilo ucrtano na srebrenim zemljovidnim pločama, napose da bi se upotpunilo ono, što se na pločama nije moglo izraziti, Roger je naredio učenomu Arapu Abu Abd. Moh. Ibn Idrisu, svomu tajniku, da napiše zemljopisno djelo, kojemu je Idris prema želji kraljevoj dao naslov: *Izlet onoga, koji se naslađuje putovati svijetom* (4).

Idris se dao s velikim oduševljenjem na posao i do konca ševala 548 po H. (= 17. siječnja 1154) napisao je djelo, kako je to sam zabilježio u uvodu. Četrdeset dana poslije toga umro je Roger II († 26. II. 1154), pokretač djela i mecena Idrisov.

O Hrvatskoj i narodu Hrvata Idris govori pet puta u svom djelu. U samom uvodu na početku djela spominje, da se uzduž istočne obale Jadran-

(4) « Nuzhat 'al muštak fi ihtirak 'al afak ». Na početku arapskoga teksta objelodanjena od M. Amari - C. Schiaparelli, *L'Italia descritta nel « Libro del re Ruggero » compilato da Idrisi*, Roma 1883.

skoga mora, koje on zove, po tada najjačoj morskoj sili na Jadranu, « Mletačko more », prostiru dvije hrvatske države: « država Hrvatska i Dalmacija i država Isklavonija » (5). Pri koncu drugog odjeljenja petog odsjeka spominje ukratko Hrvatsku, koju nazivlje i Dalmacijom (6). Na početku trećega odjeljenja petoga odsjeka nabraja imena svih hrvatskih primorskih gradova od Istre do Drača (7), a malo dalje opet spominje Hrvatsku, koju nazivlje i Dalmacijom (8). Glavni opis hrvatskih zemalja, najprije kopnene Hrvatske, pa hrvatskih otoka, napisao je Idris u istom odjeljenju i odsjeku na stranici 88. arapskoga teksta u rimskom izdanju Amari-Schiaparelli.

Idris je mnogo putovao, ali nije zabilježio, da li je prolazio hrvatskim zemljama. Kako su njegovi opisi hrvatskih gradova veoma živi i zorni, iako kratki i sažeti, to moramo reći ili da je pisac sam putovao hrvatskim zemljama ili da je prepisao izvješća očevidaca i dobrih poznavalaca hrvatskih zemalja.

Idris u svom djelu Hrvate zove « Sakalibah », prema nazivu « Sclavi », « Sclavinoi », kako su Hrvate u to doba zvali Bizantinci i Zapadnjaci. Hrvati (« Sakalibah ») mu stanuju u Senju, u « Kastilskah »,

(5) « ... Wa min hunake yan' atifu rifuhu radžia'n ma'ššarki 'ala biladi Grvasija(h) wa Dalmasija(h) wa biladi Isklav.nija(h) ila en jettesila bi'l bahri'ššami min hajthu ibtedea ... ». Arapski tekst str. 11 sl. kod Amari - Schiaparelli, *n. dj.* talijanski prijevod 12.

(6) Gl. gore, str. 127, bilj. 149.

(7) Gl. arapski tekst kod Amari - Schiaparelli, *n. d.* 83, tal. prijevod 99.

(8) Gl. gore, str. 127, bilj. 149.

u Biogradu na Moru, u Stonu, na prostoru između Kotora i Bara. Istina, Idris izričito veli, da je Dubrovnik « zadnji grad Hrvatske », naime kraljevine Hrvatske i Dalmacijâ, koja je u to doba stala u personalnoj uniji s Ugarskom (9), ali on isti etnički narod (Sakalibah) nalazi između Kotora i Bara u Dukljі, kojega je našao u zapadnoj Hrvatskoj: u Senju, Biogradu i u Stonu. Zemlji od Dubrovnika do Drača Idris daje naziv « Isklavonija », jer je ta zemlja u njegovo doba činila posebnu hrvatsku kraljevinu Crvenu Hrvatsku. Da čitatelju bude jasno, da na istočnoj strani Jadrana postoje dvije hrvatske nezavisne države, Idris im daje dva različita imena. Zapadnu državu zove prema već od prije prihvaćenom nazivu « Hrvatska i Dalmacija », a južnoj hrvatskoj državi daje naziv « Isklavonija » prema uobičajenomu imenu Hrvata u Italiji « Sclavi » ili po grčkom nazivu « Sklavinoi », « Sklavonia ».

Idrisov opis hrvatskih zemalja u trećem odjeljenju petog odsjeka, str. 70 i 88-91, navedenog arapskoga izdanja u hrvatskom prijevodu glasi ovako:

« Lovrana ('al' Wranah) je veliki grad dobro napučen i bogat ... To je zadnji primorski grad zemlje Akvileje ... » (10).

« Na zemlje Akvileje, o kojima smo govorili, nadovezuju se zemlje Hrvatske, zvane Dalmacija,

(9) Gl. Šišić, *Povijest Hrvata* 635-650; Isti, *Povjest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića* I (Zagreb 1944) 5-47; A. Dabinović, *Hrvatska državna i pravna povijest* (Zagreb 1940) 91-104; F. Preveden, *A History of the Croatian People* I (New York 1955) 93-99.

(10) Amari - Schiaparelli, *n. dj.* arapski tekst 70, tal. prijevod 84.

o kojima ćemo govoriti na njihovu mjestu u slijedećem odsjeku, ako nas Svevišnji pomogne ... » (11).

« Bakar je prvi grad države Hrvatske, koja se zove Dalmacija, a prostire se uz ovo more. Bakar je lijep i napučen grad. Od Bakra do Lubarah, velikoga i napučenoga grada, koji leži na padini jednoga brda, ima 16 milja. Od Lubarah do Senja ima 30 milja. To je lijep i veoma bogat grad. Njegovi su stanovnici Hrvati (Sakalibah), koji imaju na moru veliki broj lađa. Od Senja do Kastilskah ima 15 milja. Stanovnici su mu Hrvati (Sakalibah). To je manji grad s malim brojem lađa. Od ovoga grada do Maskalah, u kojemu žive Dalmatinci (Dalmatijjine), ima 20 milja. Od ovoga do Arns-a ima 15 milja. Grad je srednje veličine, napučen je Dalmatincima, a ima brojne lađe. Od ovoga grada do grada Sattu 30 milja. I u njemu stanuju Dalmatinci, koji imaju veliki broj ratnih lađa. Od Sattu do Nuna, koji drugi zovu Nins, 20 milja. Nin je grad velik, lijep i glasovit, podignut na mjestu, koje se lako brani. Od Nina do Zadra, grada s dalmatinskim pučanstvom i s veoma prostranim zemljištem, gdje kulture raslinstva i loze slijede bez prestanka. Leži na prijatnom mjestu na obali morskoj, tako da valovi udaraju o gradske zidine. Od Zadra do Biograda 30 milja. To je grad, kojega su stanovnici Dalmatinci i Hrvati; jedan od glavnih gradova rimskoga carstva. Njegovi su stanovnici vrijedni. Od Zadra do Šibenika 20 milja. Grad Šibenik je lijep i velik s mnogo obradive zemlje. To je cilj, kojemu hite mnogobrojni trgovci. Stanovnici

(11) Gl. gore, str. 127, bilj. 149.

ovoga grada putuju po kopnu i po moru. Od Šibenika do Wawguri, koji drugi zovu Lugaru, 50 milja. Znamenit je grad: jedan od najljepših i najutvrđenijih gradova. Pučanstvo je dalmatinsko: ljudi koji običavaju mnogo putovati i zalaziti svukuda. Oni imaju mnogo bojnih lađa. Od ovoga grada do Trogira, koji drugi zovu Truguri ima 6 milja. U njemu stanuju Dalmatinci, koji se bave gradnjom, ratnim pohodima i putovanjima. Od Trogira do Splita (Isbalto) 12 milja. Stanovnici su Splita Dalmatinci. To je grad jako napučen, veoma velik, s mnogo trgovine i velikih zgrada. Sve su ulice ovoga grada popločane lijepo istesanim kamenom. Oni imaju mnogo ratnih lađa. Od Splita do Stona (Stigu) 25 milja. Pučanstvo je hrvatsko (Sakaliba'h). Ti stanovnici imaju velika poduzeća i velike zgrade jednu do druge. Imaju znatan broj lađa. Od Stona do Dubrovnika, kojega drugi zovu Ragusa, 30 milja. Stanovnici su Dalmatinci, koji imaju velik broj ratnih lađa. Oni su vrijedni i izdržljivi. Ovo je zadnji grad Hrvatske.

Od Dubrovnika do Kotora, koji zovu također Kadzaro, 20 milja. Lijep i jako napučen grad. Stanovnici su mu Dalmatinci: poznati ratnici i putnici. Imaju mnogo lađa. Od Kotora do Bara sve je stanovništvo hrvatsko (Sakaliba'h), 30 milja daleko. To je velik napučen grad, poznata vojnička osnovica. Od ovoga do Ulcinja ima 70 milja. Taj je grad nastanjen Dukljanima i jedan je od glavnih gradova Isklavonije ... » (12).

(12) « Wa medinetu 'l Bakari hije awwalu biladi Grvasija elleti tusemma Dalmasija wa hije ala 'l bahri ... Wa minha ila Ragus, wa turwa Ragusa(h), thelathune milen, wa ehluha Dalmatijjune. Wa lehum merakibu gazwanijjetun, wa hum endzadun, dziladun. Wa hije aakhiru biladi Grvasija(h) ... ». AMARI - SCHIAPARELLI, *n. dj.* 88-90; tal. prijevod 106-108.

« ... U ovom Venecijanskom moru nalazi se otok Osor, koji je blizu kopna tako da između ovoga i najbliže točke otoka ima 8 milja. Otok je dug 20 milja a širok 12 milja. Jako je napučen. Tu stanuje knez i biskup. Od ovoga do otoka Cresa ima 5 milja, a između otoka Cresa i kopna 6 milja. On je velik, jako naseljen, dulji je nego širi, budući da mu je duljina oko 60 milja, a širina 25 milja. Tu je knez i biskup. Od njega do otoka Raba 6 milja. (Rab) leži nasuprot planinama Hrvatske, a između njega i kopna ima 12 milja. Duljina mu je oko 30 milja a širina 18 milja. I tu je knez i biskup. Od ovoga do otoka Paga 4 milje. Leži nasuprot Nina, 4 milje od kopna. Dug je oko 20 milja, a širok 10 milja.

Svi ovi otoci, o kojima smo govorili, jako su napučeni i čine sastavni dio zemlje Hrvatske » (13).

3. - Ivan Solmski g. 1444

Slične nazive upotrebljava i Ivan Solmski u svom *Opisu hodočašća na sv. Grob,* g. 1444. Tu

(13) « ... Wa minha ila dzezireti Arba sittetu emjalin. Wa hije quddame dzibali Grvasija(h)... Fa hadzihi 'l dzezairu 'l medzkuuretu džumletuha 'amiretum wa hije min iqliimi Grvasija(h) ». AMARI - SCHIAPARELLI, *n. dj.* 90; tal. prijevod 109. – Prijepis Idrisovih ulomaka arapskoga teksta latinicom i hrvatski prijevod učinio je dobar poznavalac arapskoga jezika, bosanski Hrvat gosp. Kemal I. Avdić, koji sada živi u Chicagu, USA. Na učinjenoj usluzi i ovdje se gosp. Avdiću najtoplije zahvaljujemo.

on veli za Dubrovnik: « Bogata i jaka država Dubrovnik leži u Slavoniji, jednoj pokrajini kraljevstva Hrvatske » (14).

A sada prijeđimo na putopisce novijega doba, napose one 16. i 17. stoljeća, kada je najslabije ispitana prošlost slavenskih naroda na jugu Evrope.

4. - Evlija Čelebija g. 1664

Na prvome mjestu valja spomenuti turskoga putopisca Evliju Čelebiju. On je u Carigradu rođen g. 1511, a umro je g. 1679. Punih 40 godina Evlija je putovao tadašnjim turskim carstvom i nekim okolnim zemljama. Više puta prošao je sve hrvatske zemlje i dulje je vremena boravio u Bosni i Hercegovini. Bio je i u Zagrebu i u Čakovcu kod hrvatskoga bana Zrinskoga, zatim u Dalmaciji, Slavoniji i Bačkoj. Svoje doživljaje i opažanja na putu Čelebija je opisao u deset knjiga svoga *Putopisa* (Sejahatname) ili *Kronika putnika* (Tarikhi Sejjah). Djelo je izdano u Carigradu g. 1897-1938 (15).

U proljeće g. 1664 išao je Čelebija u Dubrovnik kao izaslanik hercegovačkoga namjesnika Suhrab Mahmed paše. Tom je prilikom proputovao čitavu

---

(14) « ... reicher und mächtiger Statt Ragusa liegt in Sclavonia, einer Provinz des Königsreiches Croacie ». Jo. GRAF ZU SOLMS, *Beschreibung der Meerfahrt zum hl. Grab*, nav. P. MATKOVIĆ, *Putovanja po Balkanskom poluotoku*, u *Rad JA* 42, str. 177.

(15) O životu i djelu Evlije Čelebi gl. J. H. MORDTMANN, *Ewliya Čelebi*, u *The Encyclopaedia of Islam* II 33 sl.; F. SPAHO, *Hrvati u Evlija Čelebijinu putopisu*, u *Hrvatsko Kolo* XII (Zagreb 1932) 41-50.

južnu Dalmaciju. Opisujući te krajeve Čelebija kaže, da čine veliku većinu stanovnika u Hercegnovomu: Arnauti, Bošnjaci i Hrvati (16). Pod imenom Arnauta Čelebija je mogao misliti i na etničke Albaneze, ali i na Hrvate, stanovnike Boke Kotorske, koja se u to doba zvala « Donja Albanija ». Bošnjaci su mu doseljenici iz Bosne i Hercegovine. Za ove na drugome mjestu veli, da govore hrvatski i prema tome da su Hrvati (17). Čelebija naime istovjetuje bosanski i hrvatski jezik (« Jezik bošnjačkog i hrvatskog naroda ») (18). Smisao te njegove rečenice jasno se razabire u knjizi VI, gdje govori o Bošnjacima u Sigetu, za koje kaže, da ispravno i lijepo govore madžarski i hrvatski (19). Naravno, Bošnjacima nije bio materinski jezik madžarski nego hrvatski. Ako Čelebija pod Arnautima razumije etničke Albaneze, tada su mu Arnauti i Bošnjaci doseljenici, a Hrvati starosjedioci u Hercegnovomu.

Evlija Čelebija nadalje priča, kako je za njegova putovanja po Dalmaciji pošla turska vojska iz Risnja, da upokori odmetnike u planinama Pive i Nikšića. Vojničkom pohodu priključio se i Evlija. Najprije su stigli u nahiju Pivu. Tu Čelebija primjećuje, da su to sve « čisti, pravi Hrvati », koje on nazivlje dušmanima (neprijateljima) (20). U današnjoj dakle Crnoj Gori, u kraju Pive, Čelebija je polovicom 17.

---

(16) *Sejahatname* V 454; SPAHO, *n. dj.* 48.

(17) *N. dj.* V 435, SPAHO 44; V 490, SPAHO 46.

(18) « ... Jezik bošnjačkog i hrvatskog naroda ... Narod ovoga kraja svijet zove Bošnjacima. Ali im je draže, ako im se kaže "Bosanci" (Bosnavi) ... ». *Sejahatname* V 439; SPAHO *n. d.* 44.

(19) SPAHO *n. dj.* 49.

(20) SPAHO, *n. dj.* 49.

stoljeća našao « čiste, prave Hrvate ». Po imenu i osjećaju Hrvate je našao i u Hercegnovomu, a to je sredina primorske obale negdašnje južne ili Crvene Hrvatske.

5. - P. A. Tolstoj g. 1698

Malo poslije Čelebije proputovao je južnom Dalmacijom i ruski stolnik P. A. Tolstoj. On je g. 1697 i slijedeće putovao Italijom na Maltu. God. 1698 zašao je i u Dalmaciju i putujući od Korčule do Dubrovnika našao je, da je Dalmacija naseljena Hrvatima (21). On dalje putuje Bokom Kotorskom od Hercegnovoga do Perasta, pa kaže da su primorski brjegovi, kraj kojih prolazi, naseljeni Hrvatima (22). Tek u Perastu čuje prvi put za Srbe, koji se nedavno doseliše iz turskoga carstva u Boku Kotorsku (mletačku Albaniju) (23). Tolstoj pođe u

(21) « V Dalmacii ... Raguzane ... govorjat vse slavjanskim jazikom, a italijanskoj jazik vsê znajut, i nazivajutsja Hervati, vêru deržat rimskuju ». *Putešestvije v Italiju i na o. Maltu stol-nika P. A. Tolstago v 1697 i 1698 godah*, izdao N. A. Popov u *Atenei* 1850, nr. 7 i 8; prikaz sa izvacima: A. Pipin, *Obzor ruskih izučenij Slavjanstva*, u *Vestnik Evropi* 137, godina XXIV (1889) 173-175. Ova dva djela nijesam mogao dobiti u Americi i citiram ih prema Vj. Klaić, *Hrvati i Hrvatska* (Zagreb 1930) str. 51 sl.

(22) « ... Otpravivši s' daljeje Kastel Nuovo (Herceg-novi u Boci) ... dalše put ležal mimo beregov, zaselennih Horvatami, do Perasti albanskom knjažestvê ... ». Klaić, *n. dj.* 52.

(23) Da su pravoslavni iz Srbije došli za Kandijskoga rata (1645-1669) u Boku Kotorsku, svjedoči i peraški opat A. Zmajević prema izvješću na sjednici sv. Kongr. de Propaganda, 4. IX. 1663: « ... quelli, che nella presente guerra son calati di Servia nelle riviere di Dalmatia ... ». D. Mandić, *Acta Hercegovinae* I (Mostar 1934) 173.

Risan, da traži te Srbe pravoslavne, svoje istovjernike, i nađe, da su se oni odijelom i običajima mnogo prilagodili starom hrvatskom pučanstvu, od kojih ih dijeli samo vjera (24).

I ruski dakle putopisac P. A. Tolstoj, koji sigurno nije imao nikakvih posebnih simpatija prema Hrvatima, svjedoči, da se koncem 17. stoljeća stanovništvo dubrovačke republike i Boke Kotorske osjećalo hrvatski i zvalo se Hrvatima. Teritorij pak dubrovačke republike i Boka Kotorska činili su bitni dio primorja Crvene Hrvatske.

(24) « Do Perasti albanskom knjažestvê; v gorodê i v okrestnih poselenijah živut Turki i okolo mnogo Serbov grečeskoj vêri. A tê Serbi pod deržavaju Venetskoju, nedavno izbêžali ot ruk prokljatih Busurmana (Musulmana) ot deržavi tureckago sultana; i živut smežno s tureckimi gorodami i derevnjami. Te Serbi ljudi voennie, podobjatsja vo vsem donskim Kazakam, govorjat vsê slavjanskim jazikom, platje (odijelo) nosjat hervatskoje; ženi ih i dočeri (kćeri) vo vsem podobni hervatskim ženam, v platje i v obiknostjah, i zazor ot mužeska pola imêjut i skrivajutsja. Tê Serbi ... k moskovskomu narodu zêlo privêtni i počitatelni ». Klaić, *n. dj.* 52.

XV

HRVATSKA PREDAJA U CRNOJ GORI

Današnja Crna Gora zvala se u srednjem vijeku Duklja, zatim Zeta po istoimenoj rijeci, a od polovice 15. stoljeća poprima današnje ime Crna Gora (1). Sredovječnu Duklju naselili su Hrvati kod svoga dolaska na jug za cara Heraklija (610-641) i ona je ostala isključivo hrvatska zemlja do polovice 12. stoljeća. Iz početka bila je sastavni dio velike hrvatske države od Istre do Albanije (2), naravno s dosta jakom plemenskom samoupravom prema iskonskom društvenom i državnom uređenju Hrvatâ.

---

(1) « Črna Gora » spominje se u darovnici kralja Milutina manastiru sv. Nikole na Skadarskom jezeru oko g. 1296 (A. V. SOLOVJEV, *Odabrani spomenici* 68 br. 43). God. 1348, navodi se « Stipcho Balsich de Cerna gora » (JIREČEK, *Die Romanen* II 8). God. 1435, spominju se vlaška zimovališta nedaleko od Kotora: « Catuni Cernagore » (LJUBIĆ, *Listine* IX 82). God. 1494, « jeromonah Makarije ot Cr'nie Gori povelenjem Gjurgja Crnojevića » tiska Osmoglasnik u Cetinu (J. BADALIĆ, *Inkunabula u narod. rep. Hrvatskoj*, Zagreb 1952, 159 br. 818). God. 1496 i 1498, mletački ljetopisac Sanudo spominje Crnu Goru, Montagna Negra (*Arhiv za pov. jug.* V 3, 15). Skenderbeg Crnojević, turski namjesnik g. 1514-1528, potpisuje se: « sandžak' crnogorskij, vsoi dioklitianskoi zemli gospodin' » (JIREČEK - RADONIĆ, *Istorija Srba* II 194). Gl. također G. GELCICH, *La Zedda e la dinastia dei Balšidi* (Spalato 1899) 194; *Hrv. Enciklopedija* IV 116 i 121 sl.

(2) Gl. gore, str. 17-65, te D. MANDIĆ, *Hrvatski sabor na Duvanjskom polju god. 753*, u *Hrv. Revija* VI (Buenos Aires 1957) 12-19.

Kada su polovicom 11. stoljeća u središtu stare hrvatske države, u Bijeloj Hrvatskoj, nastale dinastičke borbe, Duklja se za bana Dobroslava, kojega neki izvori zovu Stjepanom Vojislavom, počela osamostaljivati. Njegov sin Mihajlo, kojega bizanski izvori zovu « vladaocem onih, koji se zovu Hrvati », priznavao je vrhovnu vlast Krešimira IV (3), ali nakon njegove smrti nije priznao njegove nasljednike kralja Slavca ni kralja Zvonimira, nego je od Bizanta ishodio, oko g. 1077, za se kraljevsku krunu (4). Tim je stvorena na jugu potpuno samostalna država Crvene Hrvatske (5).

Za bana Dobroslava, zatim za kraljeva Mihajla i Bodina dukljanska država se protezala cijelom Crvenom Hrvatskom od Neretve do Drima. Od stare Crvene Hrvatske jedino Neretvanska oblast nije pripadala hrvatskom dukljanskom kraljevstvu, jer se Neretva u trećoj četvrti 10. stoljeća potpuno pridružila Bijeloj Hrvatskoj i s njom ubuduće ostala nedjeljiva (6). Hrvatski vladari Duklje u 11. stoljeću podvrgli su sebi i Rašu, u kojoj su nakon izumrća Klonimirovića vladali veliki župani iz raznih porodica. Sudbonosno je bilo za budućnost Duklje, da je kralj Bodin, oko g. 1083, postavio za velike župane u Raši dva svoja dvorjanika, Vuka i Marka (7), dukljanske Hrvate, starinom iz Ribni-

---

(3) Gl. gore, str. 222-228.

(4) Gl. gore, str. 52-57.

(5) Gl. gore, str. 189 kartu dviju hrvatskih država, kakove su postojale g. 1089.

(6) Gl. RAČKI, *Hrvatska prije XII. vieka glede na zemljišni obseg i narod*, u *Rad JA* 57 (Zagreb 1881) 102-149; ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata* 483, 538 sl. Posebno vidi gore, str. 164, bilj. 21.

(7) Gl. gore VII, bilj. 24.

ce kod današnje Podgorice (8). Kada je Duklja nakon smrti Bodinove radi borba u kraljevskoj obitelji oslabila, a Raša se ojačala, počeli su se raški župani uplitati u Duklju, koju su smatrali svojom starom domovinom. Praunuci Bodinova dvorjanika Marka, Desa i knez Miroslav, uspjeli su sebi prisvojiti veći dio Duklje, dok nije Stjepan Nemanja g. 1189 potpuno uklonio dukljansku kraljevsku obitelj i sam zavladao tom starom hrvatskom zemljom (9).

Ribnička dinastija velikih župana u Raškoj u svom nastojanju, da zavlada dukljanskim zemljama

(8) Vukan i Marko, Bodinovi dvorski službenici, bili su hrvatski plemići rodom iz Ribnice, koja se u starom vijeku zvala Dioclea, u srednjem Ribnica, a u novom vijeku Podgorica. Tu se rodio Uroš I, sin Markov, prije nego je Marko postao raškim županom. Tu se rodio i otac Nemanjin Zavida kao i sam Nemanja: « ... roditelj njegov bio (je) lišen zemlje od svoje braće. A on izigje od bune njihove u mesto rogjenja svoga, zvano Dioklitija i ... rodi i ovo sveto dete (Stjepana Nemanju) ... u mestu zvanom Ribnica. Pošto su u toj zemlji bili i (?!) latinski jereji, izvoljenjem Božjim udostoji se da u hramu primi i (?!) latinsko krštenje. A kada se otac njegov vratio na stolno mesto, i opet se udostojio da po drugi put primi krštenje od ruke svetitelja i arhijereja posred srpske zemlje ... ». *Život sv. Simeona od Stevana Prvovjenčanoga,* prijevod L. Mirkovića (Beograd 1939) 171sl. – Vuk i Marko nijesu bili sinovi Petrislava, sina Mihajla, prvoga kralja dukljanskoga, kako to nastoji dokazati Ljub. Kovačević (*Glas srp. akademije* LVIII 58-60), što i Šišić (*Letopis* 85 i 97) prihvaća. Kako je zabilježio Pop Dukljanin (pogl. 44; Šišić 366; Mošin 99), kralj Vladimir, unuk kralja Mihajla, uzeo je za ženu kćer Vukana, dvorjanina Bodinova. Kada bi Vukan bio sin Petrislavov, tada bi kći Vukanova bila Vladimiru Vladimiroviću rodica u treće koljeno, a on njoj rođak u drugo koljeno. Vjenčanje pak u takovom srodstvu tada nije dopuštala ni Zapadna ni Istočna crkva. Kako se jasno vidi iz *Ljetopisa* Popa Dukljanina, pogl. 42 (gl. gore VII, bilj. 24), Vukan i Marko nijesu bili članovi dukljanske kraljevske kuće nego obični plemići, dvorjanici kralja Bodina. Žitija sv. Simeona zabilježila su, da je kolijevka tih plemića bila u Ribnici kod današnjega Titograda, u sredini sredovječne hrvatske Duklje. Prema tome srpska dinastija Nemanjića po porijetlu je hrvatska.

Crvene Hrvatske, nije u narodu nailazila na jači otpor, jer se na dukljanskom prostoru znala sljubiti s domaćim pučanstvom kao hrvatska i katolička dinastija. I veliki zahumski knez Miroslav, brat Nemanjin, i njegovi nasljednici bili su katolici (10). Kada se g. 1195 Nemanja odrekao vlasti, postavio je svoga najstarijega sina Vukana za kralja u Duklji. Vukan se povratio vjeri svojih djedova, hrvatske ribničke vlastele, i priljubio se svojim podanicima. On i njegov sin Juraj, kralj Duklje (« rex Dalmatiae et Diocleae ») od g. 1208, bili su revni katolici (11). Na molbu Vukanovu g. 1199 opet je uspostavljena barska metropolija (12), čim se jako utvrdila katolička vjera u staroj Duklji.

(9) Gl. gore I, bilj. 35 sl.

(10) Za bizantskoga vrhovništva u Zahumlju Miroslav je g. 1180-81 bio odbojan prema Rimu (gl. pismo pape Aleksandra III, 7. V. 1181; Smičiklas II 176 br. 174), ali g. 1189 papa ga smatra katolikom na osnovu izvješća dubrovačkoga nadbiskupa Bernarda (gl. pismo pape Klementa III, 25. X. 1189; Smičiklas II 238 br. 223).

(11) O iskrenom katoličkom uvjerenju kralja Vukana svjedoče: a) pismo Vukanovo papi Inocenciju III g. 1198 iz kojega su izvodi sačuvani u slijedećem pismu papinu; b) pismo pape Inocencija III kralju Vukanu, 8. I. 1199 (Smičiklas II 294, 321 sl., gl. slijedeću bilješku); c) zaključci crkvenoga sabora u Duklji g. 1199 (Smičiklas II 312, 33-338); d) pismo kralja Vukana papi poslije crkvenoga sabora, g. 1199 (Smičiklas II, 310, 333 sl.); e) pismo barskoga nadbiskupa Ivana papi, g. 1199 (Smičiklas II 311, 334 sl.). Vukanov sin Gjuro priznao je g. 1208 vrhovništvo Venecije (gl. Rački, *Prilozi za zbirku srbskih i bosanskih listina,* u *Rad JA* 1 (Zagreb 1867) 128; *Acta Alb.* I 134, 42), g. 1215 daruje Kotorane kao « re Zorzi » (Rački, *n. dj., str.* 131; Farlati VI 440; Gelcich, *La Zedda* 60).

(12) « Intelligentes igitur per litteras tuas nostro apostolatui presentatas tue devotionis ardorem, quod videlicet romanam ecclesiam matrem tuam super omnia post deum diligere et honorare proponis et mandatis nostris omnimodis inherere, iuxta quod a nobis tua nobilitas postulavit ... pallium, plenitudinem scilicet pontificalis officii, venerabili fratri nostro (Johan-

God. 1219 osnovao je srpski arhiepiskop Sava pravoslavne episkopije u Stonu za Zahumlje i Travunju te u Prevlaci kod Kotora za Duklju (13), ali te episkopije nijesu uspjele promijeniti vjersku pripadnost domaćega pučanstva. Stonska je episkopija životarila, jer nije imala vjernika ni prihoda, pa je nakon nepunih 35 godina marola biti prenesena na Lim, u manastir sv. Petra, u staru Rašu (14). Episkopija u Prevlaci održala se na životu, dok nije g. 1485 bila prenesena na Cetinje, ali nemamo dokaza, da bi vršila jači utjecaj na staro katoličko pučanstvo u Duklji.

Za sve vrijeme srpskoga vladanja od konca 12. do polovice 14. stoljeća hrvatska se Duklja trajno osjećala kao nešto posebno od srpske države. Dukljom su gotovo samostalno vladali pojedini članovi kraljevske obitelji, obično kraljev prvorođenac, i ona je bila neprestano izvor nemira i oporbe protiv srpske središnje vlasti (15). I čim je opala snaga srpske države iza smrti Dušana Silnoga († 1355), domaća obitelj Balšića (1360-1421) podigla je bunu

---

ni) Dioclensi archiepiscopo transmittimus ». Pismo pape Inocencija III kralju Vukanu, 8. I. 1199; Smičiklas II 294, 312 sl. Gl. i pismo papino, 26. I. 1199, II 295, 312 sl. te zahvalu barskoga nadbiskupa Ivana, g. 1199, *n. dj.* 311, 334 sl.

(13) Gl. Jireček - Radonić, *Ist. Srba* III 75 sl., 195.

(14) Gl. Vl. Ćorović, *Historija Bosne*, 230 sl.; D. Mandić, *Sredovječna Bosna bez Srba*, u *Hrvatska Revija* V (B. Aires 1955) 458 sl.

(15) Osebujnost Duklje i njezinu trajnu oporbu protiv srpske države za Nemanjića priznaju i srpski povjesničari. Gl. A. Majkov, *Istorija srpskoga naroda*, preveo Gj. Daničić (Beograd 1876) 101; St. Stanojević, *Borba o nasljedstvo Baošino* (Sr. Karlovci 1902) 3; Vl. Ćorović, *Istorija Jugoslavije* (Beograd 1933) 110; P. Dragićević, *Veze Zete – Crne Gore sa jadranskim primorjem*, u *Zapisi* 13 (Cetinje 1935) 131 sl.

i oslobodila Duklju od srpskoga gospodstva. Balšići su se i u vjerskom pogledu povratili vjeri svojih podanika Hrvatâ katolikâ (16). I Crnojevići (1439-1499) podržavali su veze s Rimom, tako da je u staroj Duklji, koja se tada nazivala Zeta, bio katolicizam i hrvatska predaja još u svoj snazi, kada su Turci g. 1496 zauzeli današnju Crnu Goru.

Još g. 1610, kada je papinski izaslanik, barski nadbiskup Bizzi, rodom iz Raba, pohodio Crnu Goru, bila su glavna stara dukljanska plemena Bjelopavlića, Pipera, Bratonožića i polovica Kučâ katolička (17). Ali tijekom 17. stoljeća radi manjka katoličkih svećenika i neprijateljstva Turske, koja je tada vodila ogorčene ratove sa zapadnim katoličkim narodima, te pojačanim djelovanjem novoosnovane cetinjske episkopije, katolicizam je malo pomalo gotovo iščezao u Crnoj Gori. Jedan dio prešao je na islam, a većina na pravoslavlje (18). S tim ipak nije prekinuta hrvatska predaja u Crnoj

---

(16) Urban V piše, 25. V. 1368, « nobilibus viris Stracimiro et Georgio ac Balse fratribus, zupanis Zente », koji su se izjavili spravnima, da se podvrgnu posluhu Rimske crkve. A. Theiner, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium* I (Rim 1863) 262; *Acta Alb.* II 242, 55. Kako se vidi iz pisma Bonifacija IX, 13. IV. 1391, braća Balšići su bili dobri katolici. Gl. *Acta Alb.* II 466, 115.

(17) Gl. F. Rački, *Izvještaj barskoga nadbiskupa Marina Bizzia o svojem putovanju god. 1610 po Arbanskoj i staroj Srbiji*, u *Starine JA* 20 (Zagreb 1888) 50-156.

(18) 16. VI.1634 iz Šestana kod Bara piše misionar G Vušković sv. Kongr. de Propaganda: « ... maggior parte di questi populi si sono fatti scismatici e Turchi per causa che non hanno delli buoni pastori ... ». K. St. Draganović, *Massenübertritte von Katholiken zur « Orthodoxie »* (Roma 1937) 19, bilj. 2. Opširnije o prelazu katolika u Crnoj Gori na pravoslavlje i islam gl. I. Marković, *Dukljansko-barska metropolija* (Zagreb 1902) 128, 134 i dalje; Draganović, *n. dj.* 14-24; D. Mandić, *Etnička povijest BiH* (Rim 1967) 201-203, 271-74, 450-67.

Gori niti je bila uništena svijest stanovništva o njegovu hrvatskom podrijetlu.

U Crnoj Gori srpsko se ime kao etničko ne spominje do 16., zapravo do sredine 17. stoljeća, a i tada samo u vezi sa srpskom pravoslavnom crkvom (19). Mi smo već spomenuli, da je g. 1664 turski putopisac Evlija Čelebija našao pučanstvo u Pivi kao čiste prave Hrvate. Rođeni Crnogorac Savić M. Štedimlija napisao je cijelo djelo i u Zagrebu objelodanio g. 1937, u kojem iznosi hrvatsku predaju u Crnoj Gori u našim danima: u mjesnim imenima, narodnim običajima i predaji (20). Mi upućujemo čitatelje na to djelo, jer ovdje potanje ne možemo o tome raspravljati. Ali da se mogne vidjeti neprekidna hrvatska predaja u negdašnjoj Duklji, a današnjoj Crnoj Gori, spomenut ćemo samo ove dvije-tri činjenice:

Fra Ivan Franjo Jukić, bosanski franjevac, opisujući svoj put u Carigrad, kada su ga g. 1852 vodili u progonstvo, o svom putu iz Soluna u Carigrad veli: « ... Parobrod je bio pun putnika svakog zakona i naroda ... Bilo je dosta Hrvata iz Bara i Spiča, koji su išli na radnju u Carigrad ... » (21). Dakle stanovnici Bara i Spiča, iz primorja negdašnje

---

(19) V. ĐERIĆ, *O srpskom imenu po zapadnijem stranama našeg naroda*, Beograd 1900, izd. 2., 1914; S. M. ŠTEDIMLIJA, *Alma Mater Croatica* IV (Zagreb 1941) 339-44; SP. RADOJČIĆ, *Srpsko Zagorje, das spätere Raszien*, u *Südost. Forschungen* 16 (1957) 278.

(20) S. M. ŠTEDIMLIJA, *Crvena Hrvatska*, Zagreb 1937. Vidi također od istoga pisca: *Tragom Popa Dukljanina*, Zagreb 1941, te *Prilozi za nacionalnu ... povijest Crnogoraca* I, Zagreb 1969.

(21) IVAN FRANJO JUKIĆ, *Putopisi i istorisko-etnografski radovi*. Pisci B. i H. (Sarajevo 1953) 139 sl.

Duklje, predstavili su se Jukiću kao Hrvati još g. 1852.

Nekoliko godina kasnije, kada je Tkalčević susreo nekog Crnogorca u Carigradu i kazao mu, da je Hrvat, Crnogorac je uskliknuo: « Oli od Podgorice! » (22). U misli toga Crnogorca Hrvati se nalaze na prvome mjestu u Podgorici, središtu negdašnje Duklje.

Zagrebački *Srbobran* donio je razgovor, što ga je imao njegov dopisnik s jednom skupinom Crnogoraca u Carigradu. On ih pozdravi: « Dobro veče, braćo Srbi! ». — Oni mu složno odgovoriše: « Nijesmo mi Srbi, prijatelju! ». — « Nego? », odvrati začuđeno dopisnik. — « Mi smo Crnogorci! ». — Dopisnik je pokušao da drukčije kaže, pa reče: « A kojim jezikom govorite? Valjda srpskim? ». — « Ne! », odgovore oni. — « Nego? ». — « Mi govorimo hrvatskim jezikom, ali smo Crnogorci ». — Opet upita dopisnik: « Kako se zove ovdje vaš poglavica? ». — Oni odgovore: «Hrvat-baša! » (23).

Kako se vidi iz ove izjave, među Crnogorcima novijega doba prevladava pokrajinsko ime « Crnogorci », ali je među njima još u drugoj polovici 19. stoljeća bila jaka hrvatska predaja. Oni otklanjaju, da su Srbi, svoj jezik zovu hrvatskim, a njihov poglavar u Carigradu se zove « Hrvat-baša », poglavica dakle Hrvata Crnogoraca u Carigradu.

Književniku Adolfu Veberu, g. 1885, rekla je jedna Crnogorka u Carigradu: « Ovdje svi, bili vlasi, bili katolici, ne zovu sebe drugačije, nego

---

(22) V. MURVAR, *Hrvatska i Hrvati* 24.

(23) S. ŠTEDIMLIJA, *Carigradski Hrvat-baša*, u *Obzor*, 15. I. 1937; M. VEGO, *Povijest Humske zemlje* I (Samobor 1937) 65.

Hrvati. Pa to je ime od starine » (24). U službenom dokumentu g. 1863, izdanom u Carigradu, spominje se: « Dimitrije Vicković, poglavar Hrvatâ u Zupcima » (Crna Gora) (25).

I srpski pisac Ljubomir Nenadović, koji je g. 1859 neko vrijeme boravio u Carigradu, zabilježio je, da se Crnogorci u Carigradu ne zovu drukčije nego Hrvati. On to tumači tako, da su Crnogorci uzimali bratsko i srodno ime hrvatsko, da bi se zaštitili od turskih progona (26). Ali takvo tumačenje nije ispravno. Cijela naša rasprava dokazuje, da su Hrvati početkom 7. stoljeća naselili zemlje današnje Crne Gore, da su tu stoljećima živjeli i održali svoju hrvatsku narodnu svijest usprkos državnih i vjerskih promjena, kojima su bili podvrgnuti. Prema Evliji Čelebiji Crnogorci su se koncem 17. stoljeća, a prema Ivanu F. Jukiću još polovicom 19. stoljeća osjećali i nazivali Hrvatima. Ruski historičar M. Filippov zabilježio je koncem prošloga stoljeća, da se Crnogorci na Srednjem Istoku nazivlju Hrvatima (27). To nije moglo nastati nego tako, da su se sami Crnogorci uistinu osjećali i nazivali Hrvatima kod kuće i u stranom svijetu tijekom dugih stoljeća. Za to ćemo dobiti, nema sumnje, novih i neprijepornih dokaza, kada se prouče arhivi bivše turske carevine, poimence oni u Carigradu.

---

(24) A. Veber, *Put u Carigrad* (Zagreb 1886) 171.

(25) V. Foretić, *Iz arhiva obitelji Vickovića u Zupcima kod Bara*, u *Anali Hist. Inst. u Dubrovniku* IV-V (Dubrovnik 1956) 656.

(26) Lj. P. Nenadović, *O Crnogorcima. Pisma sa Cetinja 1878 godine*. Srp. književna zadruga (Novi Sad 1929) 105-114; R. J. Dragićević, *Hrvat Baša*, u *Zapisi* 22 (Cetinje 1939) 334-41.

(27) M. M. Filippov, *Horvate* (Petrograd 1890) 127 sl.

ZAKLJUČAK

U ovoj radnji mi smo mnogobrojna povijesna svjedočanstva i činjenice sakupili, međusobno povezali i svestrano pretresli. Plod je naših istraživanja, da je Crvena Hrvatska uistinu postojala i da zemlje od Cetine u Dalmaciji do Drima u Albaniji spadaju u povijesni prostor hrvatskoga naroda. Zato valja mnogo žaliti, da ovo važno pitanje nijesu temeljito proučili naši najbolji povjeničari, dr Franjo Rački i dr Ferdo Šišić, pa su te krajeve južno od Cetine dotično Neretve povijesno prepuštali Srbima. Nakon naših istraživanja nijedan ozbiljan povjesničar ne će moći sumnjati, niti pobiti, da je postojala južna ili Crvena Hrvatska te da su Hrvati od svoga dolaska na jug naselili zemlje od Cetine do Drima, tu vjekovima živjeli i razvili svoju izrazito hrvatsku kulturu.

Zemlje Crvene Hrvatske i danas su stvarni narodni prostor hrvatskoga naroda. Neretva, između istoimene rijeke i Cetine, danas je najčišća hrvatska pokrajina. I bivše Zahumlje, današnja srednja Hercegovina, hrvatska je više od 90%. Stara Travunja u svom primorskom dijelu i danas je hrvatska, i to Konavlje 100%, a Boka Kotorska imala je do g. 1918 dvotrećinsku hrvatsku većinu. U nutrašnjem dijelu bivše Travunje danas je malo Hrvata katolika, ali Hrvati muslimani čine i u naše dane rela-

tivnu većinu u svim većim mjestima, kao što su: Trebinje, Bileće, Gacko i t. d.

Stara Duklja jedini je kraj, gdje su Hrvati uzmakli uslijed povijesnih nedaća, a najviše radom vjerskih predstavnika srpsko-pravoslavne crkve. Ovi, da učvrste pravoslavlje, od 17. stoljeća stalno šire u narodu srpstvo, kao da nema pravoslavlja i bez srpskoga! Uza sve to široki narodni slojevi u Crnoj Gori, uslijed svoje povijesne podsvijesti, trajno se opiru srbiziranju i traže, da im se prizna ime i država crnogorska. Bez obzira na današnje stanje, sredovječna Duklja je bila neprijeporno hrvatska zemlja. I zato hrvatski povjesničari trebaju ubuduće obrađivati povijest Duklje, napose dukljanske kraljevine 11. i 12 stoljeća kao sastavni dio hrvatske povijesti. A današnje Crnogorce, u kojima teče krv starih Hrvata, valja da Hrvati sa simpatijama susreću i pomažu njihovu borbu za neovisnošću i samostalnošću Crne Gore i crnogorskoga naroda.

Prof. D. Žanko:

Dr DOMINIK MANDIĆ

I NJEGOVO KULTURNO I ZNANSTVENO DJELO

Nije lako obuhvatiti mnogostruke poticaje i raznovrsna područja kroz koja stvaralačka snaga dra Dominika Mandića, od drugoga decenija ovoga stoljeća do danas, nije prestala iznenađivati i oduševljavati ne samo užu svoju franjevaču obitelj, nego i čitavu hrvatsku kulturnu javnost, pače i najviše internacionalne ustanove i akademske znanstvene krugove, čak i umjetničke.

Ipak se u temeljnom karakteriološkom obilježju ove izvanredno bogate ličnosti jasno ističu dvije crte: franjevačka u bitno-duhovno-vokacionalnom, i povjesnička u intelektualno-humanističkom smislu.

Zaista, o. Mandić je integralni franjevac i rođeni povjesnik; još više franjevački povjesnik (zapravo povjesnik franjevačkih izvora Reda u Hrvatskoj, napose u Bosni i Hercegovini), te nacionalni povjesnik (t. j. beskompromisni i ponizni istraživač i poklonik povijesne istine sa izvornom vizijom Bosne i Hercegovine, terena na kojem je povijesna istina pretrpjela kroz stoljeća najteže devijacije).

Mnogovrsnu aktivnost dra Mandića na književnom, prosvjetnom, socijalnom, pedagoškom, religiozno-apostolskom, kulturno-osnivačkom, umjetničkom, administrativno-ekonomskom, publicističkom, političkom i konačno strogo znanstvenom području – sam će tok njegova, uvijek jednako intenzivno-kreativna života podijeliti u tri razdoblja: hercegovačko, rimsko i američko.

Mi ćemo ga pokušati – koliko nam je to moguće iz ovih prostornih i vremenskih daljina i duljina – slijediti iz prvog razdoblja u drugo i iz drugog u treće, u kojem se sada nalazi u punoj intelektualnoj snazi pisca

i povjesnika. Mostar, Rim i Chicago će biti tri postaje Mandićeva prebogata života i, iznad prosijeka, značajna djela.

Mostarsko razdoblje (oko 1914 - 1939)

Prvo hercegovačko razdoblje, najdulje (točno do navršenih 50 godina (rođen u « jednom zakutku doline Širokog Brijega 1889 »), najnemirnije u manifestiranju najrazličitijih sklonosti i tendencija! sve u vrenju nabujale mladenačke energije i darovanih talenata; usklađeno duhovnim i kulturnim potrebama svoje uže domovine, a tih je bilo i previše; razdoblje neštedimice rasipano na sve strane oko prvih i gorućih prosvjetno-ekonomskih problema naroda. Tu su Hrvatske seljačke škole, Udruženje sadilaca duhana, osnutak tjednika *Narodna sloboda*; trebalo je koncipirati prvi program « Hrvatske Pučke Stranke ». Sam Mandić je nedavno objavio značajnu izjavu u vezi s tim « političkim momentom » njegova života:

« Taj program ja sam razradio u zaključcima, koji su bili primljeni na saboru " Hrvatske Pučke Stranke " u Mostaru i objavljeni g. 1920. Po tom programu Hrv. Pučka Stranka je tražila, da se nova država podijeli na pokrajine, kojima će autonomno upravljati pokrajinske vlade u ovisnosti od pokrajinskih sabora sa zakonodavnom vlasti. U zaključcima se upotrebljavao izraz " autonomija", ali je stvarno to bio zahtjev za *federativno* uređenje države ».

Iz svega se jasno vidi, koliki je ugled morao imati u ono doba naš mladi franjevac, kada je mogao nametnuti svoje mišljenje zagrebačkim intelektualcima pri osnivanju jedne stranke: on je čak uspio, da ime stranke bude « Hrvatska Pučka Stranka », a ne « Narodna Stranka », kako se u Zagrebu mislilo.

Paralelno s ovim nižu se mnogobrojni pothvati ovoga rijetkoga aktiviste: osniva mostarsku « Hrvatsku Tiskaru », kojom će sam upravljati nekoliko godina; baca se u poslove oko gradnje konvikta za vanjske

đake, koji su posjećivali franjevačku klasičnu gimnaziju na Širokom Brijegu. I ja sam tamo kao maturant upoznao dra Mandića. Njegovo je ime bilo svima na ustima. Mostar je bio pun njegovih svake ruke pothvata.

Dok bi se moglo imati dojam, da dr Mandć traži još uvijek pravo područje za veliku iskonsko-životnu realizaciju svoga pravoga poziva u intelektualnom smislu – već nam se ukazuje prava nutarnja žica rođenoga povjesnika, koja će ga prisiljavati postepeno na obuzdavanje mnogobrojnih vanjskih akcija i koncentrirati ga sve više oko radnoga stola u zatvorenoj biblioteci.

Iza kako je 1921 postigao u Fribourgu u Švicarskoj čast doktora teologije za historijsku grupu, summa cum laude, u Mostaru će već 1923 izdati svoj prvi znanstveni rad, a malo iza toga drugi i treći, – sva tri oko prvih izvora franjevačkoga reda.

U razmaku od 1932-1939, bolje rekuć u drugom dijelu prvog mostarskog razdoblja, počinju sve više izlaziti Mandićeve povijesne publikacije, ali sada sa područja bosansko-hercegovačke franjevačke i opće crkvene historije. Naš pisac je konačno u svom pravom elementu našavši svoje zvanje humaniste-povjesnika. Povlači se na Široki Brijeg u svojstvu direktora franjevačke klasične gimnazije (1934-1939) i smiruje se u svojoj skromnoj franjevačkoj sobici klasifirajući ogromni zaprašeni materijal arhivske građe i publicirajući redom svake godine dva ili tri rada kao priloge za povijest franjevačkih crkava, samostana, škola, biskupija (naročito duvanjske biskupije od 14. do 17. stoljeća), te više biografija zaslužnih franjevaca, sve to pored Izvještaja svoje gimnazije (1).

Sa svim time ovaj neiscrpivi čovjek ne propušta ni jedno kulturno-socijalno područje iz oštra vidokruga svoga duha. Kao rođeni pokretač uvijek novih akcija,

---

(1) Kompletnu bibliografiju ovoga razdoblja kao i pri-jašnjega donosi O. Bazilije Pandžić pod naslovom *Život i pisana djela O. Dominika Mandićeva,* u *Mandićevu Zborniku*. Rim, Hrv. Povijesni Institut, Radovi sv. I-II, 1965, str. 1-10.

na sve strane osniva i što osnuje sam vodi i uređuje; postaje nemirno središte oko njega uzvitlanih problema, a Mostar i Široki Brijeg najednom postaju dva fokusa kršćanske kulture u Hrvatskoj.

Kroz punih dvadeset godina uređuje i izdaje preko četrdeset svezaka vjersko-znanstvenih rasprava za naobražene krugove, glasovitu kolekciju *Savremenih pitanja,* oko kojih okuplja prva intelektualna pera u domovini i izvan nje. Ali kao da još nije dosta, pokreće i opet sam uređuje teška *Monumenta Franciscana* (1927-1934) i *Acta Franciscana Hercegovinae* (1934). Radove mu štampa *Bogoslovska smotra, Franjevački vijesnik, Croatia sacra*; djela mu izlaze u kolekciji *Znanstvena djela Hrvatske bogoslovske akademije* u Zagrebu (1936).

I tako se naš mnogostruki radnik pomalo približava kraju svoga mostarskoga razdoblja, neprestano prepun ideja i planova. Za mnoge bi taman bilo dosta za cijeli život. Ali ne, dragi štioče, – odahni malo i spremi se na nove neslućene pothvate ovoga jakoga Hercegovca, koji će iznenada morati ući u drugo razdoblje svoga života i sasvim novoga rada.

Bomba će doći ravno iz Asiza, te svete franjevačke matice, sa kongresa svih provincijala, koji će brata Dominika izabrati i imenovati t. zv. generalnim savjetnikom (definitorom) čitavoga Reda sa sjedištem u Rimu.

Time je dr. Mandić iznenada zauvijek izbačen iz svoje Hercegovine i smjesta će, kao poslušni sin svoga oca Franje, morati napustiti malu i intimnu osovinu Mostar-Široki Brijeg, dići ruke od svih svojih akcija i spisa, iskopčati se iz svih stečenih pozicija u provinciji i domovini, zatvoriti za sobom vrata male sobice na Širokom Brijegu iznad Lištice, toga petgodišnjega intelektualnoga laboratorija, ostaviti iza sebe tešku prazninu, pokupiti svoju siromašnu franjevačku torbu, brevijar i paket rukopisa, izljubiti svu braću i krenuti u vječni Rim, koji ga je u tom času grozničavo očekivao kao providencijalnu osobu.

Time počinje drugo, rimsko razdoblje u stilu visokoga hijerarhijskoga uspona ovoga dinamičnoga, inteligentnoga i popularnoga hercegovačkoga franjevca. U dubinama njegova jakoga duha morala se odigravati dramatična borba: pored svih emotivnih ljudskih motiva, već formirani pisac-povjesnik mora napustiti svoje dokumente i ući u prisilnu šutnju od punih dvanaest godina (1939-1952). Universalni franjevački duh pobjeđuje privremeno domovinski i znanstveni duh. Već pronađeno i ustaljeno zvanje sa svim sistemaski organiziranim kreativnim snagama u sferi povijesnoga istraživanja, ne samo treba zatomiti, nego prenijeti se sa čitavim bićem i svom energijom na sasvim nova područja rada, u poniznoj i poslušnoj službi svome redu. Sam dr. Mandić će nam zabilježiti u nekoliko dragocjenih redaka svjedočanstvo o ovom momentu nutarnje borbe:

« Kada sam na Duhove g. 1939 bio izabran na općem zasjedanju franjevačkih provincijala u Asizu za predstavnika slavenskih provincija u vrhovnoj upravi franjevačkog reda, osjećao sam veliku žrtvu ostaviti Hercegovinu i prekinuti sav svoj dotadašnji, vjerski, kulturni i socijalni rad. Stigavši u Rim koncem lipnja te godine pokušao sam kod preč. generala o. Leonarda M. Bello, da primi moju ostavku i da mi dozvoli da se povratim na svoj rad u Hercegovinu. Preč. general nije htio o tome ni čuti uvjeravajući me, da ću u Rimu biti korisniji i sv. crkvi i franjevačkom redu i hrvatskom narodu. Priklonio sam se i prihvatio izbor generalnog kapitula i odluku nasljednika sv. oca Franje kao izražaj volje Božje. Početkom srpnja vrhovno vijeće povjerilo mi je i brigu za ekonomske stvari generalne kurije i reda ».

Za drugoga bi ovaj prijelaz mogao biti fatalan u više smjerova, ali za jaki i « nesavladivi » duh o. Mandića ovo novo, rimsko razdoblje života jednostavno znači prijenos svih njegovih moralnih i intelektualnih snaga i talenata na sasvim novo, u ovom slučaju na

ekonomsko, organizatorno, umjetničko, humanitarno i karitativno područje, i opet mnogostruko.

Prvi će veliki posao novoga definitora biti ekonomskoga obilježja: imenovan je generalnim ekonomom reda, ministrom financija jedne od najvećih religioznih obitelji svijeta sa tradicijom od 700 godina. Evo njegova programa:

1. Izgraditi novu zgradu za središnju upravu reda (generalnu kuriju);

2. Stvoriti prostor za proširenje franjevačke univerze sv. Antuna i za koncentriranje znanstvenih ustanova u Via Merulana u Rimu;

3. Organizirati za istu univerzu jaki nakladni zavod, koji bi bio oslon rada svim franjevačkim centralnim znanstvenim ustanovama i apostolatu štampe; i kao da još nije dosta: izgraditi veliku aulu i biblioteku za sveučilište sv Antuna, zatim kupiti i urediti tiskaru reda.

Imamo dojam kao da smo na početku svega, što je njegovo jako oko odmah uočilo, kao ono u Mostaru, kada je nastupio i počeo stvarati sve od početka. Ovo je veliki talenat osnivača, organizatora, inicijatora i povrh svega znanstvenoga radnika.

Ali ne smijemo zaboraviti, da se nalazimo usred svjetskoga rata i da bi u takvim prilikama klonuo i najjači duh. Međutim naš se o. Dominik ne plaši i nema te zapreke, koja je u stanju skrenuti od ostvarenja njegove planove. Najprije gradi novu generalnu kuriju reda na Jasminskom brijegu (Gelsomino) kod Vatikana, jednu od najljepših u Rimu i u njenu sklopu crkvu, najnoviji umjetnički biser u Vječnom Gradu od preko 300 crkava, i to u vrijeme, kada je doslovno prestala sva građevna djelatnost zbog rata. Kažu, da je našao skoro praznu kasu, jedva da se za mjesec dana uzdržava Collegio di Sant'Antonio, u kojem se nalazila i univerza i sama kurija.

Nakon dvije godine proučavanja građevinskih osnova i prikupljanja materijala, na 31. svibnja 1942 blagoslovljen je početak radova, koji su bili dovršeni 29. listopada 1947, a temeljni kamen spomenute crkve bio

je postavljen 1945 i u roku od pet godina ista je bila dogotovljena i umjetnički urešena.

Ovdje je vrijedno čuti samoga dra Mandića, koji je poput jednoga renesansnoga mecene okupio oko sebe čitavu legiju umjetnika za svoje veliko djelo:

« Izgradnju nacrta za crkvu povjerio sam čovjeku sa veoma finim umjetničkim ukusom, Giovanni Muzio, bez sumnje najvećem talijanskom živućem arhitektu crkvenih građevina. Za umjetničke radove uz priznate velikane na polju umjetnosti, našega Ivana Meštrovića i Manzù iz Milana, obratio sam se na niz mladih talentiranih umjetnika ... U izgradnji umjetničke dekoracije surađivalo je 27 umjetnika, među njima 2 Hrvata, jedan Slovak, jedan Madžar i 22 Talijana ... Opću osnovu za urešenje crkve izradio sam ja sam osobno. Svaki sam rad stalno pratio u atelierima za priprave i u crkvi za vrijeme izvedbe. Davao sam savjete, svoje opaske i kritike. Ni jedno umjetničko djelo u novoj crkvi, osim sv. Franje Ivana Meštrovića, nije izvedeno, a da nije barem pet šest puta prerađeno i dotjerano ... Glavni ures, koji se opetuje u raznim oblicima, uokviruje i povezuje umjetna djela cijele crkve, i prema tome daje crkvi posebni pečat, jest stari hrvatski troplet ... Na pročelju crkve dominira veliki Filocamov mozaik Majke Božje Posrednice, koja je obučena u hrvatsku narodnu košulju iz Šestina, a pod nogama ima jako istaknuti tapet s motivima iz narodnih nošnja u Rami, Duvnu i Vrlici ... U sredini kupole je Quaroni-jev nježni mozaik Majke Božje, a nad njezinom glavom kruna kralja Zvonimira sa tri niza bisera u crvenoj, bijeloj i plavoj boji ... » (2).

Kroz svih ovih 12 rimskih godina dr. Mandić ne publicira ništa. Njegova muza Klio povučena šuti pred prezaposlenim ekonomom, graditeljem i inspiratorom velikih umjetničkih djela. Trebalo ga je vidjeti na vi-

---

(2) Vidi Mandićev članak *Gradnja nove crkve franjevačke generalne kurije u Rimu i hrvatski motivi u njoj*, u *Hrvatski Kalendar*, Chicago 1951.

sokim skelama, pod samom kupolom, kako dirigira, nadgleda i korigira detalje umjetnika i majstora, među njima i našega Meštrovića (3), i u atelierima, kako energično ispituje predložene kartone i skice, te u stilu starih vremena uživa u realizaciji umjetničke ljepote sudjelujući pri svakom detalju kao inspirirani inspirator. Pokazivao mi je jednoga dana niz kartona otklonjenih samo zbog nekoliko linija, koje nisu bile usklađene s njegovom idejom.

« A umjetnici, zar oni ne protestiraju, što im tako bdijete nad svakim potezom? » – zapitao sam ga.

« Ne, oni su zadovoljni, kada imaju uza se nekoga, tko ima sigurnu viziju jedne ideje » – odgovorio mi je smješkajući se, a ja sam u tom času bio siguran, da su oni osjećali pred sobom jak autoritet i originalan talent, koji zna što hoće, jer uistinu o. Mandić je bio za vrijeme čitave gradnje i izradbe mozaika i kipova, reljefa i ornamentnih motiva, suvremeni dirigent i umjetnički gospodar situacije. To su mu priznali i Kljaković i Meštrović.

« Prof. Nagni – piše sam Mandić – umjetnik velike i vanredno lijepe kiparske grupe na oltaru Majke Božje Posrednice, 14 puta je preradio svoju prvotnu osnovu prije nego sam mu dao naredbu za izvedbu djela. Mojim postupkom i mojim utjecajem umjetnici su sigurno nešto

---

(3) O. Dominik Mandić, *Postanak Meštrovićevih « Rana sv. Franje »*, u *Hrvatska Revija* (B. Aires 1962) 12 388-395. U ovom krasnom eseju uspomena u vezi sa Ivanom Meštrovićem opisuje nam O. Mandić potanko, kako je oduševio istoga, da mu izradi mramornu skupinu *Rane sv. Franje* za jedan oltar u novoj crkvi sv. Marije Posrednice uz novu kuriju; kako mu je služio kao model i čak inspirirao neke popravke, kako je s njime birao mramor i tražio kipare klesače, te kako je Meštrović to najljepše svoje religiozno djelo poklonio njemu i Franjevačkom Redu « u zahvalu za sve dobro, što je vaš red učinio za moj hrvatski narod ».

Kad je riječ o Meštroviću i franjevačkom redu, sjećam se, da mi je jednom zgodom župnik sv. Marka u Zagrebu Svetozar Ritig povjerljivo saopćio, da mu je Meštrović u nekom momentu religiozne krize rekao, da se bavi ozbiljno mišlju da stupi u franjevački red.

gubili na svojoj izvornosti i neposrednosti, ali sveukupno umjetnine u crkvi dobile su na jedinstvenosti, a i sami umjetnici su bili prisiljeni da se naprežu i usavršavaju i da dadnu od sebe najbolje što su bili sposobni ».

A ja sam s udivljenjem promatrao novoga, rimskoga Mandića, sjećajući se onoga mostarskoga: u obadva slučaja prvoga među prvima.

Tko da zaboravi naš susret u Rimu g. 1945, prvi susret poslije g. 1924 u Mostaru. Obadvojica smo nosili u sebi religiozno-kulturno ozračje, tada smrtno ranjena i napuštena Širokog Brijega, on kao njegov bivši direktor, a ja kao njegov bivši maturant. To nas je bacilo u naručaj razumijevanja i povjerenja: O. Dominik je tada stajao preda mnom kao visoka i moćna rimska ličnost, a ja pred njim kao izgubljeni i bijedni emigrant, ali kao predstavnik emigrantskoga logora Fermo, u kojem se u prvom očaju stisnulo i gladovalo preko dvije tisuće ljudi, sa ženama i djecom.

Ta je naša poslijeratna emigrantska situacija u Italiji bila za franjevački mentalitet o. Mandića opet jedan od njegovih tipičnih gigantskih momenata: rastvorio je ekonomske zalihe svoga reda – koje je uostalom on sam i stvorio – i počeo hraniti gladne i oblačiti ogoljele, liječiti bolesne i pomagati potrebne; počeo je osnivati privremene bolnice i škole za djecu i đake u logoru Fermu, a u Grottaferrati kod Rima, u posebno kupljenoj vili, smještavati naše studentice-stipendiste. Dijeli na sve strane kapom i šakom, pomaže i pridiže duhove, intervenira kod vlasti crkvenih (gdje nas ogovaraju) i civilnih (gdje nas ne razumiju), i vojničkih američko-engleskih (gdje nas i pomažu i progone). Spasava ljude namirujući im putne troškove za prekooceanske zemlje.

Kada je jednoga dana iznenada banuo u logor Fermo, zasjenio je kardinala Rufinija iz Palerma, koji je upravo taj dan došao u posjete logoru s nadbiskupom iz Ferma. Dominik Mandić je jak i ponosit stajao pred engleskim komandantom i talijanskim prelatima, ispred svoga naroda kao Mojsije u pustinji.

Sve je to samo jedan dio Mandićeve organizatorno-karitativne akcije u tim godinama. Prenosi u Rim či-tavu kongregaciju Sestara sv. Franje iz Maribora; po-diže hrvatske č. s. milosrdnice u Rimu; osniva novi-cijate za školske sestre, a u Grottammare na jadranskoj obali osniva čitavu školu i malo sjemenište za sveće-nički pomladak i smješta tamo jaku grupu inteligentnih hercegovačkih franjevaca-emigranata, koje će kasnije prebaciti u Chicago (među njima je bio poznati pro-fesor sa Širokog Brijega, « meštar » o. Oton Knezović; književnik i prevodilac raznih djela, učeni o. G. Raspu-dić; originalni i izvanredno spremni filozof o. Kvirin Vasilj, te kao gvardijan praktični i marljivi o. Trpimir Musa i drugi).

Ali i rimskom razdoblju dolazi kraj. Misija je dra Mandića ispunjena izvan i iznad svakog očekivanja. Veliko rimsko djelo ovoga velikoga čovjeka je gotovo i neizbrisivo Rimski umjetnici i inžinjeri u intim-nom krugu nazivaju (to) « kurija Oca Mandića », kako nam saopćava dr. Bazilije Pandžić u odličnom opisu *Nova crkva franjevačke generalne kurije u Rimu.*

Razvoj hrvatskog emigrantskog života otvara novi put o. Mandiću, koji će konačno predati svoj veliki obračun *De re oeconomica Curiae Generalis ab anno 1939 - 1951,* u *Acta Capituli generalis O.F.M. Assisii A. D. 1951.* Treba pozdraviti Rim, još više se udaljiti od Hercegovine i Hrvatske, te čak napustiti Evropu i krenuti u Ameriku, gdje se smjestila glavna velika jezgra njegove franjevačke hercegovačke obitelji.

Chikaško razdoblje (1952 do danas)

U novom dodiru sa hercegovačkom braćom, o. Man-diću će se, kao ono Anteju u dodiru sa zemljom, vra-titi snaga za hrvatske opće i hercegovačke specijalne pro-bleme, svi rekviziti iz prve mostarske faze života. Postat će opet starješinom za tri godine, ispunjat će *Hrvatski kalendar* svojim člancima o franjevačkom narodnom prosvjećivanju, o sv. Nikoli Taveliću; o hrvatskim ka-

toličkim svećenicima ubijenim između 1941-1945, i čak će naći vremena za priređivanje *Molitvenika za Hrvat-ski narod u Americi.* – Ali kao da to nije dosta, javit će se ponovno žica mostarskoga osnivača i urednika raznih kolekcija, ovaj put za nove potrebe i u novim prilikama, tako na pr. osniva novu seriju « Hrvatske knjige » pod naslovom *Croatia,* koju sam uređuje 1954-1955, isto tako i *Croatia, American series,* v. I-III, 1954-1955.

Međutim najvažnije od svega – njegova muza Klio će ponovno zauzeti prvo mjesto u kreativnoj snazi dra. Mandića, koji će se g. 1955 definitivno povući u svoju radnu sobu i posvetiti sve svoje slobodno vrijeme, ko-načno mu darovano od Providnosti, i sve svoje uvijek svježe energije svome najdubljem intelektualno-znanstve-nom pozivu povjesnika. Ova godina će postati i ostati značajnom u povijesti hrvatske historiografije, jer ovo je godina, koju je jedan od najvećih hrvatskih povjesnika čekao više od 30 godina i konačno sretno dočekao u svojoj 66 godini života, kada mnogi već napuštaju bor-bu i poslove. Ovaj svećenik čudesne snage započinje istom sada svoje najveće životno djelo nepresušnom se-rijom djela, nabijenih najpreciznijom znanstvenom eru-dicijom i sa divovskom odgovornošću za totalne rekti-fikacije bezbrojnih mišljenja i teorija do sada prvih hr-vatskih i srpskih povjesnika.

Mandić sa svojim djelom još jedamput u našoj histo-riografiji časno reprezentira neprekinutu tradiciju u lan-cu hrvatskih svećenika-povjesnika: Račkoga, Markovića, Zlatovića, Batinića, Bulića, Jelenića, Sakača, Barade, Katića, i tolikih drugih, da bi se moglo reći, da je povijest naročiti intelekualni specialitet hrvatskoga sve-ćenstva, skoro kao neko baštinstvo srednjovjekovnoga klera, koji je jedini bilježio povijesne zgode i nezgode svoga naroda.

Rački i Šišić, dva najjača imena hrvatske historio-grafije, bit će njegovi glavni veliki protivnici i upravo stoga njegove rektifikacije imaju dvostruko značenje: završetak jedne diskusije, koja traje još od Račkoga, dakle točno 100 godina i ide preko Šišića do naših

dana, i početak nove ere u istraživanju povijesti Hrvatâ ranoga srednjega vijeka te Bosne i Hercegovine do danas.

Kada sam jednom u eseju *Bosna i Hercegovina u Mandićevoj trilogiji* izrazio moje čuđenje nad ovim dugogodišnjim « čekanjem » dra Mandića kao čovjeka izrazito historičko-istraživalačkog zvanja « klasičnog stila » i kada sam pozdravio njegovo emigrantsko sklonište u Americi, sretan, što je « fenomen zvanja dra Mandića konačno pobijedio », dobio sam od njega prijateljsko pismo, kojega se usuđujem ovdje objaviti, jer u njemu se nalazi autentično rješenje i ovoga predugoga « čekanja » i kao i ovoga « fenomena zvanja ». Osim toga ovaj dragocjeni dokumenat, u navađanju metode i kondicija rada predstavlja najbolje objašnjenje treće američke faze:

« Vi se čudite, da sam ja mogao tolike godine svoga života žrtvovati drugim okupacijama kod tolikoga poziva na historičko istraživanje. Ali valja da imate na pameti, da meni ni Hrvatsko Sveučilište ni Jugoslavenska Akademija nijesu dali kakvo mjesto, niti mi omogućivali, da se isključivo bavim povijesnim istraživanjima i radom. Ja sam seljačko dijete. Iako iz bolje seljačke zadruge, ipak moji roditelji za školovanje nijesu ništa pridonosili osim knjiga i prve redovničke opreme. Sve drugo, srednjoškolsko i sveučilišno školovanje snosila je Hercegovačka franjevačka provincija. Ona je tada imala veliku potrebu osoblja i ja sam morao one službe primiti i vršiti, za koje su me moji tadašnji starješine određivali.

Uz moje zvanične dužnosti, ja sam se uvijek bavio i povijesnim radom, ali taj nije mogao biti intenzivan i aktuelan, jer ja sam bio odgojen na Univerzi, da se ne smije pisati o pojedinim pitanjima, napose prijepornima, dok čovjek ne prikupi dovoljno dokumenata o tome, što ja nijesam mogao činiti u Mostaru sa dosta ograničenom samostanskom knjižnicom. Usto ja sam se uvijek nadao, da će meni Gospodin dati vremena i prigodu, da se potpuno posvetim povijesnim istraživanjima, i da *sve zablude o hrvatskoj narodnoj povijesti, napose o B i H, temeljito opovrgnem i sitematski prikažem povijest B i H i Hrvata uopće* (ja podcrtavam). Što mi je Gospodin dao posebnom Providnošću, kada sam ovdje došao i već 12 godina isključivo i nesmetano radim samo i isključivo na povijesnim istraživanjima iz povijesti Hrvata. Sada, kada sam pokupio sve do sada objelodanjene izvore iz opće povijesti Hrvata, napose o B i H, i sam sakupio dosta novih izvora, lako mi je pisati povijesne rasprave i u potrebi voditi polemiku o neispravnim stavovima pojedinih hrvatskih i drugih povjesničara » (Chicago, 14. prosinca 1967).

Bez komentara ostavljamo ovaj dragocjeni dokumenat, koji nam, sav prožet franjevačkim duhom, savršeno objašnjava tajnu Mandićeva života kroz sve tri njegove kreativne faze: mostarsku, rimsku i chikašku.

Chikaško razdoblje možemo s pravom nazvati razdobljem rektifikacije hrvatske povijesti. U *Hrvatskoj Reviji* i u *Studia Croatica* sam o tome donio detaljne i konkretne podatke, a ovdje je vrijedno ponoviti nekoliko misli općega karaktera.

Tko je nešto upućen u razvoj hrvatske historiografije od Kukuljevića i Račkoga do Sakača, od Klaića preko Šišića i Barade, Guberine, Katića, Karamana, Truhelke, Šidaka i G. Novaka, taj će lako shvatiti, od kolike je neizmjerne potrebe i važnosti bio konačno jedan povjesnik Mandićeve spreme i znastvenoga stila. Sav taj golemi razvoj kroz stotinu godina nije nego niz neprestanih korektura i revizija i napredovanja korak po korak ... Šišić je korigirao Klaića, Barada je korigirao Šišića, Mandić korigira Baradu, ali ne samo Baradu, nego i Šišića, i Klaića, i Račkoga, i Novakovića, i Perojevića, i Ćorovića. Konačno smo poslije toliko radova i posvećenih života povijesti na dosegu jedne definitivne revizije i vizije povijesti Hrvata.

Navedena tvrdnja mi se manetnula još kod čitanja prvoga sveska velike trilogije (1960), u kojem je bila riječ o « Državnoj i vjerskoj pripadnosti sredovječne Bosne i Hercegovine ». – Hrvatska je historiografija uistinu vapila za jednim velikim rektifikatorom, poslije

toliko nagomilanih kontradikcija, nelogičnih zaključaka, loše čitanih dokumenata, nejasnoća, praznina i, što je najgore, sumnjivih insinuacija iz ne-hrvatskih političkih izvora i jugoslavenskoga mitosa.

Istina, priznajemo s francuskim medievalistom Marc Bloch-om, da je « spoznaja prošlosti nešto, što se nalazi u stalnom progresu, što se transformira i neprestano usavršava » – ali svi dosadašnji pokušaji povijesti Hrvata za narodnih vladara, od Račkoga do Barade, i previše nam se ukazuju labavi, nestalni, uvijek iznova ugroženi novim stanovištima, praćeni brojnim i promjenljivim hipotezama, te neprestanim traženjem i proglašavanjem « falsifikata ». Pače idolom erudicije se kod nas u najnovije doba smatra povjesnika, koji objavi kakav novi « falsifikat » koje vladarske isprave iz hrvatske narodne dinastije, koja je, uzput rečeno, stalno bila prikazivana u lošem svijetlu. Pače i sami prvorazredni autori (Šišić, Barada) tokom vremena mijenjaju svoje vlastite prijašnje tvrdnje pod utjecajem novih spoznaja i doprinosa sa strane arheologije, filologije i drugih pomoćnih nauka. Doduše, tome se ne treba previše čuditi, jer sličan proces vlada u progresu historiografije kod svih kulturnih naroda.

Imajući sve to u vidu, pojava dra Mandića na polju hrvatske historiografije znači kao neki izlaz iz tunela, kao fenomenalno nadilaženje svih opravdanih slabosti kao i neopravdanih « predpostavki », drugim riječima erudicija nije više u konfliktu s bitnim ciljem povijesne aktivnosti. Dr. Mandić smješta stvari u neprekidni tok logike zbivanja, slijedi uvijek razvoj vanjskih i nutarnjih dokaza; pri tom stvara izvanredno korisno djelo, da bismo svi skupa s njime bolje shvatili sadašnjost i pripravljali budućnost, interesirajući se sve više za istinu naše prošlosti. Nevezan od oficijelnih programa i administrativnih direktiva, naš pisac meditira u totalnoj slobodi i superiornoj franciskanskoj samoći povijest svoga naroda kroz svoju savjest, kroz najstrože zahtjeve znanosti, kroz totalnu erudiciju najsitnijih detalja i odgovara na postavljena pitanja prvim hrvatskim stoljećima, od 7. do 11., jer, kako veli

Henri-Irénée Marrou: « Historija je odgovor na postavljeno pitanje proizašlo iz onoga, što je najdublje u duši istraživača ». A što je bilo najdublje u duši rođenoga povjesnika Mandića? On će nam sam reći: « ... da bih utvrdio pravu povijesnu istinu o našoj prošlosti i *popravio* tolike neispravne tvrdnje, koje sam nalazio, osobito u djelima na stranim jezicima ».

Na drugom mjestu će nam precizno i iskreno reći, što mu je bilo najdublje u duši i na što je konačno trebalo dati odgovor, t. j. « utvrditi pravu povijesnu istinu »: « Svojim znanstvenim djelima Lucić je mnogo koristio hrvatskoj stvari, jer je preko njegovih kritičkih djela Zapad upoznao staru i slavnu povijest hrvatskog naroda. Ali je on i nehtijući nanio i štetu hrvatskom narodu time, što ni zapadni pisci poput njega ne će ubuduće smatrati hrvatskim zemljama: Bosnu, Zahumlje, sredovječnu Duklju i Dubrovačku republiku, niti će povijest tih zemalja obrađivati kao sastavni dio opće hrvatske povijesti ... Dr. Franjo Rački, da ne bi odbio od jugoslavenske misli Srbe, koji su svojatali Bosnu i sve južne hrvatske krajeve, kao jedan od glavnih nosilaca jugoslavenske ideje, prihvatio je Lucićevu tezu i prepustio Srbima sve zemlje, koje im je " darovao " Konst. Porfirogenet u 10. st. U mnogobrojnim i vrijednim radnjama Rački obrađuje povijest samo Hrvata između Cetine i Raše, dakle negdašnje Bijele Hrvatske. Što je južno od Cetine, dotično Neretve, a istočno od Vrbasa, to on mimoilazi, jer ne smatra hrvatskim narodnim prostorom. Od tada pa do danas pisanje hrvatske povijesti ostaje pod sjenom Franje Račkoga, najjačega hrvatskoga povjesničara. I dr. Ferdo Šišić, priznati učenjak i dugogodišnji profesor hrvatske povijesti na zagrebačkom sveučilištu, ne udaljuje se od teza I. Lucića i Fr. Račkoga ... Naravno, ovakvo držanje hrvatskih povjesničara dobro je došlo srpskim historičarima, koji su bez ozbiljnih prigovora protegli granice povijesnoga srpskog narodnog prostora do rijeke Cetine u Dalmaciji i do Livna u Zapadnoj Bosni ».

« Napuštanje Bosne i južnih krajeva sa strane ponajboljih hrvatskih povjesničara nas je potaklo, da

narodno pitanje tih zemalja temeljito ispitamo po pravilima današnje povijesne kritike ... I dobili smo jasno i nedvojbeno svjedočanstvo spomenikâ, koje glasom mnogobrojnih i vjerodostojnih izvora svjedoči, da su Hrvati kod svog dolaska na Jadran naselili sve zemlje od Istre do Albanije, i od Jadrana do Drave na sjeveru i Drine na Istoku ».

Stvar je ozbiljna. Kako vidimo, radi se o temeljnoj osovini hrvatske historiografije: Lucić – Rački – Šišić, koja će osovina zbog nehotimično manjkave Lucićeve perspektive, opravdane znanstvenim i političkim okolnostima 17. stoljeća, a neopravdano iskorišćene u jugoslavenskoj liniji Rački-Šišić, konačno skrenuti u *deviaciju,* koja se i danas službeno podržava na katedri hrvatske povijesti u Zagrebu.

Dr Mandić je toga svjestan od prvoga intuitivnoga udara njegove ideje smjernice za veliko djelo, koje će se razviti do najsitnijih detalja u integralnoj cjelovitosti, ideje, koja će zapravo proizvesti fenomen jednoga izbora, koji će izbor u svojoj suštini biti jedna velika i odgovorna *rektifikacija.* Ali kako se radilo o temeljnoj osovini, u rasponu od 17. do 20. stoljeća, trebalo je obuhvatiti sve te temelje do zadnjih izvora i sjediniti sve zgode u jednu cjelinu, formirati jedan kontinuitet i konstruirati logiku povijesnoga zbivanja, jer – « Historija ima na svoj način svoju logiku – veli Vialetaux – u tom smislu, što ona hoće da otkrije red ovisnosti, genezu i značenje događaja, koje iznosi ». Logika Mandićeve medievalne povijesti, kao i « narodno pitanje », ukoliko je « osnovno » u povijesti B - H « i u današnjoj stvarnosti », ta logika je sama u sebi kondicija njene vrijednosti.

Osim ove logike ima u našem povjesniku jedna još dublja humanistička sfera – simpatija, koja misterioznim afinitetom smješta historički objekt i subjekt pisca u isti svijet rase, jezika, vjere, kulture, politike i osjećajnosti. Dr. Mandić razumijeva ovaj rani hrvatski srednji vijek, jer je i sâm osobno i proživljeno impregniran, i kao integralni franjevac, to još više kao jedan od prvih svjetskih historika izvora svoga reda, posebnim

mentalitetom i jednom religioznom vizijom svijeta zapadne sfere.

Crvena Hrvatska

U uvodnom poglavlju o Mandićevim rektifikacijama povijesti Hrvata naveli smo njegovu programatsku izjavu, koja baca svijetlo na čitav njegov rad, koji je u suštini reintegracija svih hrvatskih zemalja u « jedinstveni povijesni i etnički prostor hrvatskoga naroda ». A te zemlje nijesu samo Bijela Hrvatska, koja će se kasnije zvati kraljevina Hrvatska, Dalmacija i Slavonija, nego i *Crvena Hrvatska* (t. j. Neretva, Zahumlje, Travunja i sredovječna Duklja) te *Bosna* i *Dubrovačka republika.*

Stoga će njegove prve objavljene knjige biti: *Crvena Hrvatska* (1957) i *Bosna i Hercegovina* (I sv. 1960), ali ne samo vremenski prve nego i po najjačem interesu u obradbi i produbljivanju dokumenata. Dogodilo se, međutim, ono, što smo predvidjeli prikazujući još 1962 prvi svezak *B. i H.,* naime, da se « tih dokumenata, teza i detalja nakupilo toliko, da se već sada javljaju obrisi jednoga cjelovitoga monumentalnoga djela i pravi zahvat u cjelinu ... na cjelokupnom teritoriju Hrvatske.

Crvena Hrvatska je Mandićeva najmilija i najoriginalnija teza, a vjerujemo, da će za sve buduće hrvatske i srpske historiografe biti ugaoni kamen i polazana točka brojnih zakučastih problema oko Neretve, Zahumlja, Travunje i Duklje. Ovu knjigu treba pozorno čitati, jer ako iza svestrane kritike ostane Mandićeva teza o najstarijem izvoru starohrvatskog spisa *Kraljevstvo Hrvata,* koji se nalazi u glasovitom *Ljetopisu Popa Dukljanina,* a u kojem se opet nalazi upotrebljen još stariji izvor t. zv. *Methodos,* onda će *Crvena Hrvatska* trajno ostati na svim historijskim atlasima od Cetine do Valone, uključivši i Duklju, zaslugom povjesnika Mandića.

« Da oslabe – veli Mandić – prvorazredna svjedočanstva bizantskih pisaca o hrvatstvu Duklje i cijele

južne Hrvatske, t. zv. *Crvene Hrvatske,* srpski povjesničari pokušavaju dokazati, da bi sve te bizantske pisce trebalo popraviti i svagdje staviti " Srbi " i " Srbija ", gdje u izvorima piše " Hrvatska " i " Hrvati "... Mirna i nepristrana kritika ne može prihvatiti takvo tumačenje bizantskih izvora ».

Ali ne samo srpski nego i « naši najbolji pavjesničari, dr. Franjo Rački i dr. Ferdo Šišić » propustili su u svome proučavanju ovu važnu točku, « pa su – veli Mandić – te krajeve južno od Cetine dotično Neretve povijesno prepuštali Srbima ».

O spomenicima i arheološkim ostacima Crvene Hrvatske pisao je dr. Zvonimir Bjelovučić u djelu, što ga je izdala Matica Hrvatska pod naslovom *Crvena Hrvatska i Dubrovnik* (1929). Osim toga poznato je djelo Save M. Štedimlije *Crvena Hrvatska* (Zagreb 1937), marljivi istraživač tragova Crvene Hrvatske, koji su se sačuvali u Dukliji do dana današnjega.

Milan Šufflay je mnogo pisao oko problema *Crvene Hrvatske* i zaključio u jednoj studiji pod naslovom *Crvena Hrvatska i Dubrovnik* (Hrv. Revija, br. 1, 1930): « Crvena Hrvatska popa Dukljanina imade realnu hrvatsku etničku podlogu ... ».

Moj prijatelj i kolega iz studentskih dana u Zagrebu, Kotoranin C. Tripunov objavio je u *Hrvatskoj Smotri* (1940) studiju pod naslovom *Na periferiji Hrvatstva,* u kojoj se trudio, da citirajući i analizirajući spomenute pisce, dokaže realnost, ime i područje Crvene Hrvatske. Ali kao da je i sam osjetio, kako mnogo fali i njemu i njegovim autorima, a opet siguran u njihove makar i fragmentarne tvrdnje, piše: « Nanizati sve one historijske činjenice, koje su stvorile Crvenu Hrvatsku, i obraditi sve one krupne historijske faktore, koji su razbili cjelovitost hrvatskoga naroda u ovoj jako izloženoj periferiji hrvatstva, znači dokazati i objasniti gornje tvrdnje ».

Danas možemo reći, da je dr. Dominik Mandić sve te historijske faktore nanizao, obradio, dokazao i objasnio kao do sada najzaslužniji odvjetnik Crvene Hrvatske.

KAZALO IMENA
osobnih i zemljopisnih

350